

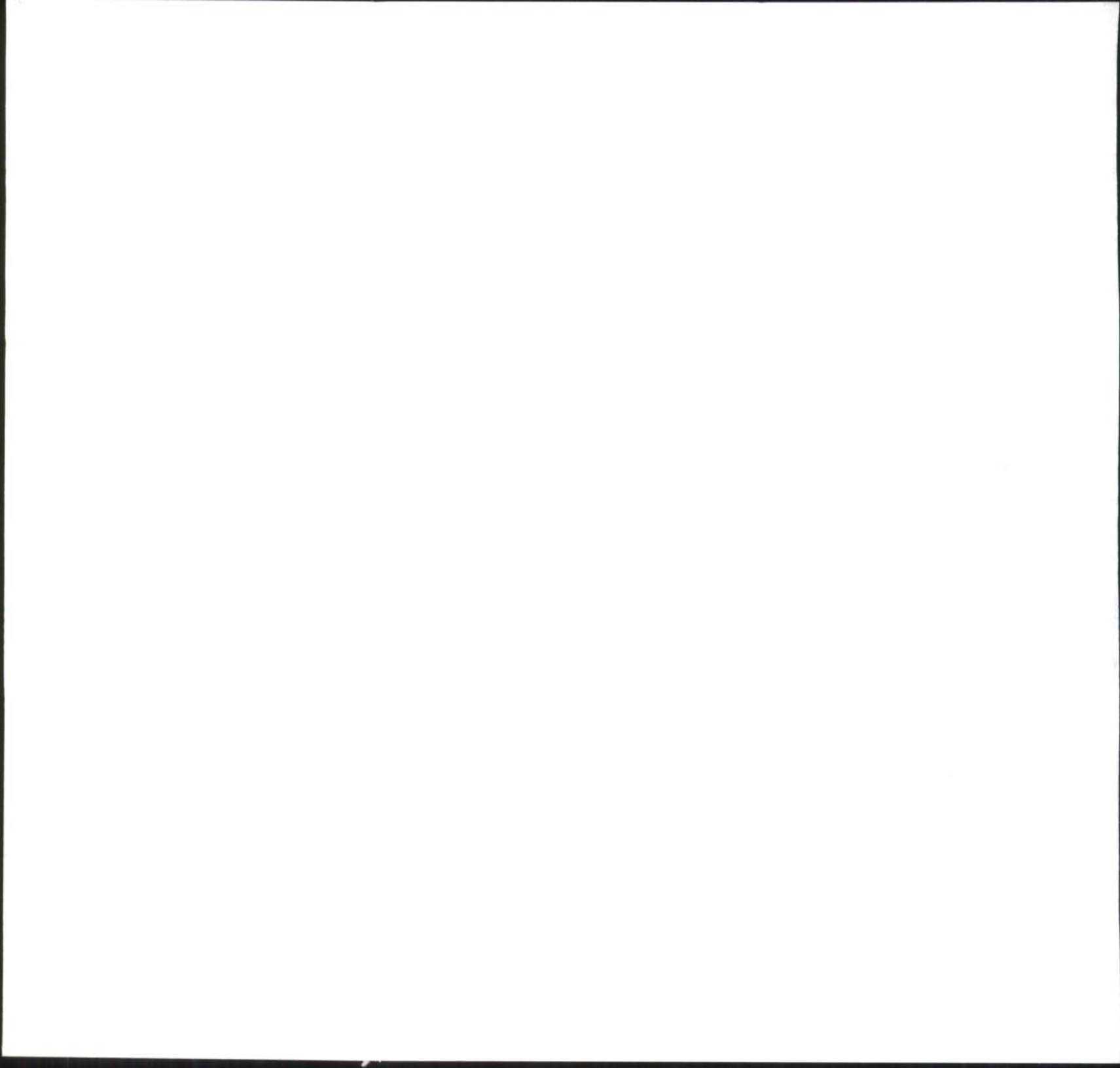
Ι. Α. Παπαποστόλου

Τὸ Ἱερὸ
τοῦ Θέρμου
στὴν Αἰτωλία

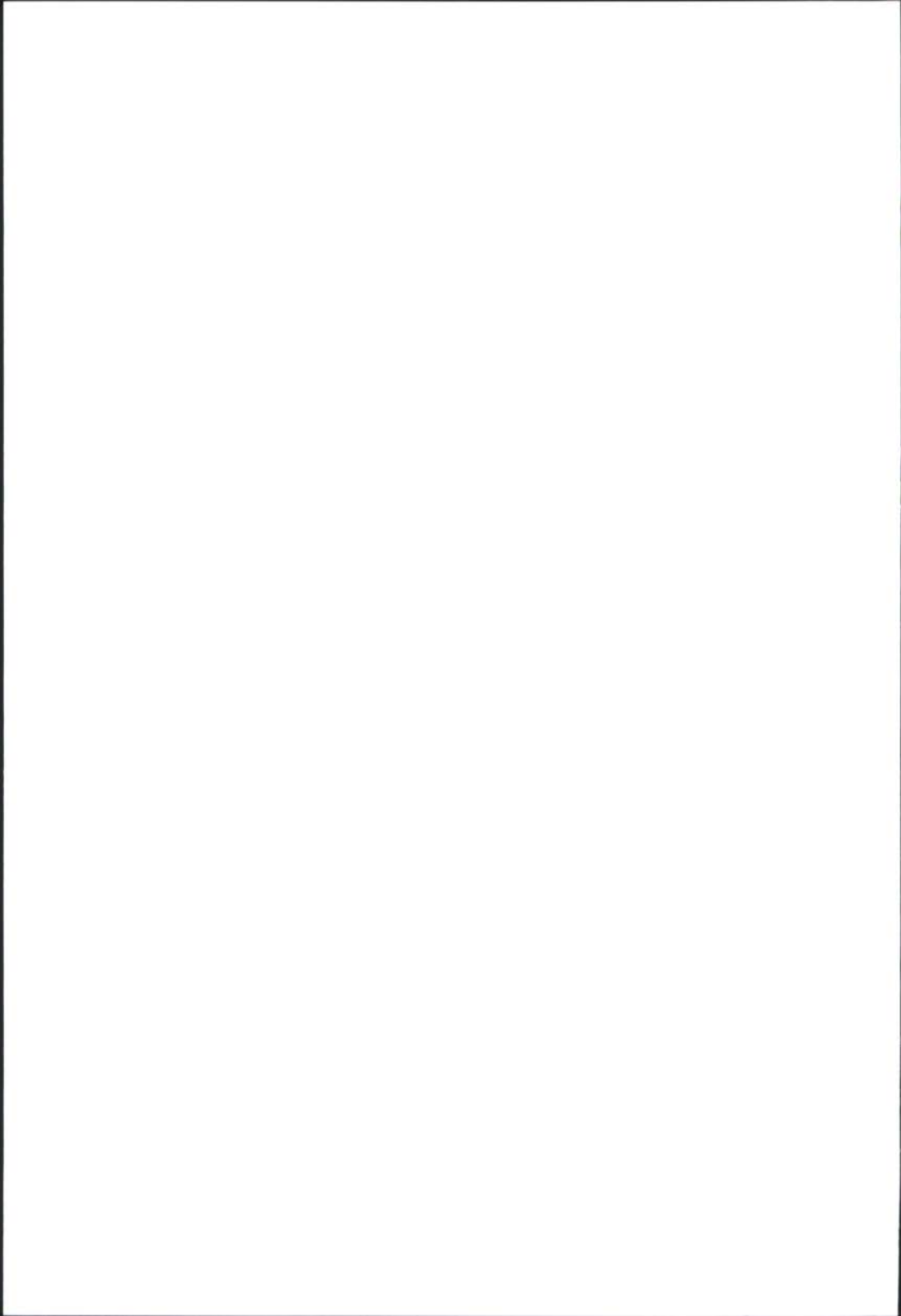

ΠΕΡΙΓΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

*Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Κωνσταντῖνος Μαλέας,
1879-1928. Θέρμος. Ἐλαιογραφία 0,415×0,47.
Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Πινακοθήκη.*

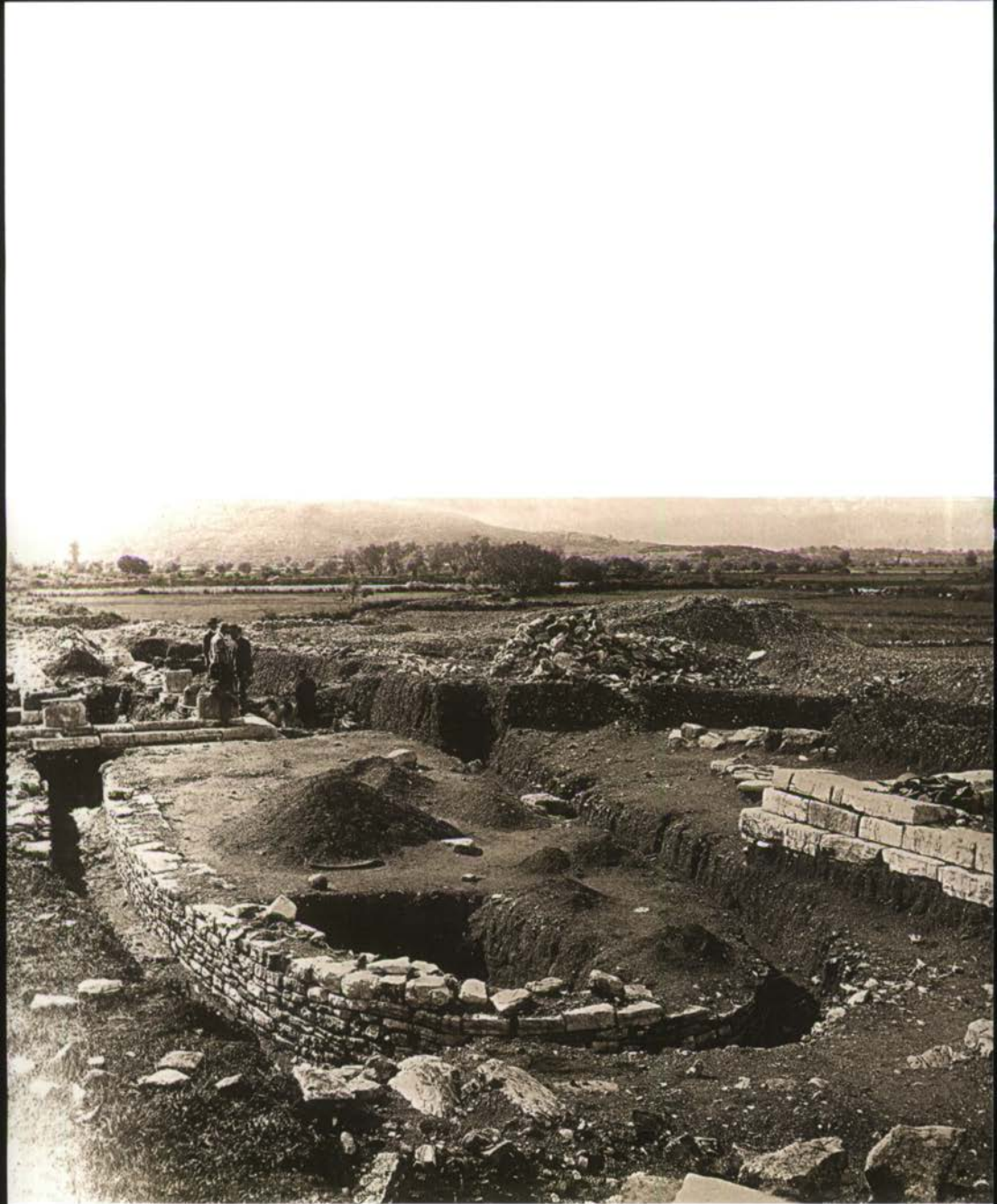

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΜΝΗΜΕΙΑ – ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Εικόνα τής πρώτης άνασκαφής Όρθιοι στον στυλοβάτη του ναού ό Γ. Σωτηριάδης και Γερμανοί συνάδελφοι. Αύγουστος 1899.

Στὴ μνήμη
τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν τοῦ Θέρμου
Γεωργίου Σωτηριάδη
Κωνσταντίνου Ἀ. Ρωμαίου

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, 106 72
FAX +30 210 3644996, τηλ. +30 210 3609689
secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ISSN 1105-7785
ISBN 978-618-5047-10-8

Ἡ ἐκδοση τοῦ βιβλίου ἔγινε μὲ τὴν οἰκονομικὴ συμβολὴ
τοῦ ἸΔΡΥΜΑΤΟΣ ΨΥΧΑ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης

Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΜΝΗΜΕΙΑ – ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Άποψη τοῦ πεδίου τοῦ Θέρμου ἀπὸ ΝΑ (στὸ βάθος τὸ Παναιτωλικό, ἡ Τριχωνίς, τὸ Κεφαλόβρυσο, ἐμπρὸς δεξιὰ ἢ πλαγιά τοῦ Μεγαλάκκου).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΑΙΤΩΛΙΑ	17
Μυθιστορία	22
Ἡ Αἰτωλία καὶ οἱ Αἰτωλοὶ στὴν ἀρχαία Γραμματεία	30
Ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους	37
Ἡ γένεση τοῦ Κοινοῦ	51
Ὅργανωτικὰ στοιχεῖα τῆς Συμπολιτείας	54
Περιπέτειες τῆς Συμπολιτείας	57
ΘΕΡΜΟΣ. ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ – ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ – Η ΛΑΤΡΕΙΑ	75
Εἰσαγωγικά	77
Μεσοελλαδικὴ – Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ	90
Τὸ Μέγαρον Β καὶ ἡ Ἐποχὴ του	98
Ἡ ἴδρυση τοῦ τεμένους – Βωμὸς τέφρας	112
Ὁ ἐλλειψοειδῆς περίβολος τοῦ βωμοῦ τέφρας	115
Τὸ μελανὸ στρώμα, ὁ βραχώδης "βωμός", τὰ χάλκινα εἰδώλια	119
Ἱερὸς λίθος	123
Ὅψεις τῆς λατρείας	125
Λατεία δαιμόνων	125
Ἡ λατεία τοῦ Ἀπόλλωνος	127
Τὸ κοινοτικὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐνότης τῶν Αἰτωλῶν ἀπὸ τὸν 11ο στὸν 4ο π.Χ. αἰ.	140

ΠΕΡΙΠΑΤΟΣ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ	147
Τὸ τεῖχος	153
Ἡ ἀγορὰ	160
Οἱ στοῦες	163
Ἐξέδρες καὶ βάθρα	174
«Βουλευτήριον»	183
Οἱ κρήνες	184
Στάδιον (,)	186
Ἡ ἐγκατάσταση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ	186
Τὸ Μέγαρον Α καὶ ὁ ὑστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς	189
Ἡ ἐγκατάσταση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου	198
Ναοὶ ἀπὸ τὴν πρῶμην Ἀρχαϊκὴ στὴν ὕστερη Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ	200
Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου	200
Τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος	204
Ναὸς Ἀπόλλωνος Λυσείου	215
Τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Λυσείου	221
Ναὸς Ἀρτέμιδος (,)	225
Κεραμώσεις ἀγνωστων κτηρίων	227
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	233
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	233
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. ΕΠΙΛΟΓΗ	234
ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΕΡΙ ΘΕΡΜΟΥ ΚΑΙ ΑΙΤΩΛΙΑΣ	239
ΑΡΙΘΜΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ	242
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ	243
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	245
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	246

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγγραφή του βιβλίου αυτού ήταν όχι μόνο δική μου προαίρεση, αλλά και εύλογη ἐπιθυμία ἄλλων πού προσπαθῶ τώρα νὰ ἱκανοποιήσω. Καὶ ὁ λόγος ἦταν ἡ ἀνάγκη ἀρχαιολογικοῦ ὁδηγοῦ τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Θέρμου, τοῦ πανάρχαιου καὶ σημαντικότερου ἱεροῦ τῆς ἀρχαίας Αἰτωλίας, πολιτικοῦ κέντρου τοῦ Κοινοῦ των Αἰτωλῶν.

Προτάσσοντας σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση τῆς Αἰτωλίας ἀπὸ τίς μυθικὲς ἀρχὲς ἕως τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου θέλησα νὰ προβάλω εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῶν γεγονότων καὶ τῶν πολιτικοκοινωνικῶν δομῶν, τὴν ὁποία φωτίζουν ζωηρὰ τὰ εὐρήματα τοῦ Θέρμου. Πρὶν ἀπὸ τὴν περιήγηση τοῦ χώρου γίνεται λόγος γιὰ τίς ἐποχὲς καὶ τὰ μνημεῖα, τὴ λατρευτικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα καὶ τὴ συνακόλουθη αἰτωλικὴ ἐθνοτικὴ ἀνέλιξη πού ἀδιάσπαστα παρακολουθεῖται στὸν Θέρμο ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 2ο αἰ. π.Χ.

Ἄν καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει παντοῦ στὸν χώρο ὀλοκληρωθεῖ, ἔκρινα ὅτι εἶναι ὥρα τὰ ἕως τώρα εὐρήματα καὶ τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα νὰ παρουσιασθοῦν στὸ εὐρύτερο κοινὸ πού ἀναζητεῖ τὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, ὡς ἐνεργὸ συστατικὸ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς - πολιτικῆς ζωῆς, τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο κυρίως ἀπευθύνεται τὸ παρὸν ἔργο. Ἡ προσφορά αὐτὴ ἦταν ἀναγκαία ἀλλὰ καὶ ἐφικτή, ἀφοῦ ἔχουν προηγηθεῖ συστηματικὲς καὶ βασικὲς δημοσιεύσεις τῆς νεώτερης ἔρευνας, τὰ βιβλία μου Θέρμος. Τὸ Μέγαρον Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερὸ 2008, Early Thermos 2012 κ.ἄ. (βλ. σ. 239-241).

Τὴν ἀνασκαφὴ ἀνέλαβα τὸ 1983, ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εἰταιρείας, ἔπειτα ἀπὸ διακοπὴν πενήντα δύο χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἄρχισε ὁ Γ. Σωτηριάδης (1897-1908) καὶ συνέχισε ὁ Κ. Ἀ. Ρωμαῖος (1912-1931). Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὸν χώρον τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς, ἀκριβῶς ἐκεῖ ποὺ ἀνέσκαψε γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1931 ὁ Κ. Ἀ. Ρωμαῖος. Ἀργότερα μεταφέρθηκα στὰ σκιερὰ βάθη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος γιὰ ἐξαντλητικὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ποὺ μὲ κόπο καὶ βραδύ ρυθμὸ ἀποδείχθηκε διαφωτιστικὴ. Δὲν μπορῶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ ἔρευνα ἄλλων τομέων, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ ἀγορὰ, ὁ περιβόλος καὶ ἡ πρὸς Α κλιτῆς τοῦ ὑψώματος τοῦ Μεγαλάκκου. Ἐρευνα πρέπει νὰ συνεχισθεῖ καὶ στοὺς δύο μικρότερους ναοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου καὶ τῆς Ἀρτέμιδος (,) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1898-1899 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Γ. Σωτηριάδη καὶ ὕστερα πέρασαν ἀμέσως στὴ λησμονιά. Πραγματικὰ συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅτι σὲ ὅλους τοὺς μεγάλους ἀρχαιολογικοὺς χώρους: εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασισθεῖ ὅτι ἡ ἔρευνά τους ἔχει ἐξαντληθεῖ. Ἄλλωστε κάθε γενιὰ ἀρχαιολόγων καλεῖται πάντοτε νὰ προσεγγίσει τὰ γνωστὰ μνημεῖα μὲ τὴ δική της γνώση καὶ μέθοδο.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου δὲν ὑπήκουσε ἕως τώρα στὸν συρμὸ τοῦ δημόσιου ἐντυπωσιασμοῦ, ποὺ ἀκολουθεῖ συχνὰ ἡ σύγχρονη ἀρχαιολογικὴ καὶ μάλιστα ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότης. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Θέρμος δὲν προκαλεῖ ἐνδιαφέρον γιὰ χρηματοδότηση τῆς ἀνασκαφῆς. Καὶ μπορεῖ τὰ εὐρήματα νὰ μὴν ἐντυπωσιάζουν (π.χ. δὲν ἔχουν βρεθεῖ μνημειώδη ἀγάλματα καὶ θέατρο), πρέπει ὡστόσο νὰ γίνῃ σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι: 1. ἐξαιρέτα καὶ σπάνια ἔργα τέχνης τῶν πρώιμων ἐλληνικῶν ἐποχῶν δὲν λείπουν, καὶ ἂν χάθησαν τραγικὰ οἱ χάλκινοι ἀνδριάντες καὶ ἄλλοι θησαυροὶ τέχνης στὸν Θέρμο, ἡ ἀναντίρρητη ἱστορικὴ πραγματικότης ὅτι ὑπῆρξαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἀναδείξει καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ τόπου. 2. τουλάχιστον στὴν Αἰτωλία καὶ σὲ ὅλη τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα ὁ Θέρμος εἶναι κορυφαία ἱστορικὴ παρουσία ἀπὸ τὴ Μεσοελλαδικὴ ἕως τὴν ὕστερη Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ καὶ 3. τὰ πολιτικοκοινωνικὰ ζητήματα τοῦ Θέρμου συνάπτονται σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων τόπων τοῦ ἑλλαδικοῦ, κυρίως περιφερειακοῦ κόσμου. Ἐπομένως καὶ τὰ πορίσματα ποὺ ἔχουν ἐξαχθεῖ

ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας εἶναι εὐρύτερης σημασίας, ἐνῶ ἐπὶ μέρους σπάνια εὐρήματα βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση παρόμοιων εὐρημάτων καὶ ἀλλοῦ. Τρανὸ παράδειγμα εἶναι ἀκατέργαστος πεσσομόρφος λίθος ποῦ βρέθηκε στὸν Θέρμο κατὰ χώραν καὶ σὲ συνάφεια μὲ λατρευτικὰ κατάλοιπα καὶ ταυτίστηκε μὲ ἱερὸν λίθον: Τώρα παρόμοιοι λίθοι διάσπαρτοι π.χ. ἀνὰ τὴν Ἄκαρνανία χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς ἐπίσης ὡς ἱεροὶ λίθοι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου, ἐνεργὸς ἐπὶ 117 χρόνια, εἶναι καταξιωμένη στὸ ἀρχαιολογικὸ στερέωμα καὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος εἶναι ἐκπρεπῆς ἐν πολλοῖσι στὴν Ἑλλάδα τοῦ σήμερα. Ἐπομένως ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ ἐπιφανοῦς ἀρχαίου τόπου εἶναι μεγάλης σημασίας ζητήματα. Ἀλλὰ σήμερα τὸ μέλλον τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι περισσότερο παρὰ ποτὲ ἀδιόρατο. Στὶς ζοφερὲς ἡμέρες τοῦ 2013, ἡμέρες τοῦ ἀβυσσαλέου "μονοδρόμου", ἡ προϊούσα ἀκατάσχετη καταφθορὰ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσβλέψουμε μὲ αἰσιοδοξία οὔτε στὴν ἔρευνα, καὶ ὄχι μόνο γιὰ λόγους οἰκονομικούς. Ἔτσι περιορίζεται ἡ προοπτικὴ τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου ποῦ κατ' ἀρχὴν χρειάζεται πρὶν ἀναστηλωθοῦν μνημεῖα καὶ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἱστορικὴ χωρογραφία τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς.

Ὡστόσο ἡ χορηγία τῆς ἐταιρείας «ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΛΥΚΕΣ» προεδρεύοντος τοῦ Νικολάου Τσαραπατσάνη γιὰ μικρὴ ἀνασκαφὴ στὸν Θέρμο τὸ καλοκαίρι τοῦ 2013, μὲ συνεργάτιδα τὴν Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, ἦταν ἐξαιρετὴ ἀναλαμπή. Παράλληλα ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐξακολουθεῖ νὰ προάγει τὸ ἔργο της, διατηρώντας ὑπὸ τὴν αἰγίδα της καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου, ὅπως ἄλλες παλαιὲς ἀνασκαφές, ἐκδίδοντας ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν καὶ τελικὲς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν, ὧσων φθάνουν στὸ στάδιο αὐτό. Ἡ δὲ ἀρμόδια Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων (προϊστάμενοι παλαιότερα ὁ Λάζαρος Κολώνας, ὁ Μιχάλης Πετρόπουλος, ἡ Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση καὶ τώρα ἡ Ὀλυμπία Βικάτου) δὲν ἔλειψε διευκολύνοντας τὸ ἔργο μας. Μεγάλῃ ἐπίσης ἦταν ἡ βοήθεια πρὸ πάντων τοῦ ἀρχιφύλακα Χρήστου Κοσμᾶ καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ παλαιότερου Γιάννη Σταυροπούλου, ὕστερα τῶν νεωτέρων Ἀλέκου Σιαδῆμα, Χρυσούλας Μπάκα καὶ ὄλων τῶν φυλάκων.

Ὁ Δήμαρχος τοῦ Θέρμου Θεόδωρος Πορφύρης καὶ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο, ὅπως καὶ παλαιότερα ἐπὶ δημαρχίας Δημητρίου Ἀραπογιάννη, ἐνίσχυσαν

κατὰ καιρούς τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὸ ὅλο ἔργο. Ἐκ μέρους τῶν Θερμίων προέρχεται καὶ πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἐκτίμηση ποὺ ἐκδηλώνουν πρὸς τὴν ἀνασκαφὴ μέσω τοῦ Συλλόγου τους «Θέρμιος Ἀπόλλων» ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ στρατηγοῦ Ἀνδρέα Χατζῆ.

Ἀπὸ τοὺς φοιτητές μου ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν ἀνασκαφὴ μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἀντλήσα βοηθείας (Βάσω Καρπέτη, Μαρία Πατερράκη, Τσαμπίκα, Χατζηνικόλα, Μάκη Μαυροειδόπουλο) ποὺ ἡ συμβολὴ τους καὶ ἡ ἀφοσίωση στὸ ἔργο ἐνίσχυσαν τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴν ὑπομονή, ἰδιότητες χρήσιμες σὲ ὅσους ἐπιχειροῦν «ἀνασκαφὴ παλαιᾶς ἀνασκαφῆς».

Στὴν προετοιμασίᾳ τῆς ἐκδόσης, τὴν εἰκονογράφηση καὶ τὴν ψηφιακὴ ἐπεξεργασία πολὺτιμη ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ δέχθηκα ἀπὸ τοὺς συναδέλφους ποὺ ἐργάζονται στὴν Αἰτωλία καὶ συμβάλλουν στὴν Ἀρχαιολογία τοῦ τόπου, Πῶργο Σταμάτη καὶ Κωνσταντῖνο Βάτσιο. Τοῦ καθηγητῆ στὸ Birmingham Kenneth Wardle ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς ἦταν μεγάλη συμβολὴ τόσο στὴν κατάταξη ὅσο καὶ σὲ χρονολογικὰ ζητήματα. Ἡ Diana Wardle φιλοτέχνησε τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων καὶ τὶς ἀναπαραστάσεις τοῦ χώρου ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ χάρις στὴν εὐγενὴ καὶ φιλικὴ παραχώρησή της. Ὅμοια χαρακτηρίζω καὶ τὴν προσφορὰ τῶν ἐξοχων ὑδατογραφιῶν τοῦ ἀρχιτέκτονα καθηγητῆ Ἀλέξανδρου Παπαγεωργίου Βενετᾶ, ἔργων τοῦ ἴδιου (ἔτος 2000), ποὺ ἀπεικονίζουν μορφές καὶ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ πῆλινα μέλη μνημείων τοῦ Θέρμου καὶ παρουσιάζονται πρώτη φορά. Ἡ ἐπίπινη ταξινόμηση καὶ μελέτη τῶν πολυάριθμων πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὸ Μουσεῖο τοῦ Θέρμου καὶ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν ομάδων καὶ τὴν ἀναπαραστάση τῶν περίφημων κεραμώσεων τῶν κτηρίων τοῦ Θέρμου ἔγινε ἀπὸ τὴν Gerhild Hübner καὶ ἔχει σὲ πολλὰ καρποφορήσει. Στὴ δική της ἔρευνα ὀφείλω τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς ἀναπαραστάσεις ποὺ δημοσιεύω στὸ οἰκεῖο μέρος. Τὶς ἀναπαραστάσεις ἔχουμε ἐξαρχῆς παραχωρήσει γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὴν ΛΣΤ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων στὴ μουσειολογικὴ μελέτη τῆς ἐκθεσης τοῦ νέου Μουσείου τοῦ Θέρμου.

Ἦδη στίς προηγούμενες μονογραφίες χρησιμοποιήθηκαν φωτογραφίες ποὺ μοῦ παραχώρησε τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὅπου μὲ διευκόλυναν καὶ στὴ μελέτη οἱ συνάδελφοι Ρόζα Προσκυνητοπούλου, Εὐάγγελος Βιβλιοδέτης, Νομικὴ Παλαιοκρασσᾶ.

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας δέχθηκε τὴν εἰσήγηση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως Ἀκαδημαϊκοῦ Βασιλείου Πετράκου νὰ συμπεριλάβει κατὰ τὰ θέσμια στὴ «Βιβλιοθήκη» τῆς Ἐταιρείας τὴν ἔκδοση αὐτὴ τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε μὲ ἀφοσίωση καὶ φιλοπονία ἡ Ἐλευθερία Κονδυλάκη. Τὴ σελιδοποίηση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῶν εἰκόνων φιλοτέχνησε καὶ πάλι μὲ ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἡ Ἐφη Ἀχλαδῆ. Μέρος τῆς χρηματοδότησης τῆς ἔκδοσης προέρχεται ἀπὸ τὴ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα ὑπὸ τὴν προεδρία τῆς Ἐφης Σαπουνα-Σακελλαράκη.

Πρὸς ὅλους ὅσους ἀνέφερα ὀφείλει ἡ ἀνασκαφὴ εὐχαριστίες.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ἀκόμη πλούσιο ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ τοῦ Θέρμου νὰ καλύψει. Ἦδη ὅμως μεγάλο μέρος τῶν εὐρημάτων (ἀρχιτεκτονικά, κεραμικά, μεταλλικά, κ.ἄ.) ἔγιναν ἀντικείμενο μελέτης καὶ ἐκδώσαμε περισσότερες πραγματείες ἐνῶ ἄλλες εἶναι τῶρα ὑπὸ ἐκτύπωση. Ἔτσι ὑπάρχει ἡ δυνατότης ἡ νέα ἔκθεση τοῦ Μουσείου τοῦ Θέρμου ποὺ ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων νὰ ἔχει στὴ διάθεσή της τῶν νέων ἀνασκαφῶν καὶ μελετῶν τὰ πορίσματα ποὺ ἄλλαξαν τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τὰ δεδομένα.

Ἡ συγγραφή τοῦ βιβλίου ὁλοκληρώθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2013.

Ἀθήνα Ὀκτώβριος 2013

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Ἦταν τὸ βιβλίο ἕτοιμο γιὰ ἐκτύπωση ὅταν ἔφθασε ἡ ἀγγελία τοῦ θανάτου τοῦ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΒΑΤΣΙΟΥ (1/10/1976 – 18/2/2014)

ἀρχαιολόγου τῆς Ὑπηρεσίας, ταγμένου ὀλόψυχα στὴν ἀνάδειξη τῶν ἀρχαίων μνημείων τοῦ Θέρμου.

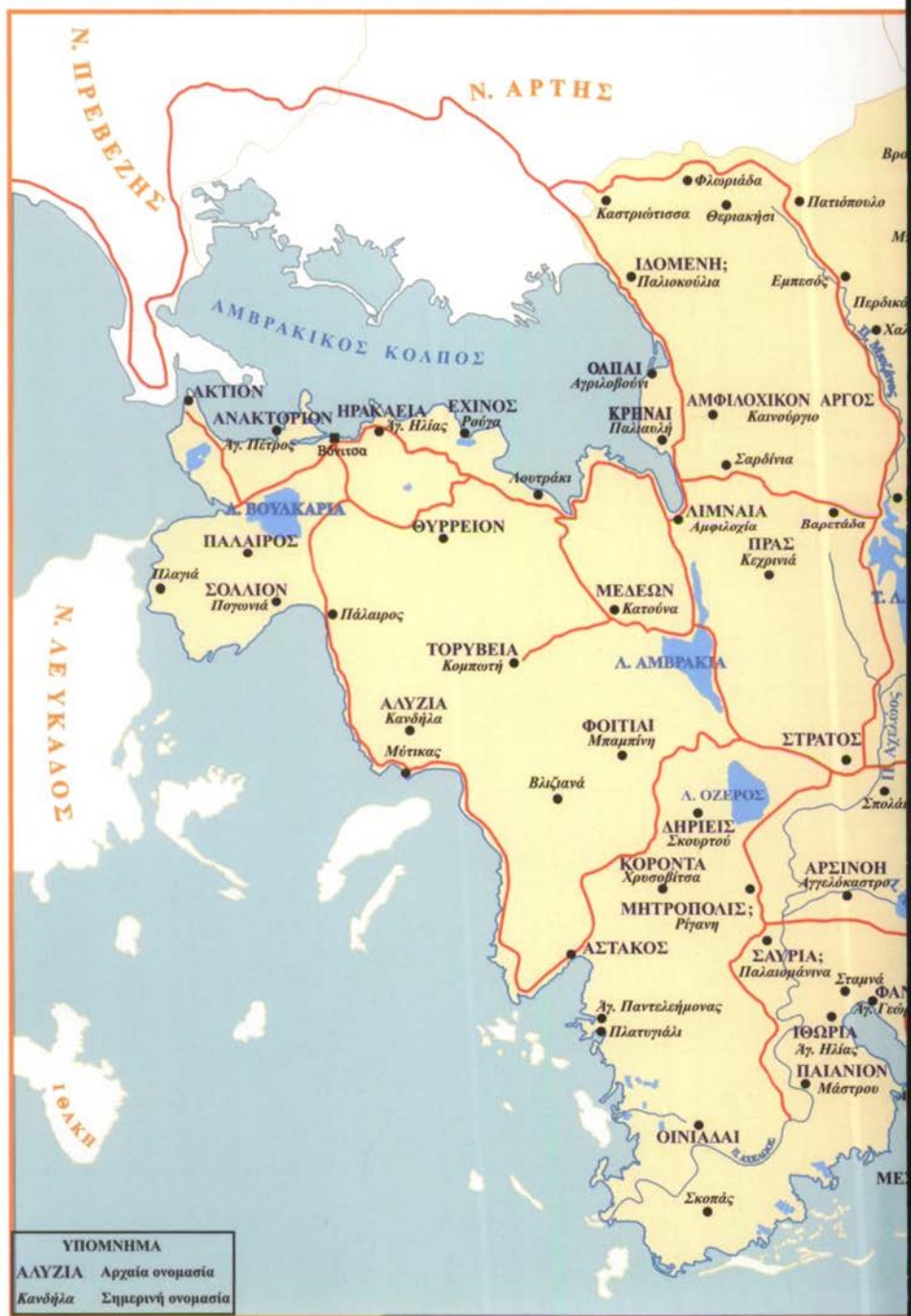
Ἄς μείνει τὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ στὴ δική του μνήμη ἐπιτύμβιο ἀντίδωρο γιὰ τὴν ἀνεκτίμητη προσφορά του.

Αναπαράσταση του αγάλματος της Αίτωλίας στους Δελφούς (3ος αι. π.Χ.).

Αἰτωλία

1 Χάρτης της Αιτωλίας και Άκαρνανίας με τις κυριότερες αρχαίες πόλεις και θέσεις.

2 Ό Άχελῶς (Άσπρoπότημος) στὴ γέφυρα τῆς Τέμπλας.

3 Ό Εὐῆνος (Φιδάρης).

Η καταγωγή του μεγάλου ἔθνους τῶν Αἰτωλῶν, ἡ ἐποχὴ τῆς ἐγκατάστασης στὴ χώρα, καὶ οἱ πληθυσμιακὲς ἀναμίξεις στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου εἶναι θέματα ποὺ μένουν στὴν ἀχλὺ τῆς ἀρχαίας μυθιστορίας.

Ἡ ἀρχαία χωρογραφία εἶναι εὐκρινής: Ὁ Κόραξ (τὰ Βαρδούσια ὄρη) καὶ τὸ Ἀσέληνον ὄρος (ἢ Γκιώνα) ἀνατολικά, πρὸς τὴ χώρα τῶν Φωκέων, ὁ Τυμφρηστός (Βελοῦχι) βόρεια καὶ ὁ ροῦς τοῦ Ἀχελώου ποὺ τὴν χώριζε ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία σχηματίζουν τὸ εὐρὺ φυσικὸ πλαίσιο τῆς Αἰτωλίας [1, 144]. Ἀνάμεσα στὸν Ἀχελῶο [2] καὶ τὸν Εὐῆνο [3] ὑψώνεται τὸ ὄρος Ἀράκυνθος (Ζυγός) καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς του ἐκτείνονται εὐφορὲς πεδιάδες: ἡ νότια ἀπὸ τὸν βαθὺ μυχὸ τοῦ κόλπου τοῦ Αἰτωλικοῦ ἕως τὸν Ταφιασσό (Κλόκοβα) [11]· ἡ βόρεια περιβάλλει τὶς λίμνες Τριχωνίδα καὶ Λυσιμάχεια [4]. Στὶς περιοχὲς αὐτὲς ἀναπτύχθηκαν τὰ κυριότερα οἰκιστικὰ κέντρα τῶν προϊστορικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων: Καλυδών, Πλευρών, Χαλκίς, Ἀλίκυρνα, Ἰθωρία, Παιάνιον, Φάνα στὸ νότιο μέρος, Φύταιον, Τριχόνειον, Ἄκραι, Μέταπα, Παμφία, Φίστυον, Βουκάτιον, Θέστιον, Ἀγρίνιον, Ἀρσινόη γύρω ἀπὸ τὶς λίμνες.

4 Ἡ λίμνη Τριχωνίδας ἀπὸ Α. Στὸ βάθος διακρίνεται μικρὸ μέρος τῆς λίμνης Λυσιμαχεΐας.

Τὸ Κάλλιον καὶ τὸ Αἰγίτιον ἦταν σημαντικὰ ἀνατολικά οἰκιστικὰ κέντρα, ἐνῶ ἡ παραλιακὴ ζώνη ἀπὸ τὴ Ναύπακτο ἕως τὸν κόλπο τῆς Ἰτέας ἦταν ἡ ἀρχαία χώρα τῆς Ἑσπερίας Λοκρίδος. Σὲ χαμηλὸ ὄροπέδιο ὕψομ. 340-360 ΒΑ τῆς Τριχωνίδας βρίσκεται ὁ Θέρμος.

Μυθιστορία

Ἡ Αἰτωλία ἔμεινε πολὺ χρόνο στὴ σκιά, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν πόλεων ποὺ ἄρχισαν νὰ δροῦν ἐνωρίτερα στὸ φωτερὸ προσκήνιο τῆς Ἱστορίας.

Οἱ ἀρχαῖες γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὶς πρώιμες περιόδους εἶναι λίγες καὶ μόνο σὲ εἰκασίες καὶ γενικὰ σχήματα ἀφήνουν περιθώρια. Ἀναγκαῖα καὶ ἀναντικατάστατα εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ νὰ συλλάβουμε καὶ μέχρι σημείου νὰ ἀναπαραστήσουμε τὴν

εικόνα της πρώιμης εξέλιξης. Για τὸν λόγο αὐτὸν σταθερὸ καὶ ἐπίμονο ἦταν τὸ μέλημα καὶ τῆς νέας ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου νὰ ἀνιχνεύσει στοιχεῖα ποὺ φωτίζουν, ἔστω καὶ ἀμυδρὰ τὶς σκιώδεις ὄψεις τῶν εἰκόνων τῆς Προϊστορίας καὶ τῶν Σκοτεινῶν Χρόνων τῆς Αἰτωλίας. Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὁδεύουν παράλληλα, ἀλλὰ συχνὰ συναντῶνται στὸν ἴδιο δρόμο πρὸς ἐνιαία ἱστορικὴ γνώση.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ἱεροῦ, τρίτη στῆ σειρὰ ἔπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀποκαλυπτικὲς τοῦ Γ. Σωτηριάδη (1897-1908) καὶ τοῦ Κ. Α. Ρωμαίου (1912-1931), ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει λεπτομερῆ στρωματογραφικὴ ἔρευνα. Ἀφαιρώντας τὰ διαδοχικὰ «στρώματα» τῶν ἐπιχώσεων ποὺ περιέχουν τὰ ὑλικά κατάλοιπα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων τοῦ παρελθόντος, ἀποκαθίσταται ἡ χρονικὴ ἀκολουθία τῆς χρήσεως τοῦ χώρου μὲ βάση τὴ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων τοῦ κάθε στρώματος. Ἐγκαταλείψεις ἢ ἰδρύσεις οἰκισμῶν, καταστροφές, ἐπισκευές καὶ κατασκευές κτηρίων ἀφήνουν τὰ ἴχνη τους στὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιχώσεις γῆς ποὺ καλύπτουν τὰ ἐρείπια τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Χωριστικὰ στοιχεῖα τῶν στρωμάτων μεταξύ τους εἶναι δάπεδα κτηρίων, στρώσεις ὁδῶν καὶ ἄλλα ἐπίπεδα χρήσεως ποὺ σφραγίζουν κάθε φορὰ τὴν παλαιότερη φάση καὶ ἐξασφαλίζουν τὴ διάκρισή της ἀπὸ τὴ νεώτερη.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ οἱ ἀρχαιογνώστες κάνουν λόγο καὶ γιὰ τὴ «μυθολογικὴ στρωματογραφία» καὶ προσπαθοῦν μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας νὰ ἐξακριβώσουν τὴ χρονικὴ ἀκολουθία τῆς δημιουργίας τῶν μύθων τοὺς ὁποίους ἐπινοοῦσαν οἱ Ἕλληνες γιὰ νὰ «ἱστορήσουν» γεγονότα τοῦ ἀπώτατου παρελθόντος, ποὺ δὲν εἶχαν καταγραφεῖ: μεταναστεύσεις καὶ πρῶτες ἐγκαταστάσεις λαῶν, διαμορφώσεις ἐθνῶν, ἀρχὲς γενεαλογιῶν ἀπὸ ἐπώνυμους «ἥρωες» μὲ ποικιλία προσαρμογῶν καὶ διαπλοκῶν κατὰ τὰ πολιτικὰ ἐνδιαφέροντα προσώπων ἢ ομάδων ἀνήκουν στὸ περιε-

χόμενο τῶν μύθων. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τὶς περισσότερες φορὲς ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπινόηση μύθων ἔδιναν πολιτικὲς ἀποφάσεις συμμαχίας καὶ φιλίας, ἐπιχειρήσεις πολεμικὲς, βλέψεις ἐξουσίας, χάλκευση συνειδήσης κοινῆς καταγωγῆς καὶ κατὰ συνέπειαν κοινοτικῆς συνοχῆς. Σκοπὸς ἦταν ἡ νομιμοποίηση καὶ ἡ ἱστορικὴ δικαίωση τῶν πράξεων αὐτῶν. Ἄλλοτε πάλι ἱστοροῦσαν μύθους γιὰ νὰ αἰτιολογήσουν λατρεῖες καὶ τελετουργίες παλαιῆς καὶ νέες. Ἡ χρονικὴ στιγμή τῆς δημιουργίας τῶν μύθων ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὰ γεγονότα ὅποια αὐτοὶ ἀναφέρονται. Οἱ μύθοι εἶναι δημιουργήματα ὕστερα. Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἀλληλουχίας καὶ τῆς ἱστορικῆς σημασίας τῶν μύθων χρειάζεται ἀκριβῶς ἡ μυθολογικὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα. Ὁ συσχετισμὸς τῆς ἔρευνας αὐτῆς μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ-ἀνασκαφικὴ στρωματογραφία μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴ διαπίστωση ἀνταποκρίσεων καὶ τέλος σὲ ἀσφαλέστερη ἱστορικὴ προσέγγιση.

Ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀρχαιότατη κατοίκηση στὴν Αἰτωλία φθάνουν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ἑλληνικοὺς τόπους, στὴν Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ. Αὐτὸ δείχνουν, ἂν ὄχι ἀκόμη συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες, τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἐργαλείων, κυρίως τῆς Μέσης περιόδου στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄγρινιου καὶ τῆς λίμνης Λυσιμαχείας. Περισσότερες εἶναι οἱ ἐνδείξεις Νεολιθικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς 4ης χιλιετίας στὴν περιοχὴ τῆς Κάτω Βασιλικῆς ὅπου τοποθετεῖται ἡ αἰτωλικὴ Χαλκὶς καὶ στὴν Κόκκινη Σπηλιὰ πρὸς Ν τοῦ Ἁγίου Ἡλίας (ἀρχ. Ἰθωρία;).

Ἄν θελήσει κανεὶς νὰ ἐρευνήσει παράλληλα πόσο βαθιὰ σὸ παρελθὸν μᾶς ὀδηγοῦν οἱ μύθοι τῆς Αἰτωλίας, ἂν δηλ. ἀναζητήσουμε τὴ χρονικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων τὰ ὅποια οἱ μύθοι ἐμφανίζουν ὡς ἱστορία, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπινοήθηκαν, θὰ σταθοῦμε χωρὶς ἄλλο πρῶτα στὸν μύθο τοῦ ἐπώνυμου γενάρχη, τοῦ Αἰτωλοῦ, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ἔφορο, τὸν ἱστορικὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ μύθος αὐτὸς σήμαινε τὴν ἐνότητα τῶν Αἰτωλῶν καὶ περιέχει τὸ ἀρχαιότερο συμβᾶν τῆς Αἰτωλικῆς μυθιστορίας, δηλ. τὴ μετανάστευση καὶ ἐγκατάσταση Ἡλείων στὴ χώρα ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν ἀρχηγό τους, τὸν γιὸ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἡλείας Ἐνδυμίωνος Αἰτωλόν: ἦταν καὶ αὐτὸς βασιλιάς στὴν Ἡλεία ὅταν ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν τόπο του ἔπειτα ἀπὸ ἀκούσιο φόνο ποὺ διέπραξε κατὰ τὴν τέλεση ἀρματοδρομίας. Ἀρχαιότερος λαὸς τῆς Αἰτωλίας, οἱ Κουρῆτες, κατὰ τὸν ἴδιο μύθο, ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν στὴν Ἄκαρνανία. Οἱ Κουρῆτες, πολυσχιδεῖς μυθικὲς ὑπάρξεις, ἄλλοτε ἐμφανίζονται ὡς πληθυσμιακὸ φύλο καὶ ἄλλοτε ὡς *δαίμονες* ἢ *πρόπολοι* (ὑπηρέτες) τῶν θεῶν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἐμπλοκή τους στὴν αἰτωλικὴ μυθολογία συναντᾶμε καὶ στὸν Ὅμηρο (Ἰλ. Ι 529-599). Ὁ ποιητὴς ὅμως δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ μύθου τοῦ Αἰτωλοῦ, προφανῶς γιατί αὐτὸς δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπινοηθεῖ τὴν ἐποχὴ δημιουργίας τοῦ Ἔπους. Ἐκεῖ ἐμφανίζονται οἱ Κουρῆτες ὡς κάτοικοι ἀκόμη τῆς Αἰτωλίας, γείτονες καὶ ἐχθροὶ τῆς Καλυδῶνος ἐπὶ Οἰνέως. Τῆς νεώτερης ἱστορικῆς ἔρευνας πρόταση σχετικὰ μὲ τὴν πρῶμην πληθυσμιακὴ σύσταση τοῦ τόπου εἶναι ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ μπορεῖ νὰ ἦταν μὲν ἀρχικῶς ἑλληνικὸς λαὸς βορειοδυτικὸς, ἀλλὰ ἀναμίχθηκαν ἀργότερα μὲ ἰλλυρικὰ στοιχεῖα προερχόμενα ἐπίσης ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά. Οἱ Αἰτωλοὶ πάντως μιλοῦσαν βορειοδυτικὴ ἑλληνικὴ διάλεκτο. Ὁλοκληρωμένη γνώση τῆς αἰτωλικῆς γλώσσας τῶν χρόνων τῆς Συμπολιτείας δηλ. τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς μᾶς δίνουν οἱ σύγχρονες ἐπιγραφές.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ γλωσσολογικὴ παρατήρηση, ποὺ ἔχει γίνεи ὡς πρὸς τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος Αἰτωλοῖ: πρόκειται γιὰ ὄνομα μὴ ἑλλαδικό, ἀλλὰ μικρασιατικό, ἀφοῦ τὸ στοιχεῖο *-ολο-* βρίσκεται στὸ τοπωνύμιο *Σπάρτωλος*, στὸ ὄνομα τοῦ ποταμοῦ *Πακτωλοῦ* καὶ στὸ ἀνθρωπωνύμιο *Μαύσωλος*.

Ὡστόσο, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀδιάγνωστη τυχὸν συνάφεια τοῦ μύθου τοῦ Αἰτωλοῦ, μὲ λησμονημένα ἱστορικὰ γεγονότα, δὲν γίνεται σήμερα δεκτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχαιότερο μῦθο πού ἐπινοήθηκε σχετικὰ μὲ τὴν Αἰτωλία. Προηγεῖται ὁ μῦθος τοῦ Ὁξύλου. Ὁ Ὁξύλος, κατὰ τὴ μεταγενέστερη γενεαλογία, δέκατος ἀπόγονος τοῦ Αἰτωλοῦ, φεύγοντας καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ χώρα του, τὴν Αἰτωλία, ἔπειτα ἀπὸ τὸν ἀκούσιο φόνο τοῦ ἀδελφοῦ του Θερμίου πού διέπραξε σὲ δισκοβολία, ἀναλαμβάνει νὰ ὀδηγήσει στὴν Πελοπόννησο τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλέους, τοὺς Ἡρακλεῖδες πού εἶχαν καὶ μυθικοὺς συγγενικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Αἰτωλία. Ἡ περαίωση ἔγινε μὲ πλοῖα ἀπὸ τὴ Ναύπακτο. Ὁ Ὁξύλος ἔλαβε ὡς ἀνταπόδοση γιὰ τὸ ἔργο του τὸ βασίλειο τῆς Ἡλίδας (Παυσανίας V 3, 5-7). Μὲ βάση νεώτερα εὐρήματα στὴν Ὀλυμπία πιστεύεται σήμερα περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Ὁξύλου ἀπηχεῖ στοιχεῖα ἱστορικὰ τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, τοῦ 11ου αἰ., τῆς ἐποχῆς τῶν μεγάλων μετακινήσεων λαῶν. Πράγματι ἀγγεῖα τῆς Ὀλυμπίας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὅμοια μὲ αἰτωλικά καὶ ἄλλα τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας, ἐνῶ ἡ ἐγκατάσταση τῆς λατρείας, γιὰ πρώτη φορὰ τότε στὴν Ὀλυμπία, καὶ μάλιστα τοῦ Διός, πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ νέα ἡγεμονικὴ ἀρχὴ τοῦ τόπου πού εἰσήγαγε τὸν Δία ὡς πολεμικὸ κυρίως θεό (Kyrialeis 2006). Ἔτσι θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ ἀρχαιότατα κατάλοιπα τῆς λατρείας στὴν Ὀλυμπία καὶ τὸ Μέγαρον Β τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου τοῦ Θέρμου εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ μαρτύρια τοῦ μύθου τοῦ Ὁξύλου.

Πὰ νὰ ἐμφανισθεῖ ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Ὁξύλου στὴν Ἠλεία ὡς ἐπιστροφή Ἠλείων στὸ λίκνο τους καὶ ὄχι ὡς αἰτωλικὴ κυριαρχία πλάθεται στὴ συνέχεια, μετὰ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ., ὁ μῦθος τοῦ γενάρχη Ἠλείου Αἰτωλοῦ ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ὡς πρόγονος τοῦ Ὁξύλου. Μπορεῖ ὅμως κατ' ἄλλους ἡ δημιουργία τοῦ μύθου νὰ εἶναι ἀκόμη

ύστερότερη καὶ νὰ συνδέεται μὲ προσπάθεια τῶν Αἰτωλῶν νὰ δικαιολογήσουν πολιτικὲς πράξεις καὶ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τους στὴν Πελοπόννησο ὑπὲρ τῶν Ἡλείων, κατὰ τὸν 5ο π.Χ. αἰώνα.

Οἱ μυθολογούμενες σχέσεις Ἡλείας καὶ Αἰτωλίας διαφαίνονται σὲ περισσότερες ἀρχαῖες πηγές, παλαιότερες ἀπὸ τὸν Πausanias (Ἡσίοδο, Πίνδαρο, Ἡρόδοτο). Ὁ μῦθος τοῦ Αἰτωλοῦ ἔγινε ὁ ἐπίσημος καὶ ὁ πιὸ διαδεδομένος μῦθος γιὰ τὴν προέλευση τῶν Αἰτωλῶν καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσαν σὲ διάφορες συνάψεις γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦνται ποικίλες ἐπιδιώξεις. Τὸν 4ο αἰ. π.Χ., χάρις στὶς πληροφορίες τοῦ Ἐφόρου, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ πλήρως οἱ μυθικὲς διαπλοκὲς τῆς συγγενείας Ἡλείων-Αἰτωλῶν. Καὶ ὄχι μόνο: ὑπῆρχαν φαίνεται καὶ λόγοι ἀμοιβαίου πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀργάνωσης τῆς Συμπολιτείας, νὰ ἀπαθανατισθεῖ καὶ νὰ προπαγανδισθεῖ μὲ μνημεῖα τέχνης, δηλ. μὲ τὴν ἀνίδρυση τιμητικῶν ἀνδριάντων ἢ μυθιστορία αὐτῆ. Ἄγαλμα τοῦ Αἰτωλοῦ ἔσπεκε στὸν Θέρμο καὶ τοῦ Ὀξύλου στὴν Ἥλιδα (Στράβων Χ 3, 2). Στὴν ἀγορὰ τοῦ Θέρμου ὑπῆρχε ἐπίγραμμα ἐγκεχαραγμένον τῆ βάσει τῆς Αἰτωλοῦ εἰκόνας:

χώρης οἰκιστῆρα, παρ' Ἀλφειοῦ ποτε δίνειαι
 θρεφθέντα, σταδίων γείτον' Ὀλυμπιάδος
 Ἐνδυμίωνος παῖδ' Αἰτωλοὶ τόνδε ἀνέθηκαν
 Αἰτωλόν, σφετέρας μνήμ' ἀρετᾶς ἔσορᾶν.

Παρόμοιο ἐπίγραμμα πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο ποιητὴ ὑπῆρχε ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν Ἡλείων ἐπὶ τῷ Ὀξύλου ἀνδριάντι:

Αἰτωλὸς ποτε τόνδε λιπῶν αὐτόχθονα δῆμον
 κτήσατο Κουρήτιν γῆν δόρυ πολλὰ καμῶν·
 τῆς δ' αὐτῆς γενεᾶς δεκατόσπορος Αἴμωνος υἱὸς
 Ὀξυλος ἀρχαίην ἔκτισε τήνδε πόλιν.

Ἄξιοπαρατήρητη εἶναι ἡ διαφορὰ στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν δύο

ήρώων. Ο Αίτωλός εμφανίζεται ως *οικιστήρ*, δηλ. ἀρχηγός μεταναστευτικής ἐγκατάστασης στή χώρα πού παίρνει τὸ ὄνομά του, ὁ Ὁξύλος λέγεται ὅτι *ἔκτισε*, δηλ. ἴδρυσε ἢ συνοίκισε τὴν πόλη τῆς Ἡλίδος. Ἔτσι φαίνεται ὅτι δὲν θεωροῦνταν οἱ δύο ἥρωες ἀλληλοδιαδόχως *ἀρχηγέται* τῶν δύο λαῶν.

Ὁ Αἰτωλός εἶχε ἀνδρωθεῖ στίς ὄχθες τοῦ Ἀλφειοῦ κοντὰ στοῦ στάδιο τῆς Ὀλυμπίας, στοιχεῖο τοῦ μυθικοῦ του βίου πού αἰτιολογεῖ τὴν παράδοση τῆς σχέσης τῶν Αἰτωλῶν μὲ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, ἀφοῦ μνημονεύεται (Πίνδαρος, *Ὀλυμπ.* III 12) ὅτι στὰ *Ὀλύμπια* ἔλλανοδίκης ἦταν Αἰτωλὸς ἀνήρ.

Τόσο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ὁξύλου ὅσο καὶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα δὲν ἔφερε ποτὲ στοῦ φῶς κατὰ χώραν στοιχεῖα. Εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι αἰτωλικά ἀργυρὰ δίδραχμα τῶν ἐτῶν 220-205 π.Χ. ἀντιγράφουν στοὺν ὀπισθότυπο τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰτωλοῦ [5]. Παριστάνεται ὄρθιος μὲ τὸ δεξιό του σκέλος στηριγμένο σὲ βράχο, ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο κρέμεται ξίφος καὶ ἀπὸ τὸν βραχίονα ἡ χλαμύς, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χέρι στηρίζεται στοῦ δόρου στὴν πλάτη ἢ *καυσία*, τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Μετὰ ἀπὸ τὸ 205 π.Χ. πιθανῶς τὸ ἔργο δὲν θὰ ὑπῆρχε στοὺν Θέρμο πού εἶχαν καταστρέψει οἱ Μακεδόνες τὸ 218 καὶ τὸ 207 π.Χ.

Ἀγάλματα *κτιστῶν* τῆς πόλεως τῆς Καλυδῶνος δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸ Λάφριον, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἐπιγραφή τοῦ 205 π.Χ. καὶ ἀνάμεσα τοὺς μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ πάλι τοῦ Αἰτωλοῦ «εἰκόνα».

Πόση ἀντοχὴ εἶχε ἡ σχέση Ἡλείων καὶ Αἰτωλῶν καὶ πόση διάρκεια ἡ καλλιέργειά της μαρτυροῦν οἱ κατὰ πολὺ μεταγενέστερες πληροφορίες τοῦ Πausanias τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ὅτι στὴν Ὀλυμπία ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου (ἢ καὶ Θεσμίου κατὰ τὸν ἴδιο περιηγητὴ), ὅτι γίνονταν σπονδὲς σὲ ἥρωες καὶ ἡρώινες πού τιμοῦσαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ Ἡλεῖοι καὶ οἱ Αἰτωλοὶ καὶ ὅτι στὴ λάρνακα τοῦ

5 Άργυροῦ δίδραχμο Αἰτωλίας, Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος, καὶ πιθανῶς τὸ ἄγαλμα τοῦ Αἰτωλοῦ (220-205 π.Χ.).

Κυψέλου, ποὺ ἦταν ἀρχαῖο κειμήλιο στὴν Ὀλυμπία, οἱ ἐξηγητὲς ἔλεγαν ὅτι παριστάνονταν οἱ Αἰτωλοὶ τοῦ Ὁξύλου μαζί μὲ ἀρχαίους Ἡλείους, γιὰ νὰ θυμίζουσαν τὴν κοινὴ τους καταγωγὴ καὶ τὶς καλὲς τους σχέσεις (Παυσανίας V 15, 7, 12· 18, 6).

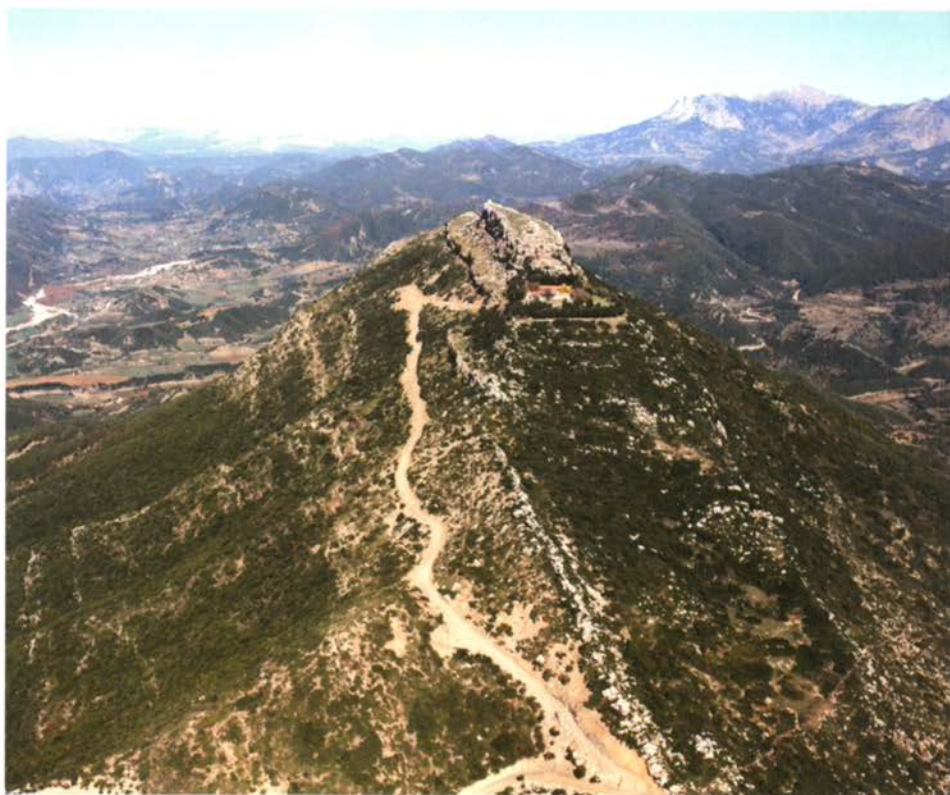
Ἡ μυθικὴ αἰτωλικὴ γενεαλογία μὲ κορυφὴ τῆς τὸν Αἰτωλὸ ἔχει καὶ παραλλαγές: π.χ. στὶς *Γενεαλογίες* τοῦ Ἐκαταίου ἀπὸ τὴ Μίλητο (τέλη 6ου αἰ. π.Χ.), ὁ Αἰτωλὸς – ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ – εἶναι γιὸς τοῦ Οἰνέως, βασιλιᾶ τῆς Καλυδῶνας ἀπὸ γενιὰ ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὸν Δευκαλίωνα. Σὲ κάθε περίπτωση καὶ οἱ δύο γενεαλογίες ἔχουν λίκνο τους τὴν Καλυδῶνα καὶ διατρέχουσαν τὸν βασιλικὸ οἶκο τοῦ Οἰνέως, τῶν παιδιῶν του Μελεάγρου καὶ Τυδέως, πατέρα τοῦ ὁμηρικῶ Διομήδους, καθὼς καὶ τῆς Γόργης, μητέρας τοῦ αἰτωλοῦ ἄνακτα στὸν Τρωικὸ πόλεμο Θόαντος. Ὁ μῦθος τοῦ οἴκου τοῦ Οἰνέως ποὺ περιέχει καὶ τὴ θῆρα τοῦ Καλυδωνίου κάπρου, γνωστὸς στὸν Ὅμηρο (Ἰλ. I 529-599), «ἰστορεῖ» γεγονότα τῆς ὕστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Πότε ὅμως ἐπινοήθηκε δὲν εἶναι βέβαιο. Πιθανότερο νομίζω εἶναι ὅτι ἀνήκει καὶ αὐτὸς σὲ μεταμυκηναϊκοὺς χρόνους, ἕως τὸ ἀργότερο τὸν 8ο αἰ. π.Χ. καὶ πάντως ἀναφέρεται μόνο στὸν ἰδιαίτερο κόσμον τῆς νοτιοδυτικῆς Αἰτωλίας.

Ἡ Αἰτωλία καὶ οἱ Αἰτωλοὶ στὴν ἀρχαία Γραμματεία

Ἡ ὄρεινὴ τραχύτης καὶ ἡ *δυσχωρία τῶν τόπων* τῆς Αἰτωλίας ἔκανε δύσκολη τὴν πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας [6, 143]. Εὐκολότερη ἦταν ἡ προσέγγιση ἀπὸ τὴ θάλασσα. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας παραλίας διαπιστώνεται μεγάλη ὁδὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοινοῦ. Ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Αἰτωλία ἀτραποὶ μέσα ἀπὸ τὶς κοιλάδες τοῦ Εὐήνου [3] καὶ τοῦ Δάφνου καὶ τὶς πλαγιὰς ὁδηγοῦσαν στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ στὸν Βορρά.

Ἡ γεωγραφικὴ ἰδιαιτερότητα καὶ οἱ δυσκολίες τῆς περιήγησης ἐμπόδισαν ταξιδιωτὲς νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν Αἰτωλία, ὄχι μόνο στὴν Ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους. Οἱ πρῶτοι διανοούμενοι ταξιδιωτὲς ποὺ ἐπισκέφθηκαν τὴν Αἰτωλία τὸν 19ο αἰ. ἦταν ὁ ἄγγλος W.M. Leake, ὁ γάλλος L. Heuzey, ὁ γερμανὸς γεωγράφος E. Oberhummer καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι H.G. Lolling καὶ Fr. Noack. Στὸ τέλος τοῦ αἵωνα, τὸ 1897 εἶδε τὸ φῶς τὸ σύγγραμμα τοῦ ἄγγλου W.J. Woodhouse γιὰ τὴ γεωγραφία, τὴν τοπογραφία καὶ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Αἰτωλίας καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ ἐπισκέφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Θέρμο ὁ Γεώργιος Σωτηριάδης· τότε αὐτὸς ζήτησε καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ἐνέκρινε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ἢ ὁποῖα ἄρχισε τὸ ἴδιο ἔτος.

Ἡ ἀρχαία ἀπομόνωση τῆς Αἰτωλίας ἦταν συνέπεια ὄχι μόνο τῶν δυσκολιῶν τῆς πρόσβασης, ἀλλὰ καὶ τῆς ὑποτιμητικῆς ἀντίληψης ποὺ εἶχαν καλλιεργήσει οἱ Ἕλληνες τῶν προηγμένων πόλεων ἀπὸ τὴν Κλασικὴ Ἐποχὴ ἕως ἀργὰ στοὺς ὕστερους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ἐξαιτίας πιθανῶς καὶ τῆς φήμης αὐτῆς στερήθηκε ἡ Αἰτωλία τὴ μεγάλη προσφορὰ στὴν Ἀρχαιογνωσία τοῦ περιηγητῆ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Πausanias, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀπὸ τὴ Φωκίδα δὲν προχώρησε στὴν Αἰτωλία. Ἀλλὰ καὶ παλαιότερα ὁ σοφὸς γεωγράφος Στράβων

6 Ἡ ἀκρόπολη τῶν Θεσιέων (Βλοχός) σὲ ὀξυκόρυφο βουνὸ ΒΔ τοῦ Θέρμου. Στὸ βάθος τὸ ὄρος Παναϊτωλικό.

δὲν εἶχε ἐπίσης προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν τόπων τῆς Αἰτωλίας. Τὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρωνόταν στὰ παράκτια.

Οἱ ἀρχαιότερες ὅμως ἀναφορές, κυρίως μυθιστορικές, ποὺ διαθέτουμε γιὰ τοὺς Αἰτωλοὺς στὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο, τὸν Πίνδαρο, τὸν Ἡρόδοτο, παρουσιάζουν τοὺς Αἰτωλοὺς ἀδιάκριτα ἑλληνικὸ πληθυσμιακὸ σύνολο. Δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὅτι μιὰ φορὰ μόνο στὴν Ὀδύσεια (ξ 378-379) ὑπάρχει ἀρνητικὸς ὑπαινιγμὸς: ὁ Εὐμαιοσ

διαλεγόμενος με τὸν Ὀδυσσεά θυμᾶται ὅτι κάποτε ἀνὴρ Αἰτωλὸς τὸν ἐξαπάτησε μετὰ τὶς διηγήσεις του. Ὁ μῦθος τοῦ Οἰνέως καὶ οἱ γενεαλογίες ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω παρουσιάζουν διαπλοκὲς καὶ σχέσεις πανελλήνιες. Ὁ Ἡρακλῆς παλεύει μετὰ τὸν Ἀχελῶο γιὰ νὰ κερδίσει τὴν κόρη τοῦ Οἰνέως Δηιάνειρα. Ὁ Τυνδάρεως τῆς Σπάρτης μετὰ τὴν ἐκθρόνισή του καταφεύγει στὴν Αἰτωλία καὶ κάνει γυναίκα του τὴν Αἰτωλὴ Λήδα. Ὁ τραγικός, «ὀργισμένος» γιὸς τοῦ Οἰνέως, ὁ ξανθὸς Μελέαγρος ἦταν ἀπὸ τοὺς λαμπροὺς Ἑλληνες ἥρωες τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Στὸν λόγο ποὺ ἀπευθύνει ὁ Φοῖνιξ πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα (Ιλ. Ι 529-599) παραλληλίζει τὴν ὀργὴν τοῦ Μελεάγρου κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Καλυδῶνος ἀπὸ τοὺς Κουρήτες μετὰ τὴν ὀργὴν τοῦ ἥρωα τῆς Τροίας, προσπαθώντας νὰ τὸν πείσει νὰ πνίξει τὸν θυμὸν του γιὰ τὸ καλὸ τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἔπραξε ὁ Μελεάγρος γιὰ χάρι τῶν «ἀντρειωμένων» Αἰτωλῶν. Στὴ δραματικὴ μυθιστορία τοῦ οἴκου τοῦ Οἰνέως ἡ Μυθολογία ἐνσάρκωσε καὶ ἡ Φιλολογία ἰχνηλατεῖ συμβολισμοὺς γιὰ τὸν βίον στὴν προϊστορικὴ Ἑλλάδα.

Αἰτωλὸς ἦταν καὶ ὁ Τίτορμος, μοναχικὸς ἥρωας τοῦ πρώιμου βου αἰ. π.Χ. ποὺ ζοῦσε ἐς τὰς ἐσχατίας τῆς Αἰτωλίδος χώρας, ὁ πιὸ δυνατὸς Ἑλληνας κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (VI 127, 9). Ἡ μυθικὴ τέλος σύνδεση μετὰ τὴν ἀρχὴν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων στοὺς ὁποίους ἐλλα-νοδίκης ἦταν Αἰτωλὸς ἀνὴρ, ἀπαθανατίζεται τὸ 476 π.Χ. στὴν τρίτη ἐπινίκια Ὀλυμπιακὴ ὥδῃ τοῦ Πινδάρου. Ἔως τὰ τέλη περίπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμικὸς χαρακτήρας τῶν Αἰτωλῶν δὲν ἦταν ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ μάλιστα πιὸ προηγμένους Ἑλληνες. Οἱ Αἰτωλοὶ ἥρωες συνυπάρχουν στὸ ἴδιο μυθικὸ στερέωμα.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀλλάζει τὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἐξιστορώντας ὁ Θουκυδίδης τὴν ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Δημοσθένη τὸ 426 π.Χ. στὴν Αἰτωλία, παραθέτει

τὰ ἐπιχειρήματα τῶν Μεσσηνίων τῆς Ναυπάκτου ποὺ παραινοῦσαν τὸν Δημοσθένη νὰ προχωρήσει στὴν εἰσβολή, τὴν τελικῶς καταστροφικὴ γιὰ τοὺς Ἀθηναίους στὸ Αἰγίτιο. Τὸ περίφημο χωρίο (Θουκ. ΙΙΙ 94, 4-5) εἶναι σημαντικότερο ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις γιὰ τὴν Αἰτωλία:

Τὸ γὰρ ἔθνος μέγα μὲν εἶναι τὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μάχιμον, οἰκοῦν δὲ κατὰ κώμας ἀτειχίστους, καὶ ταύτας διὰ πολλοῦ, καὶ σκευὴ ψιλὴ χρώμενον οὐ χαλεπὸν ἀπέφαινον, πρὶν συμβοηθῆσαι καταστραφῆναι. Ἐπιχειρεῖν δ' ἐκέλευον πρῶτον μὲν Ἀποδωτοῖς, ἔπειτα δὲ Ὀφιονεῦσι καὶ μετὰ τούτους Εὐρυτάσιν, ὅπερ μέγιστον μέρος ἐστὶ τῶν Αἰτωλῶν, ἀγνωστότατοι δὲ γλῶσσαν καὶ ὠμοφάγοι εἰσίν, ὡς λέγονται· τούτων γὰρ ληφθέντων ραδίως καὶ τᾶλλα προσχωρήσειν.

Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς μᾶς ἔχει ἤδη πληροφορήσει (I 5,3) ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ ἐπιδίδονται σὲ ληστρικὰς μεταξὺ τους δραστηριότητες κατὰ τὸν παλαιὸν τρόπον:

Ἐλήζοντο δὲ καὶ κατ' ἠπειρον ἀλλήλους. Καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνανὰς καὶ τὴν ταύτην ἠπειρον· τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἠπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ληστείας ἐμμεμένηκεν.

Στὸ πρῶτο χωρίο ὁ Θουκυδίδης μεταδίδει τὴν ἄποψη τῶν Μεσσηνίων τῆς Ναυπάκτου ὅτι οἱ Εὐρυτᾶνες «θεωροῦνται ὠμοφάγοι καὶ ὀμιλοῦν γλώσσα ἀκατάληπτη». Ἔπρεπε πράγματι, ὅπως ἐπισήμανε ὁ ἱστορικὸς Σακελλαρίου (2012) νὰ πεισθεῖ ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς ὅτι ἦταν ὄχι μόνο εὐκόλο νὰ ἠττηθοῦν οἱ Αἰτωλοὶ πρὶν προλάβουν νὰ «συμβοηθῆσουν», ἀλλὰ πιθανῶς καὶ ὅτι ὁ ἐναντίον τους πόλεμος ἦταν θεμιτός, ἀφοῦ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους ἦταν βαρβαρικός. Στὸ δεύτερο χωρίο ὁ Ἀθηναῖος ἱστορικὸς ταυτίζει τὰ ἦθη τῶν Αἰ-

τωλῶν, ὅπως καὶ τῶν Ἀκαρνάνων καὶ τῶν Ὀζολῶν Λοκρῶν, μὲ πρωτόγονους πολεμικοὺς τρόπους τοὺς ὁποίους οἱ ἄλλοι Ἕλληνες εἶχαν ὑπερβεῖ.

Ἀπὸ τότε ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται συχνότερα στὴν ἐλληνικὴ Γραμματεία ἡ ἀρνητικὴ εἰκόνα. Ὁ Ἀριστοφάνης (*Ἰππεῖς* 79) προσάπτει στοὺς Αἰτωλοὺς ἀπληστία. Ὁ Εὐριπίδης στὶς *Φοίνισσες* (138) ἀφήνει τὴν Ἀντιγόνη νὰ χαρακτηρίσει τὸν Τυδέα μειξοβάρβαρον. Ἡ μυθικὴ εἰκόνα τοῦ δεινοῦ πολεμιστῆ Τυδέα ἀσφαλῶς συμβολίζει τὸν ἄγριο πολεμικὸ τύπο τοῦ ἥρωα στὴν Αἰτωλία, ὅπως τὸν παρέστησε καὶ ὁ Αἰσχύλος στὴν τραγωδία *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας*, 375-396. Ἀργότερα, τὸν 3ο αἰ. π.Χ. ὁ Σάμιος ἱστορικὸς Δουῖρις (*Ἱστορίαι* XXII) μνημονεύει ἀττικὸν ὕμνο πού συνέθεσαν καὶ ἔψαλαν πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ οἱ Ἀθηναῖοι στὰ Μεγάλια Ἐλευσίνια τοῦ 291 π.Χ., κυρίως γιὰ νὰ τὸν παρακινήσουν νὰ στραφεῖ κατὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ νὰ ἐξοντώσει τὴν «αἰτωλικὴ Σφίγγα». Ὁ ὕμνος περιεῖχε τοὺς στίχους αἰτωλικὸν γὰρ ἀρπάσαι τὰ τῶν πέλας νῦν δὲ καὶ τὰ πόρρω. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ὕμνος εἶναι μαζὶ καὶ μαρτυρία τῶν φόβων πού εἶχαν οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν Αἰτωλία.

Ὁξύτερη γίνεται ἡ ἀρνητικὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς Αἰτωλοὺς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Συμπολιτείας. Ὁ Ἀχαιοὺς ἱστορικὸς Πολύβιος τὸν 2ο αἰ. π.Χ., ἂν καὶ ἀπέφυγε τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς βαρβαρότητας, δὲν παραλείπει νὰ τοὺς προσάπτει ὕβριστικούς χαρακτηρισμούς, ὅπως εὐκαταφρόνητοι καὶ παιδαριώδεις, καθὼς καὶ ιδιότητες ἀρνητικές: τὴν πλεονεξίαν συναφῆ μὲ τὴν πολυτέλειαν τῶν βίων, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἔγιναν κατάχρεοι, τὴν ἀλαζονείαν, τὸ θηριώδες ὁ ἴδιος ἐξιστορεῖ περιστατικὰ μειωτικὰ γιὰ τοὺς Αἰτωλοὺς. Στὸ χωρίο XVIII 5, 7-9 πού ἀναφέρεται στὴ σύνοδο στὸν Μαλιακὸ κόλπο ὑπὸ τὸν Flaminius γιὰ τὴν εἰρήνη ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους τῆς Ρώμης καὶ στὸν Φίλιππο Ε', ἔπειτα ἀπὸ τὴ μάχη στὶς Κυνὸς Κεφαλές

(198, π.Χ.), παρουσιάζει τὸν Φίλιππο νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν ἑλληνικότητα τῶν περισσότερων Αἰτωλῶν. Ἡ ἀποστροφή αὐτὴ τοῦ λόγου τοῦ ἀδίστακτου Μακεδόνα κινεῖται προφανῶς στὸν χῶρο διπλωματικῆς ἀντίκρουσης καὶ ἀσφαλῶς περιέχει στοιχεῖα ἀνακρίβειας ἱστορικῆς. Καὶ ὁ Ἀχαιὸς στρατηγὸς Ἀρίσταινος ἀπευθυνόμενος στὸν ἴδιο Ρωμαῖο στρατηγὸν ὀνομάζει τοὺς Αἰτωλοὺς ἀπλῶς καὶ συλλήβδην *latrones* (πειρατές). Στὴ συνέχεια τοῦ λόγου του ποὺ μᾶς παραδίδει ὁ Ρωμαῖος ἱστορικὸς Τίτος Λίβιος τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ὁ Ἀρίσταινος συμπληρώνει: «οἱ Αἰτωλοὶ μόνο κατὰ τὴ γλῶσσα εἶναι Ἕλληνες, ὅπως εἶναι καὶ ἄνθρωποι μόνο κατὰ τὴν ὄψη: ἔχουν συνήθειες καὶ ἤθη ἀγριότερα ἀπὸ αὐτὰ τῶν βαρβάρων καὶ εἶναι χειρότεροι ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ ἄγρια ζῶα» (Liv. XXXIV 24, 2-4). Τὴν ἀνάμνηση βαρβαρισμοῦ τῶν Αἰτωλῶν συναντᾶμε καὶ πολὺ ἀργότερα, στὸν ἐπίσκοπο Εὐστάθιο τὸν 12ο αἰ. (βαρβαρόφωνοι). Ὅπως ἐπιγραμματικὰ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν Antonetti (1990) ποὺ πραγματεύθηκε διεξοδικὰ τὰ θέματα, τὰ χωρία αὐτὰ εἶναι οἱ πηγὲς τῆς ἀντίληψης περὶ τῆς αἰτωλικῆς «βαρβαρότητας».

Εἶναι ἱστορικὸ γεγονός ὅτι ἡ κυριαρχία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας στηρίχθηκε ὄχι μόνο στὴν εἰρηνικὴ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγή, ἀλλὰ κατὰ πολὺ σὲ ἐπιδρομὲς ποὺ ἐρήμωναν τὰ παράλια καὶ τὴν ἐνδοχώρα πολλῶν ἑλληνικῶν τόπων. Καὶ οἱ Αἰτωλοὶ εἶχαν μακροχρόνια παράδοση στὴν τακτικὴ αὐτὴ ὅπως μᾶς πληροφοροῦσε ὁ Θουκυδίδης. Ἡ λεηλασία ἦταν ἄλλωστε γενικῶς θεμιτὴ τακτικὴ εἰς ἀνταπόδοσιν τῶν ὁμοίων. Ὡστόσο οἱ ἴδιοι δὲν στεροῦνταν πανελληνίας συνειδήσης, ἐνῶ καὶ τὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ παραδέχεται ὅτι ἡ Αἰτωλία ἀνῆκε στὴν ἑλληνικὴ πολιτισμικὴ *οἰκουμένη*, ἀκόμη καὶ ὅταν γράφονταν ἀρνητικὰ σχόλια γι' αὐτοὺς καὶ τὸ σημαντικότερο, ὅταν ἀδίστακτα προξενοῦσαν τόσες καταστροφὲς σὲ ἄλλους Ἕλληνες ποὺ γι' αὐτὸ

δὲν ἦταν φίλοι καὶ σύμμαχοι. Στὸ τέλος ἡ συνείδηση τῆς ἐλληνικῆς ἐνότητος εὗρισκε συχνὰ ἔδαφος νὰ ἐκδηλωθεῖ: Ἄς μὴ λησμονοῦμε τίς λίγες, ἀλλὰ θαμπωτικὲς ἀναλαμπές τῆς συνείδησης αὐτῆς, ὅπως εἶναι τὸ περίφημο ἱστορικὸ προσκλητήριον τοῦ ἔξοχου πολίτη τῆς Ναυπάκτου τοῦ στρατηγοῦ Ἀγελάου, γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἑλλήνων πρὸ τοῦ ὄρατοῦ ρωμαϊκοῦ κινδύνου, ἤδη τὸ 217 π.Χ.

Οἱ μέχρι μεγάλου βαθμοῦ προκαταλήψεις στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴν ὑστερότερη ἱστοριογραφία δυσχεραίνουν, ὅπως παρατηρήθηκε (Funke 1993), γενικότερα τὴν ἔρευνα τῶν συμβάντων καὶ στὴν Αἰτωλία καὶ στὸν ἄλλο ἐλληνικὸ κόσμον κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δράσεως τῶν Συμπολιτειῶν. Ἡ καταφορὰ ὡστόσο ποὺ διατρέχει τὴ γραπτὴ παράδοση δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἀπαραγνώριστο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ στροφὴ τῆς φιλολογίας καὶ τῆς δραματικῆς ποιήσεως πρὸς τὴν αἰτωλικὴ παράδοση. Καὶ αὐτὸ συνέβη παράλληλα μὲ τὴν ἔξοδο τῶν Αἰτωλῶν γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὰ γεγονότα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Πράγματι μετὰ ἀπὸ τὸν Ὅμηρον πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν Εὐριπίδη καὶ στὴ δραματούργια τοῦ 4ου αἰ. γιὰ νὰ ἀκούσουμε γιὰ τὴν Αἰτωλία καὶ τοὺς μύθους τῆς. Ἡ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη *Μελέαγρος* ἔχει χαθεῖ. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. συχνότερη γίνεται στὴν ποίηση ἡ ἐμφάνιση *Αἰτωλικῶν*: Ὁ Νίκανδρος ὁ Κολοφώνιος (3ος αἰ. π.Χ.·) εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐξοχότερους συγγραφεῖς τοῦ ὁποῖου σώθηκαν σχετικὰ ἀποσπάσματα, ὅπως αὐτὰ ποὺ μιλοῦν γιὰ τοὺς ἔρωτες τοῦ Ἐνδυμίωνος καὶ τῆς Σελήνης στὴν Αἰτωλία, καθὼς καὶ τίς αἰτωλικὲς περιπέτειες τοῦ Ἀπόλλωνος. Καὶ τῆς Ἀριστοδόμας ἀπὸ τῆ Σμύρνη τὸ χαμένο ἔργο περιελάμβανε ἐξύμνηση τοῦ ἔθνους τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν μυθικῶν τους προγόνων. Κυρίως ὅμως ἡ κωμωδία συχνὰ στράφηκε στὰ δραματικὰ στοιχεῖα καὶ σὲ πρόσωπα τῶν αἰτωλικῶν μύθων: στὴν Ἀλθαία, μητέρα τοῦ Μελεάγρου, στὸν Ἡρακλῆ μὲ τίς αἰτωλικές

του περιπέτειες, τὴ σχέση του μὲ τὴν κόρη τοῦ Οἰνέως Δηιάνειρα καὶ τὴν πάλῃ μὲ τὸν Ἀχελῶο γιὰ νὰ κερδίσει τὴν κόρη. Τέλος στὴ νέα κωμωδία συχνὰ ἐμφανίζονται ἔργα μὲ τίτλο *Αἰτωλοὶ ἢ Αἰτωλός*, ὅπως τοῦ Φιλήμονος καὶ τοῦ Βάτωνος (4ος-3ος αἰ. π.Χ.).

Οἱ ἱστοριογραφικὲς ἀναφορὲς στὴν Αἰτωλία ἀρχίζουν πραγματικὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν «πρόλογο» τοῦ Θουκυδίδου τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ὁ Ἔφορος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Ἰερώνυμος ἀπὸ τὴν Καρδία ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Αἰτωλία. Τοῦ τελευταίου σωζόμενο ἀπόσπασμα εἶναι σχετικὸ μὲ μυθικὸ πόλεμο μεταξὺ Πελασγῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ Αἰτωλῶν. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι οἱ Εὐρυτᾶνες εἶχαν μαντεῖον Ὀδυσσεῶς δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα.

Ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση κατὰ τοὺς πρώιμους χρόνους

Οἱ ἀντικειμενικὲς ἱστορικὲς πληροφορίες τοῦ Θουκυδίδου μαζί μὲ τὴν προσεκτικὴ πάντως μετάδοση καὶ τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων τῆς αἰτωλικῆς πραγματικότητος εἶναι μοναδικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πληθυσμιακὴ δομὴ τῆς Αἰτωλίας κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Πράγματι τότε γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ἡ Αἰτωλία στὴν ἀρχαία ἱστοριογραφία καὶ κατ' ἐπέκτασιν στὸ προσκήνιο τῆς Ἱστορίας χωρὶς μυθικὸ περίβλημα, ἀφοῦ οἱ εἰδήσεις τοῦ Θουκυδίδου καταγράφουν τὸ ἀρχαιότερο βεβαιωμένο γεγονός. Οἱ Αἰτωλοὶ ἐμφανίζονται ἤδη μέχρι σημείου ὡς ἐνότης ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία ἄνισα μέρη, τοὺς Ἀποδωτούς, τοὺς Ὀφιονεῖς καὶ τοὺς Εὐρυτᾶνας. Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὰ μέρη αὐτὰ εἶχαν ποτέ: α) φυλετικὴ συνοχή, β) ἰδιαίτερη μυθικὴ γενεαλογία (ἀσφαλῶς δὲν ἀναφέρονται στὴν αἰτωλικὴ μυθολογία), γ) σταθερὴ γεωγραφικὴ κατανομή μόνο γιὰ τοὺς Βωμιεῖς καὶ τοὺς Καλλιεῖς, ποὺ ἦταν ἐπὶ μέρους

ὀμάδες τῶν Ὀφιονέων δηλώνει ὁ Θουκυδίδης ὅτι κατοικοῦσαν πρὸς τὸν Μαλιακὸ κόλπο, ἐνῶ οἱ Ἀποδωτοὶ συνόρευαν μὲ τοὺς Ὀζόλας Λοκρούς. Τὰ τρία μέρη οἰκοῦσαν σὲ κῶμες ἀτείχιστες, ἀλλὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ συνεννοηθοῦν καὶ νὰ «συμβοηθήσουν» γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν κοινὸ ἐχθρικὸ κίνδυνο· ἀσκοῦσαν ἐπίσης κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ἀφοῦ ὅπως πάλι ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη προκύπτει, οἱ Αἰτωλοὶ τὸν ἴδιο χρόνο (426) ἔστειλαν πρέσβεις, ἕναν ἀπὸ κάθε μέρος, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς Σπαρτιάτες νὰ ἐκστρατεύσουν ἐναντίον τῆς Ναυπάκτου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ εἰκάσουμε ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχε ἤδη ἄτυπο θεσμικὸ σχῆμα καὶ ἐπομένως εἶχε συντελεσθεῖ ἀλλαγὴ δομῆς τοῦ συνόλου πρὸς τὴν κατεύθυνση ὀργάνωσης πολιτικῆς κοινότητος ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει σὲ ὁμοσπονδιακὴ σύνθεση.

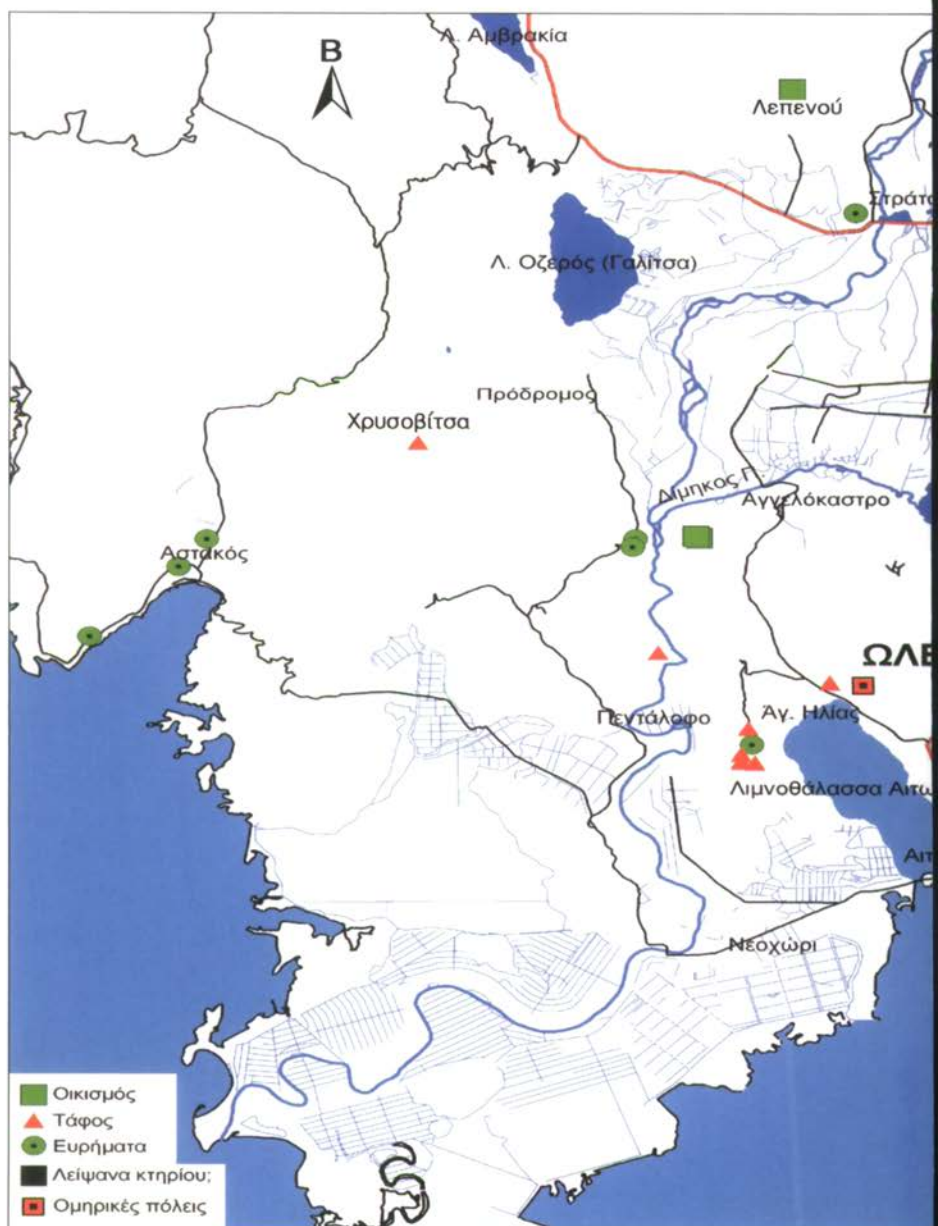
Οἱ πληροφορίες τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ συμβάλλουν καὶ στὴν ἀνίχνευση τῶν πολιτικοκοινωνικῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἀρχὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν 11ον αἰ., δηλ. τὴν πρῶμην Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Τότε εἶχε καταρρεύσει ὁ Μυκηναϊκὸς κόσμος μὲ τὸ συγκεντρωτικὸ σύστημα τῶν ἀνακτορικῶν του κέντρων καὶ ἀκολούθησαν οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖες σημείωσαν τὴν ἔναρξιν τῆς νέας Ἐποχῆς. Σύγχρονη ἱστορικὴ ἔρευνα (Funke 1993) εὐλόγα δέχθηκε ὅτι ἡ εἰκόνα ποὺ ἐμφανίζεται στὸν Θουκυδίδη εἶναι ὕστερο δεῖγμα πρῶμης ἀκέφαλης πολυμερισμένης κοινωνίας σὲ πολλὰ μικρὰ κοινότητες, αὐτόνομες ἀλλὰ ἰσότιμες, οἱ ὁποῖες μπορούσαν ἔπειτα ἀπὸ συγκεκριμένη πρωτοβουλία νὰ συνεργασθοῦν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν κοινὸ ἐξωτερικὸ πολεμικὸ κίνδυνο. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μέρους διαμάχες θὰ μπορούσαν πιστεύουμε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν μὲ συνεννόηση καὶ κινητοποίηση φιλικῶν ὀμάδων ἐναντίον ἄλλων στὴν ἴδια τὴ χώρα τῆς Αἰτωλίας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης, στὶς συγκεντρώσεις γιὰ κοινὴ λατρεία, ἐμπο-

ρικές συναλλαγές και άλλες κοινωνικές σχέσεις, ομάδες πληθυσμιακές, ανεξάρτητα από το πλαίσιο κοινής καταγωγής, θα ήταν δυνατό να συνεργασθούν χωρίς να αποτελούν ακόμη πολιτική ούτε εθνική ένιαία κοινότητα. Η ιστορική αυτή εικόνα είναι πιθανότατη, και μπορεί μέχρι σημείου να τεκμηριωθεί με αρχαιολογικές ενδείξεις των πρώιμων Σκοτεινών Χρόνων. Μεγάλο κενό όμως υπάρχει στη γνώση περί την οικιστική δομή της Αιτωλίας τους πρώτους αιώνες της 1ης χιλιετίας και συγκεκριμένως αν υπήρχε σταθερή και διαρκής σχέση ομάδων με συγκεκριμένες γεωγραφικές θέσεις. Δεν έχουν βρεθεί έως τώρα οικισμοί ούτε μικροί και διάσπαρτοι, ούτε μεγαλύτεροι συγκεντρωτικοί και επομένως είναι άγνωστη ή κατανομή του πληθυσμού και το είδος των οικισμών.

Όστόσο, στον κατάλογον νηῶν της Ιλιάδος (B 638-644), ο οποίος συντάχθηκε το αργότερο τον 7ο αἰ. π.Χ. και στον οποίο καταχωρίσθηκαν οί ελληνικές δυνάμεις κατά της Τροίας, γίνεται λόγος για οικιστικά κέντρα Αιτωλῶν συγκεντρωμένα στη νοτιοδυτική Αιτωλία:

Αἰτωλῶν δ' ἠγεῖτο Θόας Ἄνδραίμονος υἱός,
οἱ Πλευρῶν ἐνέμοντο καὶ Ὠλενον ἠδὲ Πυλῆνην
Χαλκίδα τ' ἀγχίαλον Καλυδῶνα τε πετρήεσαν·
οὐ γὰρ ἔτ' Οἰνήος μεγαλήτορος υἱέες ἦσαν,
οὐδ' ἄρ' ἔτ' αὐτὸς ἔην, θᾶνε δὲ ξανθὸς Μελέαγρος·
τῶ δ' ἐπὶ πάντ' ἐτέταλτο ἀνασσέμεν Αἰτωλοῖσιν·
τῶ δ' ἅμα τεσσαράκοντα μέλαιναι νῆες ἔποντο.

Ἡ Καλυδῶν, ἡ Πλευρῶν, ἡ Χαλκίς (γνωστὲς θέσεις), ἡ Πυλῆνη καὶ ἡ Ὠλενος (ἀταύτιστες) φέρονται ὅτι συμμετέχουν στὸν Τρωικὸ πόλεμο μὲ σαράντα πλοῖα ὑπὸ τὸν ἄνακτα Θόαντα [7]. Ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη ἡ ὁμηρικὴ αὐτὴ περιγραφή δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται, κυρίως γιατί δὲν διαφαίνεται ὅτι ἀνάμεσα στὰ οικιστικὰ αὐτὰ κέντρα υπήρχε ἓνα κύριο καὶ μεγάλο

7 Χάρτης με τὰ κέντρα τοῦ ὀμηρικοῦ καταλόγου νηῶν.

8 Ἡ Παλαιὰ Πλευρών. Στὸ βάθος τὸ Μεσολόγγι.

ἀνακτορικό, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς γιὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Οὔτε ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔφερε ἕως τώρα στὸ φῶς μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη μὲ ἀνάκτορο. Ἀνύπαρκτα εἶναι τὰ «κυκλώπεια τείχη» ποὺ εἶχαν ὑποθέσει ὅτι βρίσκονται στὴν Παλαιὰ Πλευρώνα (Γυφτόκαστρο ἢ Ἀσκαφοβούνι) [8] καὶ στὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Ἡλίου, στὸν μυχὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ (Ἰθωρία;) [9]. Στὰ συγκεκριμένα κέντρα τοῦ καταλόγου μυκηναϊκὰ εὐρήματα δὲν λείπουν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντάξια τῆς σημασίας ποὺ ἔχει στὸν Ὅμηρο ἡ ἐπικράτεια τοῦ Θόαντος μὲ τὰ σαράντα πλοῖα. Στὴν Καλυδῶνα [10] καὶ τὴν Πλευρώνα [8] καὶ περισσότερο στὴν Ἁγία Τριάδα τῆς Κάτω Βασιλικῆς (Χαλκίς) [11], στὸ Κρουονέρι τῆς Βαράσοβας [12] ὑπάρχουν κεραμικὰ κατάλοιπα μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων καὶ στὸ Ψωρολίθι, στὴν ὄχθη τοῦ Εὐήνου, κοντὰ

9 Ὁ κόλπος τοῦ Αἰτωλικοῦ καὶ ἡ ἀκρόπολη στὸν Ἅγιο Ἡλία (Ιθωρία;).

στὴν Καλυδῶνα βρέθηκε θησαυρὸς χαλκῶν ὄπλων. Μερικὲς θέσεις μαρτυροῦν πανάρχαια χρῆση ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ.

Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ παραβλέψουμε τὰ σημαντικὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα σὲ ἄλλες θέσεις τῆς ΝΔ Αἰτωλίας. Οἱ τέσσερις θολωτοὶ τάφοι καὶ ὁ θαλαμοειδὴς στὸν Ἅγιο Ἡλία κοντὰ στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ μυχοῦ τοῦ Αἰτωλικοῦ στίς θέσεις Παναγιά, Σερεμέτη καὶ Μαραθιά εἶναι μνημεῖα ἡγεμονικοῦ χαρακτήρα (1450-1150 π.Χ.) καὶ μαρτυροῦν ἰσχυροὺς ἀρχηγοὺς μὲ ὑπερτοπικὲς δραστηριότητες καὶ ἐπαφές [13]: Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῶν τάφων εἶναι ξίφη, μαχαιρίδια, εἰδῶλια, πλακίδια ἀπὸ ὑαλόμαζα, αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος τῆς ἐποχῆς

10 Καλυδών. 1 Εϋηνος 2 Χαλκίς (Βαράσοβα) 3 Τείχος 4 Ἡρώων 5 Λάρριον.

11 Ἡ θέση τῆς πόλεως Χαλκίδος σὴν Κάτω Βασιλική. Στὸ βάθος ὁ Ταφιασσός (Κλόκοβα).

12 Το όρος Χαλκίς (Βαράσσοβα) και στο άκρο δεξιά το Κρυονέρι όπου το λιμάνι της πόλεως Χαλκίδος.

13 Θολωτός τάφος Μαραθιά, Άγιος Ήλίας.

τοῦ Φαραὼ Ἀμενόφις III (1405-1370), χάντρες περιδεραιίου ἀπὸ ἤλεκτρο εἰσηγμένον ἀπὸ Β μέσω τῆς Ἀδριατικῆς. Στὴ Σταμνὰ βρέθηκε ἄλλος θολωτός τάφος καὶ βορειότερα, στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Ἀχελώου, στὴ Μίλα, ὑπάρχει ἐπίσης θολωτός τάφος, ἀλλὰ χωρὶς εὐρήματα. Στὸ Ἀγγελόκαστρο, κοντὰ πάλι στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Ἀχελώου, βρέθηκαν τελευταῖα κατάλοιπα μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δείχνουν ὅτι στὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας ὑπῆρχαν περιφερειακὰ κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου τῶν ἀνακτόρων, καὶ ἡ χώρα ἦταν ἀνοικτὴ σὲ ἐπαφὲς καὶ δεκτικὴ ἐπιρροῶν τῆς ἐλλαδικῆς πολιτισμικῆς παράδοσης. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περιοχὴ πρὸς Ν τῆς Τριχωνίδας μὲ τίς μυκηναϊκὲς θέσεις στὸ

Λιθοβούνη (Άκραι), στὴ Γαβαλοῦ (Τριχόνειον). Ἡ εἰσαγωγή καὶ ἡ ἀπομίμηση μυκηναϊκῆς κεραμικῆς εἶναι ἰσχυρὴ ἔνδειξη.

Ἡ παλαιὰ ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ οἰκονομία ἦταν βασικὴ. Δὲν λείπουν καὶ ἐνδείξεις ἐμπορίου καὶ τεχνικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ μυκηναϊκοῦ τύπου οἰκονομία. Πρέπει πάντως νὰ τονίσουμε, καὶ μάλιστα πρὶν φθάσουμε στὸν Θέρμο, σπουδαῖο ὑστεροελλαδικό, ἀλλὰ μεμονωμένο κέντρο, ὅτι ἡ μεσοελλαδική, δηλ. ἡ προμυκηναϊκὴ παράδοση παρέμεινε καὶ τότε καὶ ἀργότερα ἰσχυρὴ στὴν Αἰτωλία καὶ κυρίως ὡς πρὸς τὸ πολιτικοκοινωνικὸ σύστημα, τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴν τεχνική. Ἡ διάρκεια καὶ ἡ ζωντάνια τῆς παράδοσης αὐτῆς ὀφείλεται στὴν ἰδιαίτερη ἀκμὴ ποὺ εἶχε ἡ Αἰτωλία κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ καὶ στὸ γεγονός ὅτι κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους τὸ κέντρο βάρους μεταφέρθηκε στὰ μεγάλα κέντρα τῶν ἀνακτόρων στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα. Ὁ Βορρὰς καὶ ἡ Δύση ἀνήκουν στὴν περιφέρεια ποὺ τὴν συγκροτοῦν πλησιέστεροι καὶ μακρινότεροι κύκλοι στοὺς ὁποίους οἱ ἤχοι τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ φθάνουν μὲ ποικίλη ἔνταση. Θέσεις μὲ σημαντικὰ εὐρήματα κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ στὴν Αἰτωλία δείχνουν ὑποχώρηση κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἀλλὰ στὰ Χάνια Γαβρολίμνης ἡ ἐγκατάσταση ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Μεσοελλαδικὴ φθάνει στὸ τέλος τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς. Στὸν Θέρμο θὰ συναντήσουμε κέντρο οἰκιστικὸ μὲ μεσοελλαδικὴ ἀρχὴ καὶ συνεχὴ ἀνάπτυξη κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ (Μυκηναϊκὴ) Ἐποχὴ. Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Θέρμου μάλιστα δὲν χάνεται μὲ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνακτόρων τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὸ σκοτάδι ὅμως ποὺ ἀπλώνεται τότε στὴν Αἰτωλία εἶναι βαθὺ καὶ στὴν Ἀρχαιολογία μένει τὸ χρέος νὰ προσπαθῆσει νὰ τὸ φωτίσει.

Κατάλοιπα τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν Αἰτωλία ἀπὸ τὸν 11ο ἕως καὶ τὸν 9ο αἰ., ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐκτὸς αὐτῶν τοῦ Θέρμου, λιγότερο ἕως τώρα σημαντικὰ καὶ ἀλλοῦ: στὸν οἰκιστικὸ

χώρο που παρουσιάζει ο κατάλογος υπάρχουν λίγα στην Καλυδώνα και στη Χαλκίδα. Τα εύρηματα στον Θέρμο από την περίοδο αυτή ανήκουν σε αρχηγική εγκατάσταση αλλά η ύπαρξη οικισμού σημαντικού όσο ο ύστεροελλαδικός είναι αμφίβολη – μπορεί να μη σώθηκε εξαιτίας νεώτερων κατασκευών. Είναι όμως ενδεικτικό ότι λείπουν από την περιοχή του Θέρμου τάφοι της εποχής, ενώ αλλού έχουμε μόνο νεκροταφεία, όπως το μεγάλο στον μυθό του Αιτωλικού, στη Σταμνά, που προφανώς αντιστοιχεί σε άγνωστες αγροτικές πλησιόχωρες ομάδες συνδεόμενες με χαλαρή κεντρική αρχηγία. Άλλες μεμονωμένες ταφές υπάρχουν στην Πλευρώνα, στην Άλικυρνα, στο Τριχόνειο, ενώ και εκεί δεν έχουν εντοπισθεί αντίστοιχα οικιστικά κέντρα. Άπαραίτητη και πρωταρχική είναι στην Αρχαιολογία και η ανάγκη καταφυγής στη γραπτή παράδοση για να ανιχνεύσουμε την ιστορική κατάσταση κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους της 1ης χιλιετίας. Και οι στίχοι του καταλόγου νηών περί Αιτωλίας που παραθέσαμε πιο πάνω είναι μοναδική πηγή.

Η Όμηρική αυτή αναφορά όμως έχει ανάγκη ιστορικής έρμηνείας την οποία έχω επιχειρήσει ήδη παλαιότερα και εδώ συνοψίζω. Το πολιτικό σχήμα της συνύπαρξης περισσότερων πλησιόχωρων ισοδύναμων κέντρων υπό ένα ήγεμόνα (ο οποίος εμφανίζεται στους στίχους του καταλόγου ως άναξ των Αιτωλών ενώ δεν έχει βρεθεί ανακτορικό κέντρο), ταιριάζει στη γεωπολιτική κατάσταση της μεταμικηναϊκής εποχής και των χρόνων του Όμηρου. Άλλα αρχαιολογικές ενδείξεις ή ιστορικές μαρτυρίες δεν βρίσκουμε πάλι αρκετές για να δεχθούμε ότι η πολιτική αυτή κατάσταση επικρατούσε ήδη στα χρόνια του Όμηρου και στην Αιτωλία, όπου δεν γνωρίζουμε πόλεις σαν αυτές που περιγράφει ο κατάλογος. Τέτοιες πόλεις υπήρχαν όμως αλλού. Είναι γι' αυτό προφανές ότι ο συντάκτης του καταλόγου χρησιμοποιεί πολιτικό σχήμα άλλων ελληνικών τόπων

τῆς ἐποχῆς του, δηλ. δομῆ τῆς ὀμηρικῆς ἐποχῆς μὲ ὄρους μυκηναϊκούς γιὰ τὴ μυθικὴ ἀναπαράσταση τῆς Αἰτωλίας στοὺς ἥρωικούς χρόνους τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Καὶ ἀξίζει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ λόγος.

Εἶναι ἱστορικῶς εὐλόγο ὅτι πληθυσμοὶ αὐτοπροσδιοριζόμενοι ὡς Αἰτωλοὶ ἐπιχειροῦσαν τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων μετακινήσεων καὶ τῶν πολιτικῶν μετασχηματισμῶν, τὴν πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἕως καὶ τὸν 8ο αἰ. π.Χ., νὰ δημιουργήσουν σταθερὴ καὶ θεμιτὴ σχέση μὲ περιοχὲς ὅπου θὰ ὑπῆρχε ἥρωικὴ μυκηναϊκὴ μνήμη. Ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία δείχνει ὅτι ἡ νοτιοδυτικὴ Αἰτωλία ἦταν τόπος μὲ ἐνδιαφέρον μυκηναϊκὸ παρελθόν. Ἔτσι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἄγνωστος ἀρχηγὸς πληθυσμιακῆς ὁμάδας Αἰτωλῶν, ποὺ θὰ ἐπέδωκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ *καταλόγου* νὰ νομιμοποιήσει ἀπαιτήσεις ἢ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἐξουσία του στὴν πλησιόχωρη μὲ τὸν μυκηναϊκὸ κόσμον τοῦ κόλπου τοῦ Αἰτωλικοῦ περιοχὴ τῆς Καλυδῶνος καὶ τῆς Πλευρῶνος, θὰ ἐμφανίζοταν ὡς ἀπόγονος ἀνακτοῦ τῶν Αἰτωλῶν στὴν Τροία. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἱστορικὴ κατακύρωση φρόντισε νὰ παρεμβληθοῦν οἱ στίχοι 638-644. Στὴν ἐνέργεια αὐτὴ ὀφείλεται ἡ ἱστορικὴ ἀντίφαση: πολιτικὴ ὀργάνωση καὶ τοπογραφία τῆς ἐποχῆς συγγραφῆς τοῦ *καταλόγου*, μὲ ἀνάμιξη μυθικῶν στοιχείων καὶ τίτλου τῆς προγενέστερης, Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς. Καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ ἄναξ τῶν Αἰτωλῶν μὲ τὸ ὄνομα Θόας εἶναι μυθικὸ πρόσωπον ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ὅμηρον, ἐνῶ λείπει ἀπὸ τὴν προομηρικὴ τρωικὴ παράδοση καὶ ἀπὸ ἄλλους σχετικῶν μύθους: εἶναι ἐπομένως ἐπινόηση τῆς ἐποχῆς δημιουργίας τοῦ *καταλόγου*. Ἀνάλογες παρεμβάσεις στὸν *κατάλογον νηῶν* ἔχουν διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅπου τὸ περιεχόμενον τῶν στίχων δὲν συνάδει μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, παρεμβάσεις ποὺ πιστεύεται ὅτι ἔγιναν γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθοῦν πολιτικὲς ἐπιδιώξεις, ὅπως π.χ. ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ φρόντισαν νὰ παρεμβάλουν τοὺς στίχους

που σχετίζονται με τη Σαλαμίνα άμέσως μετά από την αναφορά στην Αθήνα για να νομιμοποιήσουν αξιώσεις στο νησί έναντι των Μεγαρέων.

Η παρεμβολή περι Αίτωλῶν στον κατάλογο καρποφόρησε γενικότερα: συνέδεσε για πάντα τους Αίτωλους με τους άλλους Έλληνες τῶν ἥρωικῶν χρόνων και ἔταξε την Αίτωλία στο στερέωμα τῶν ἑλληνικῶν κέντρων που συνέπραξαν στο σπουδαιότερο μυθιστορούμενο πανελλήνιο γεγονός τῶν προϊστορικῶν χρόνων, τὸν Τρωικὸ πόλεμο.

Ἡ χρήση τοῦ ἔθνικοῦ ὀνόματος *Αἴτωλοι* ἀπὸ τις ὀμάδες τῆς νοτιοδυτικῆς περιοχῆς κρύβει πιστεύω και ἓνα ἄλλο ἱστορικὸ στοιχεῖο: τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς περιοχῆς αὐτῆς πρὸς τὴν κεντρικὴ Αἴτωλία ὅπου βρισκόταν και ὁ Θέρμος. Ἴσως μάλιστα ἡ μεταγενέστερη προσωμία ἀρχαία Αἴτωλία τῆς νοτιοδυτικῆς περιοχῆς σὲ ἀντίθεση με τὴν κεντρικὴ και τὴ βόρεια που ἀποκλήθηκε ἐπίκτητος, ἀνήκει στο ἴδιο πλέγμα μυθιστορικῆς ἐπιπόησης. Μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ὅτι τὸ ἔθνικὸ ὄνομα στο ὀμηρικὸ Ἔπος ἦταν ὄπλο στα χέρια τῆς Καλυδῶνος και τῆς Πλευρῶνος για προαγωγή τῆς ἡγεσίας τους ὅταν συντάχθηκε ὁ κατάλογος και ἡ ἄλλη διήγηση περι Αἴτωλίας στην *Ιλιάδα* (I 529-599).

Ὅτι ὁ Θέρμος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ Ἔπος ὀφείλεται ἴσως και στον ἀνταγωνισμὸ αὐτόν, δηλ. στην ἀντίδραση τῶν Καλυδωνίων. Κύρια ὄμως αἰτία εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀναπτύχθηκε ἐδῶ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. οἰκισμὸς ἀνάλογος με τὸν ὑστεροελλαδικό, με ἡγεμόνα διεκδικητὴ ἥρωικῆς καταγωγῆς που θὰ φρόντιζε για τὴ νομιμοποίηση και τὴν κραταίωσή του μέσω τοῦ Ἔπους. Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. ἦταν ἔργο ἰσοτίμων κοινοτήτων, γι' αὐτὸ και ἡ λειτουργία του συνέβαλε στην ἐξέλιξη πρὸς τὴ δημιουργία τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἴτωλῶν. Τέτοιες ἐξελίξεις εἶναι συνηθασμένες με μακροχρόνια διεργασία και ἀπαιτοῦν βαθμιαία ὀρίμαση.

Ἡ γένεση τοῦ Κοινοῦ

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβέστερη χρονολογία τῆς ἴδρυσης τοῦ Κοινοῦ ἔχουν διατυπωθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπόψεις ποὺ δὲν συμφωνοῦν μεταξύ τους. Πάντως τὸ ἔτος 426 π.Χ. μπορεῖ νὰ ἰσχύσει ὡς χρονολογικὸ ὄριο μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὸ ὑφιστάμενο καθεστῶς τῆς Αἰτωλίας εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ προαγάγει κοινὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ δράση τῶν αἰτωλικῶν *μερῶν*, σὲ περίπτωσι πολεμικοῦ κινδύνου καὶ σημαντικῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων. Ἡ ὑπαρξὴ ἀρχικῆς, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη θεσμικῆς ὀργάνωσης κοινότητος τῶν *μερῶν* εἶναι εὐλόγη ὑπόθεσι τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας.

Ὅπως σημειώσαμε πιοπάνω ἄγνωστη μένει ἡ χωρογραφία τῶν *μερῶν* ἐκτὸς ἐνδείξεων γιὰ τὰ ἀνατολικά μέρη, ὅπως ἄγνωστη εἶναι καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Καλυδῶνος καὶ τῆς Πλευρῶνος ποὺ τίς πρώιμες περιόδους ἦταν κόσμος ξεχωριστὸς ἀπὸ τὴν ὀρεινὴ (βόρεια καὶ ἀνατολικὴ) Αἰτωλία καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ὀνομαζόταν Αἰολίς γιὰ λόγους ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀκριβῶς καθορισθεῖ.

Τὸ ἔτος 367 π.Χ. ἡ ὀργάνωσι τοῦ Κοινοῦ φαίνεται ὅτι εἶχε κίολας λάβει συγκεκριμένη θεσμικὴ μορφή, γιὰτὶ ἀττικὸ ψήφισμα τοῦ ἔτους αὐτοῦ περιέχει ἀπόφασιν νὰ σταλοῦν πρέσβεις πρὸς τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν μὲ σκοπὸ νὰ ζητήσουν τὴν ἀπελευθέρωσι δύο Ἀθηναίων σπονδοφόρων οἱ ὁποῖοι κρατοῦνταν αἰχμάλωτοι στὸ Τριχόνειον παρὰ τοὺς νόμους τοὺς κοινούς τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ψήφισμα προκύπτει ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ συμμετεῖχαν στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια. Αὐτὸ εἶναι καθαρὴ ἐνδειξη ὅτι εἶχαν ἀποκτήσει πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ ὀντότητα καὶ ἐμφανίζονταν ὡς Κοινὸν πέρα ἀπὸ τὰ τοπικὰ ὅρια. Πρὶν ἀπὸ τὸ 367 π.Χ. ἐπομένως πρέπει νὰ λογιζομε δεδομένη τὴ θεσμικὴ διαμόρφωσι τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν.

Ἡ σύγχρονη ἱστορική ἔρευνα (Funke 1997) ἰχνηλατεῖ κατὰ βῆμα τὶς ἐξελίξεις καὶ τὶς μεταπτώσεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν ὀργάνωση τῆς Συμπολιτείας. Ἦδη ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε πῶς βαθμιαῖα καὶ εὐκαιριακὰ ἀναπτύσσουν οἱ Αἰτωλοὶ ἐπαφῆς μὲ τὶς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, Κόρινθο, Σπάρτη, Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐδραιώσουν τὴν κυριαρχία τους στὴ νότια περιοχή τῆς Αἰτωλίας. Τότε ἡ Δυτικὴ Ἑλλάδα εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται πεδίο ἀναμέτρησης τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς. Στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, τὸ 426, ἡ ἀνατολικὴ Αἰτωλία δέχθηκε τὴν ἐπίθεση τῶν Ἀθηναίων ἔπειτα ἀπὸ ἐνέργειες καὶ ὑποδείξεις τῶν Μεσσηνίων τῆς Ναυπάκτου. Ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Δημοσθένη στὸ Αἰγίτιον τῆς ἀνατολικῆς Αἰτωλίας ἦταν μεγάλη, ὅπως μᾶς παρέδωσε ὁ Θουκυδίδης.

Ἐνῶ ἕως τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἡ ἄτυπη θεσμικὴ ὑπόσταση Κοινοῦ περιοριζόταν στὴν εὐκαιριακὴ ἄμυνα μέσα στὰ ὅρια τῆς Αἰτωλίας, ἀρχίζουν ἀπὸ τότε βαθμιαῖα νὰ συμμετέχουν οἱ Αἰτωλοὶ σὲ ἐξωτερικὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ δρώμενα. Αἰτωλοὶ μισθοφόροι ἦταν μαζί στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκστρατεία τῆς Σικελίας (415-413 π.Χ.). Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ Αἰτωλοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπεμβαίνουν στὴ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Κορινθιακοῦ, ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀχελώου ἕως τὸ Ἀντίρριο, ὅπου κατὰ καιροὺς κυριαρχοῦσαν ξένες δυνάμεις (Κορίνθιοι, Λοκροί, Ἀθηναῖοι, Σπαρτιάτες, Ἀχαιοί, Ἀκαρνάνες). Τὸ 426 π.Χ. μὲ τὴ βοήθεια τῆς Σπάρτης οἱ Αἰτωλοὶ κατέλαβαν τὸ Μολύκρειον ἀποκτώντας πρόσβαση στὶς ἀκτὲς τοῦ Κορινθιακοῦ, ἐνῶ γιὰ νὰ αὐξήσουν τὴν ἐπιρροή τους στὴν Πελοπόννησο ὑποστήριξαν τὸ 402-400 π.Χ. τοὺς Ἡλείους κατὰ τῆς Σπάρτης (Διόδωρος XIV, 17). Εἶναι ἡ πρώτη αὐτόνομη πολεμικὴ ἔξοδος τῶν Αἰτωλῶν ἀπὸ τὴ χώρα τους καὶ δηλώνει ἀνεξαρτησία κινήσεων. Ἡ ἐπέμβαση αὐτὴ στὴν Ἡλεία ἔχει ἴσως καὶ ἄλλη ἱστορικὴ διάσταση:

ἔχει ὑποτεθεῖ ὅτι γιὰ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἀκριβῶς ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ κατασκευάστηκε τότε ὁ μῦθος τῆς ἐγκατάστασης Ἡλείων ὑπὸ τὸν Αἰτωλὸ στὴν Αἰτωλία. Ἄλλοι πάλι θέλουν τὸν μῦθο παλαιότερο καὶ τὴ βοήθεια στοὺς Ἡλείους ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς μυθικῆς συγγενείας.

Ἡ συνέπεια τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὸν κλειστὸ κόσμο τῆς Αἰτωλίας ἦταν νὰ ἀρχίσουν ἀλλαγές ἐσωτερικῶν διοικητικῶν δομῶν: ὀργανωτικὲς δομὲς βασισμένες σὲ παλαιᾶς φυλετικὲς καταβολὲς ξεπερνιοῦνται καὶ προβάλλουν ἀστικά φαινόμενα ποὺ προσεγγίζουν ὀργάνωση τῶν πόλεων. Μετὰ ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. τὰ τρία μέρη Ἀποδωτοί, Ὀφιονεῖς, Εὐρυτᾶνες δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη θεσμικὴ ὑπόσταση. Οἱ διάσπαρτοι οἰκισμοὶ ὅπου ζοῦσαν ὑποδιαίρεσεις τῶν μερῶν ἀπέκτησαν ἀστικὸ πρόσωπο καὶ ἔγιναν ἀκριβῶς πᾶρισσοι τῶν ἀστικῶν κέντρων σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς χώρες. Ἡ ἔρευνα καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Συμπολιτεία γεννήθηκε ὅταν αἱ κῶμαι τῆς Αἰτωλίας χειραφετήθηκαν ἀπὸ τὰ παλαιότερα ὑπερκείμενα μέρη καὶ ἀπέκτησαν αὐτόνομη πολιτικὴ ὑπόσταση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἢ ἐπινοημένη φυλετικὴ τους σύσταση. Ἡ ἀστικοποίηση στὴν Αἰτωλία ἦταν σύγχρονη μὲ τὴν πολιτειακὴ ἀλλαγὴ τῆς ἴδρυσης τοῦ Κοινοῦ.

Θεωρεῖται ἐπίσης βέβαιο, ὅτι ἐκτὸς τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀστικῶν κέντρων ὑπῆρχαν καὶ μικρὲς διάσπαρτες ομάδες οἱ ὁποῖες ἦταν δυνατὸν νὰ ἐνώνονται καὶ πιθανῶς αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἐνώσεις ἀποτελοῦσαν τὰ καλούμενα ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς ἔθνη τῆς Αἰτωλίας. Ἄλλη ἄποψη εἶναι ὅτι ἔθνη ἦταν ὑποδιαίρεσεις τοῦ Κοινοῦ, ἀφοῦ ὑπάρχει τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἡ ἔκφραση κατὰ ἔθνη. Ὁ ὅρος ἔθνος πάντως στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὀρίσει ἀποκλειστικῶς ἐνιαία, φυλετικὰ ὀργανωμένη κοινότητα, ἀλλὰ κάθε κοινότητα ποὺ δὲν ἦταν πόλις-κράτος. Ἐθνος ὀρίζεται καὶ τὸ κράτος τῶν ὁμόσπονδων πόλεων, ἡ Συμπολιτεία, ἄσχετα ἀπὸ τὴ μυθιστορούμενη φυλετικὴ συνάφεια τῶν μελῶν. Ἐδραιωμένη πεποίθηση ἄλλωστε

για έναία φυλετική σύσταση δεν υπήρχε στην Αίτωλία, ακόμη και όταν είχε καθιερωθεί πλήρως τὸ ἐθνικὸ ὄνομα *Αἰτωλοὶ* τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἐμφανίζεται σὲ νομίματα καὶ ψηφίσματα· τὸ ἐπιβεβαιώνει δὲ καὶ ἡ ἴδια ἢ ἀρχαία παράδοση περὶ ομάδων μυθικῶν ἢ ἱστορικῶν ποὺ ἔζησαν στὴν Αἰτωλία: Κουρήτες, Ύαντες, Αἰολεῖς, Ἐπειοί.

Ἡ μνημειώδης διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς τοῦ Θέρμου μὲ τὶς μεγάλες στοές, τὸ «βουλευτήριον», τὶς ἐξέδρες, τὶς κρήνες ὁλοκληρώθηκε, σύμφωνα μὲ τὴ νεώτερη ἀνασκαφή, στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. [14, 79, 80, 87]. Ἀσφαλῶς τὰ σχέδια προηγούνται ἀρκετὰ χρόνια ἐνωρίτερα, μέσα στὸν 4ο αἰ. Καὶ ἡ νομισματοκοπία τοῦ Κοινοῦ ἀρχίζει τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἔως τότε οἱ Αἰτωλοὶ χρησιμοποιοῦσαν κυρίως νομίματα τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἀποικιῶν της, τὰ ὁποῖα δὲν ἔπαψαν νὰ κυκλοφοροῦν καὶ ἀργότερα μαζί μὲ ἄλλα πελοποννησιακὰ καὶ στερεοελλαδικὰ.

Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου στὴν ἀλλαγὴ τῆς πολιτικοκοινωνικῆς δομῆς ἀπὸ τὸν 5ο στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ τέλος στὴν κοινοτικὴ συνοχὴ θὰ ἦταν ἀποφασιστικὴ, τουλάχιστον στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία: γιὰτὶ ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. λειτουργοῦσε ὁ Θέρμος ὡς ὑπερτοπικὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἦταν τόπος συγκέντρωσης ομάδων γιὰ κοινὴ λατρεία καὶ κοινωνικὲς ἐπαφές, ὅπως καὶ ἄλλα ὑπερτοπικὰ ἑλληνικὰ ἱερά τὰ ὁποῖα ἐνίσχυσαν τοὺς συνεκτικούς κοινοτικούς δεσμούς.

Ὅργανωτικὰ στοιχεῖα τῆς Συμπολιτείας

Τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τὸ Κοινὸν ἀποκτᾶ κεντρικὴ ἐξουσία. Οἱ ἀρχές τῆς Συμπολιτείας ἐκλέγονταν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μελῶν (πόλεων καὶ ομάδων οἰκισμῶν) καὶ δὲν προέρχονταν ἀπὸ συγκεκριμένο ἡγετικὸ μέλος· ἐκλέγονταν κάθε χρόνο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴ φθινοπωρινὴ

14 Άποψη της αγοράς του Θέρμου από Ν.

ισημερία στην τακτική σύνοδο τῶν Θερμικῶν. Πρῶτος ἦταν ὁ στρατηγὸς ποὺ ἦταν ἐνιαύσιος, ὄχι μόνον ἀρχηγὸς τοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἄρχων τῆς Συμπολιτείας, Αἰτωλάρχης, μποροῦσε δὲ νὰ ἐπανεκλεγεῖ περισσότερες φορές. Ἀκολουθοῦσαν στὴν τάξη ὁ ἵππαρχος, καὶ ὁ γραμματεὺς ποὺ τηροῦσε τὰ πρακτικὰ καὶ ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς Συμπολιτείας. Ἄλλοι υπάλληλοι ἦταν οἱ νομογράφοι, οἱ ταμίαι, οἱ χρεωφύλακες, οἱ ἀγορανόμοι, οἱ θεοκόλοι, ὁ ἱεροφύλαξ. Μαρτυρεῖται καὶ ἀγωνοθέτης γιὰ τὰ Σωτήρια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σύνοδον ὅλων τῶν πολιτῶν υπῆρχε τὸ συνέδριον (ἢ βουλή) τῶν ἀντιπροσώπων τῶν πόλεων οἱ ὅποιοι ἦταν οἱ κατ' ἐξοχὴν πρωταγωνιστὲς τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, καθὼς καὶ οἱ ἀπόκλητοι, ἐκλεγόμενοι ἀπὸ τὴν βουλή, ποὺ συνιστοῦσαν μόνιμη ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν γιὰ τρέχοντα ἐπιμέρους θέματα. Ἀλλὰ κάθε Αἰτωλὸς

είχε δικαίωμα συμμετοχής στις συνόδους του Κοινοῦ πού ἀποφάσιζε γιὰ πόλεμο καὶ εἰρήνη. Τὰ μέλη τοῦ Κοινοῦ, οἱ πόλεις, διέθεταν καὶ δικές τους ἀρχές: τοπικὰ συμβούλια ἀρχόντων, βουλή καὶ ἐκκλησία, ἀλλὰ ἔστελναν βουλευτὲς καὶ κατέβαλλαν φόρους στὸ Κοινό.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γενικὸ ἐθνικὸ ὄρο Αἰτωλοὶ οἱ πολῖτες διατηροῦσαν καὶ ἐπὶ μέρους «ἐθνικὰ» ὀνόματα τῶν πόλεων, ἐφόσον οἱ πόλεις ἦταν ἀναγνωρισμένα μέλη τοῦ Κοινοῦ. Οἱ Αἰτωλοὶ ἦταν ταυτοχρόνως πολῖτες τῶν πόλεων τους καὶ τῆς Συμπολιτείας. Ὑπάρχουν γνωστὰ ἀπὸ πηγὲς ἐθνικὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ταυτισθεῖ μὲ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα πόλεων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα μένουν ἀνώνυμα ἢ ἔχουν μόνο ὑποθετικὰ ταυτισθεῖ μὲ ἀρχαῖα αἰτωλικὰ κέντρα, γνωστὰ ἀπὸ γραπτὲς πηγές.

Κοινὰ τῆς Ἑλλάδας ἔκαναν συμφωνίες μὲ τὸ αἰτωλικὸ *Κοινό*. Πόλεις καὶ πληθυσμοὶ ἐκτὸς Αἰτωλίας ἀποκοῦσαν τὸ δικαίωμα τῆς ἰσοπολιτείας, ἐνῶ τὴν συμπολιτείαν πού ἐξασφάλιζε στενότερους δεσμοὺς μὲ τὴν Αἰτωλία τὴν ἀπένεμαν σὲ ὄμορα κέντρα. Ἄλλοτε οἱ δεσμοὶ ἦταν χαλαρότεροι, χαρακτηρίζονταν φιλία καὶ συμμαχία. Γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Αἰτωλῶν ὑπῆρχαν πόλεις πού ἔκλειναν συμφωνία ἀσυλίας. Ἦταν ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἀνάπτυξή της, μὲ τοὺς πολιτικοὺς ὄρους τῆς ἰσονομίας καὶ τῆς ἰσοτιμίας πού παρεῖχαν ἐγγύηση σεβασμοῦ τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας τῶν μὴ Αἰτωλῶν μελῶν της, ὥστε νὰ περιλάβει τελικῶς στοὺς κόλπους της ὅλη σχεδὸν τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλετικὲς συγγένειες. Γι' αὐτὸ ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία διευρύνθηκε περισσότερο ἀπὸ ἄλλα Κοινὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ ἰσοτιμία τῶν μελῶν ἐξασφάλιζε τὴν ἰσορροπία τῶν σχέσεων καὶ ἐμπόδιζε αὐθαιρεσίες τόσο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ὅσο καὶ τῶν μελῶν. Ὅμοιες ἀρχὲς ἦταν βασικὲς καὶ στὰ ἄλλα Κοινὰ τῆς Ἑλλάδας. Τὴν ἰσότητα, τὴν φιλαν-

θρωπίαν, τὴν παρρησίαν καὶ τὴν ἰσηγορίαν ὡς αἰτίες τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ὑμνεῖ ὁ Πολύβιος (II 37, 9-38).

Ἀτείχιστοι κῶμαι, ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης τὸν 5ο αἰ., ὑπῆρχαν φαίνεται καὶ ἀργότερα τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (Διόδωρος XVIII 24 κέ.), ἐνῶ παράλληλα, ἤδη τὸν 5ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἴδιο ἱστορικό, ὀρισμένα οἰκιστικά κέντρα εἶχαν πιθανῶς καὶ ὀχύρωση, κυρίως στὴν ἀνατολικὴ Αἰτωλία. Οἱ μεγάλες ὀχυρώσεις τῆς Αἰτωλίας ποὺ στέκουν ἀκόμη ἐπιβλητικὲς χτίστηκαν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ ἀργότερα, ὅταν ἡ Συμπολιτεία εἶχε ἀποκτήσει τὴν ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Γαλατῶν καὶ τῆς μακεδονικῆς εἰσβολῆς. Ἀνάγκη ἔρευνας γιὰ χρονολόγηση ὑπάρχει ἀκόμη μεγάλη.

Περιπέτειες τῆς Συμπολιτείας

Ἔως πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι λίγα ἀκόμη τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα μαρτυρεῖται ἡ αἰτωλικὴ παρουσία. Στὸν Κορινθιακὸ πόλεμο (394-388 π.Χ.) ὑποστήριξαν οἱ Αἰτωλοὶ τοὺς Σπαρτιάτες στὴν ἐκστρατεία τους ἐναντίον τῆς Ἀκαρνανίας, ἐνῶ λίγα χρόνια ἀργότερα βρίσκονται στὸ πλευρὸ τῶν Θηβῶν καὶ χάρη στὸν Ἐπαμεινώνδα κερδίζουν τὸ 367 π.Χ. τὴν Καλυδῶνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἡ ἀκτὴ τῆς Αἰτωλίας μὲ τὰ γνωστὰ κέντρα της ποὺ δὲν ἀνήκαν στὰ μέρη τῶν Αἰτωλῶν ἐνώθηκε μὲ τὸ Κοινό. Μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρωνείας ὁ νικητὴς Φίλιππος Β΄ τῆς Μακεδονίας ἐγγυήθηκε τὴν ἀνεξαρτησία τῶν Αἰτωλῶν καὶ τοὺς παραχώρησε τὴ Ναύπακτο μὲ τὸ ζωτικὸ της λιμάνι (339-338 π.Χ.). Τὸ 335 π.Χ. ὅμως οἱ Αἰτωλοὶ ἀπειλήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, γιὰτὶ εἶχαν συμπαρασταθεῖ στοὺς στασιαστὲς Θηβαίους· πρέσβεις ἀπὸ τὴν Αἰτωλία παρουσιάστηκαν κατὰ ἔθνη γιὰ νὰ ζητήσουν συγχώρηση. Μὲ τὴν προσάρτηση τῶν Οἰνιαδῶν (330 π.Χ.) ἐξασφαλίσθηκε ἡ κυριαρχία τῆς Συμπολιτείας ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀχελῷου ἕως τὴ Ναύπακτο.

Μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ ἀγῶνες τῶν διαδόχων ποὺ μαίνονταν ἐπὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ ἐδάφους συμπαρέσταν στὴν πολεμικὴ δίνη καὶ τοὺς Αἰτωλοὺς. Ἄλλοτε αὐτοὶ τρομοκρατοῦνταν ἀπὸ ἐχθρικές ἐνέργειες τῶν ἀντιμαχομένων καὶ ἄλλοτε δέχονταν φιλικές προτάσεις, ἐνῶ πάντοτε προσπαθοῦσαν νὰ διατηροῦν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους καὶ νὰ ἐπεκτείνονται. Πράγματι ἡ ἐμπλοκὴ στοὺς πολέμους τῶν διαδόχων συνέβαλε στὴν ἰσχὺ τοῦ Κοινοῦ.

Ἡ ἀντίσταση τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τῶν Μακεδόνων ἐκδηλώθηκε συχνὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα. Τὸ Κοινὸν ἔγινε ἡ κυριότερη ἀντιμακεδονικὴ δύναμη τῆς Ἑλλάδας. Στὸν Λαμιακὸ πόλεμο ἡ Αἰτωλία συμμάχησε μὲ τοὺς Ἀθηναίους (323-322 π.Χ.). Χρήσιμη γιὰ τὴ γνώση σχετικὰ μὲ τὶς ἀμυντικὲς δυνατότητες στὴν Αἰτωλία τὰ χρόνια ἐκεῖνα εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου ποὺ ἱστορεῖ τὰ γεγονότα (XVIII, 24), ὅτι κατὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ Ἀντιπάτρου καὶ τοῦ Κρατεροῦ τὸ 322 π.Χ. οἱ Αἰτωλοὶ ἐγκατέλειψαν τὰς ἀνωχύρους πόλεις καὶ ἐγκατέστησαν φρουρὰς σὲ πόλεις ὀχυρότητι διαφερούσας. Οἱ Μακεδόνες ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναχωρήσουν. Γιὰ ἀντιπερισπασμὸ οἱ Αἰτωλοὶ ἐξεστράτευσαν στὴ Λοκρίδα καὶ τὴ Θεσσαλία προσπαθῶνας νὰ πείσουν τοὺς Θεσσαλοὺς νὰ συμβάλουν στὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Ἀντιπάτρου· νίκησαν μάλιστα σὲ μάχη τὸν στρατηγὸ τοῦ Ἀντιπάτρου Πολυκλῆ. Γρήγορα ὅμως ἐπέστρεψαν στὴ χώρα τους γιατί εἶχαν κίελας εἰσβάλει ἐκεῖ οἱ Ἄκαρνάνες, ἄλλοτρίως ἔχοντες πρὸς Αἰτωλοὺς. Καὶ οἱ μὲν τὰς πατρίδας ἠλευθέρωσαν τῶν κινδύνων, οἱ δὲ Μακεδόνες ἐπανέκτησαν τὴ Θεσσαλία.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Κασσάνδρου ὁ ὁποῖος εἰσέβαλε τὸ 314 π.Χ. στὴν Αἰτωλία ἔχοντας συμμάχους τοὺς Ἄκαρνάνες, συνέβη καὶ ἡ πολιορκία τοῦ Ἀγρινίου ποὺ κατεῖχαν Ἄκαρνάνες, σφαγιασθέντες ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς. Ὁ πόλεμος συνεχίσθηκε καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο μὲ νέα εἰσβολὴ τῶν Μακεδόνων στὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Αἰτωλία. Ὄταν ὁ Κάσσανδρος ἐπετέθη κατὰ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 306 π.Χ. ἡ συμμαχία μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς ἔσωσε τοὺς Ἀθηναίους.

Ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία εἶχε γίνεи ἤδη παράγων τῶν πολεμικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς τῶν διαδόχων, Ἡ ἰσχὺς τῆς τὸν 3ο αἰ. ὀλοκληρώνεται. Μετὰ ἀπὸ τὴ Λοκρίδα κυριαρχεῖ στοὺς Δελφοὺς ὅπου ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. εἶχε προτεραιότητα στὴ χρησιμοδότηση (προμαντεῖαν). Ἡ προσπάθεια τοῦ Δημητρίου τὸ 289 καὶ τῆς Σπάρτης τὸ 280 π.Χ. νὰ ἀπαλλάξουν τοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς ἀπέτυχε.

Ἐν τὸ 280 ἦταν μόνοι οἱ *Αἰτωλοὶ ποιμένες* ποὺ ἐξολόθρευσαν τοὺς Σπαρτιάτες, τὸν ἐπόμενο χρόνο οἱ Αἰτωλοὶ εἶχαν συμμάχους, ὅταν τὸ 279 π.Χ. Γαλάτες ἀπὸ τὴ Δύση, ἐκμεταλλεούμενοι τὴν κρίση ἐξουσίας στὴ Μακεδονία ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας ὑπὸ τὸν Βρέννο. Οἱ Αἰτωλοὶ ὑπὸ τὸν Εὐρύδαμο καὶ ἄλλοι Ἕλληνες συγκράτησαν στὶς Θερμοπύλες τοὺς Κέλτες (ὅπως ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καλοῦσαν τὸ γένος τῶν Γαλατῶν). Τότε ὁ Βρέννος ἐστρεψε γιὰ ἀντιπερισπασμὸ μέρος τοῦ στρατοῦ κατὰ τῆς ἀνατολικῆς Αἰτωλίας. Οἱ Αἰτωλοὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν Πατρέων τοὺς ἀντέκρουσαν στὸ Κάλλιον, ὅπου οἱ Γαλάτες εἶχαν προηγουμένως διαπράξει ἀνοσιώτατά τε ὦν ἀκοὴ ἐπιστάμεθα καὶ οὐδέν τοῖς ἀνθρώποις τολμήμασιν ὅμοια, κατὰ τὸν Πausanias ὁ ὁποῖος περιγράφει τὰ γεγονότα (X 19, 4-23, 14). Τὴν ἴδια τύχη εἶχαν οἱ Γαλάτες ὅταν ἐπεχείρησαν νὰ καταλάβουν τοὺς Δελφοὺς: Αἰτωλοὶ μαζί μὲ Φωκεῖς καὶ Λοκροὺς τοὺς ἀπώθησαν σὲ περισσότερες ἀναμετρήσεις. Ἀκόμη καὶ γέροντες καὶ γυναῖκες ἔλαβαν μέρος στὸν ἀποφασιστικὸ αὐτὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας.

Μετὰ ἀπὸ τὶς νίκες αὐτὲς ἡ Ἀμφικτυονία πέρασε στὰ χέρια τῆς Συμπολιτείας καὶ ἐγίνε ἰσχυρὸς μοχλὸς τῆς αἰτωλικῆς πολιτικῆς. Στοὺς Δελφοὺς καθιερώθηκε τότε πεντετηρικὴ ἐορτὴ, τὰ Σωτήρια πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος Σωτῆρος. Σειρὰ ἀναθημάτων γιὰ τὴ νίκη ἀφιέρωσε ἡ Συμπολιτεία στοὺς Δελφοὺς. Ὁ Pausanias εἶδε καὶ γράφει: πεποιήται δὲ ὑπὸ Αἰτωλῶν τρόπαιόν τε καὶ γυναικὸς ἄγαλμα ὠπλισμένης, ἡ Αἰτωλία δῆθεν. Τὸ ἄγαλμα τῆς προσωποποίησης τῆς Αἰτωλίας ἀπεικονίσθηκε σὲ πολλοὺς τύπους αἰτωλικῶν νομι-

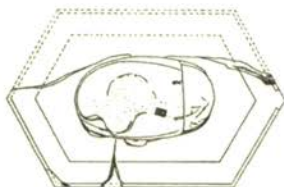

15 Αιτωλικά νομίσματα με τὸ ἄγαλμα τῆς Αἰτωλίας: **1** ἀργυρὸ τετράδραχμο με κεφάλι Ἡρακλέους στὸν ἐμπροσθότυπο (239-229 π.Χ.), **2** στατήρας χρυσὸς με κεφάλι κρανοφόρου Ἀθηνᾶς στὸν ἐμπροσθότυπο (220-205 π.Χ.). Ἐδῶ ἡ Αἰτωλία κρατεῖ Νίκη ἀντὶ Εἰφούς, **3** ἀργυρὴ δραχμὴ με κεφάλι Ἀρτέμιδος στὸν ἐμπροσθότυπο (220-205 π.Χ.).

σμάτων, χρυσῶν στατήρων, ἀργυρῶν τετραδράχμων καὶ δραχμῶν [15] μετὰ ἀπὸ τὸ 239 π.Χ. (ἐποχὴ τοῦ Δημητριάκοῦ πολέμου), ποὺ βοήθησαν στὴν ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου, μέρη τοῦ ὁποίου βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῶν Δελφῶν [16]: Εἶναι θραύσματα τῆς ἐξαγωνικῆς κατώτερης βάσης τοῦ μνημείου καθὼς καὶ λίθινα γλυπτὰ μέλη τοῦ ἀνώτερου βάρθρου ποὺ παριστάνουν γαλατικὰ ὄπλα ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἦταν θρονιασμένη ἡ Αἰτωλία. Ὁ σωρὸς τῶν γαλατικῶν ὄπλων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπάλληλες ὠσειδεῖς ἀσπίδες καὶ ἀνάμεσά τους μέρη ἐνδυμάτων, θώρακα, κράνος, περικνημίδες, σάλπιγγα, τελαμώννα, ποδοπέδη, δρεπανηφόρο τροχὸ [17]. Ἡ Αἰτωλία σύμφωνα με

16 Αναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας στοὺς Δελφοὺς. (Courby 1927.)

17 Σχέδιο τῶν διασωθέντων μελῶν τοῦ ἀνάγλυφου σωροῦ τῶν ὀπλῶν καὶ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας στοὺς Δελφοὺς. (Courby 1927.)

τὰ νομίσματα φοροῦσε *έξωμίδα*. Τὰ ὑποδήματα ἦταν *ένδρομιδες*, τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς *καυσία*. Τὸ δεξιό της χέρι στηρίζει σὲ δόρυ, μὲ τὸ ἄριστερόν της κρατοῦσε ξίφος ἢ ὁμοίωμα τῆς Νίκης. Ἡ προσωποποίηση αὐτὴ εἶχε πολεμικὸ καὶ ἀγροτικὸ χαρακτήρα. Σὲ πολλὰ νομίσματα ἐκτὸς τῶν κελτικῶν ἀσπίδων εἰκονίζεται καὶ στρογγυλὴ κυρτὴ μακεδονικὴ ἀσπίδα, προφανῶς ὡς ὑπομνηματισμὸς τῆς αἰτωλικῆς ἐχθρότητας κατὰ τῶν Μακεδόνων τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ λίθινα μέλη τῶν Δελφῶν δὲν ὑπάρχει μακεδονικὴ ἀσπίδα. Τμήματα ὅμοιας περιόπτῃς λίθινῃς βάσης μὲ ἀνάγλυφα γαλατικά ὄπλα βρέθηκαν στὸν Θέρμο. Παριστάνονται ἐπάλληλες κελτικὲς ἀσπίδες, κράνη, περικνημίδες, κάρνον (κελτικὴ σάλπιγξ) κ.ά. [18]. Συμπεραίνεται ὅτι ἄγαλμα τῆς Αἰτωλίας θὰ ὑπῆρχε καὶ στὸ Παναιτωλικὸ ἱερό.

Στοὺς Δελφοὺς εἶχαν ἰδρυθεῖ καὶ ἄλλα περισσότερα μνημεῖα τῆς νίκης κατὰ τῶν Γαλατῶν. Ἀγάλματα τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ δύο τοῦ Ἀπόλλωνος (Πυθίου καὶ Θερμίου), ἀγάλματα στρατηγῶν καὶ μάλιστα τοῦ Εὐρυδάμου, καθὼς καὶ τρία ἀγάλματα Αἰτωλῶν γυναικῶν ποὺ κατὰ παλαιὰ παράδοση διακρίνονταν γιὰ τὸν ἥρωισμό τους. Γαλατικά ὄπλα ἀναρτήθηκαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐπιστυλιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ὅπως παλαιότερα καὶ τὰ περσικὰ λάφυρα τοῦ Μαραθῶνος. Στὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς δυτικῆς στοᾶς τῶν Δελφῶν ποὺ ἔκτισαν οἱ Αἰτωλοὶ, πιθανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν νίκη, διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: ὄπλα ἀπὸ Γαλατᾶν, ἐνῶ σαφὴ ἴχνη στὸν τοῖχο δείχνουν ὅτι εἶχαν καὶ ἐκεῖ ἀναρτηθεῖ ὄπλα ποὺ ἦταν λάφυρα (*σκῦλα*). Ἐκφράστηκε μάλιστα ἡ ἀποψη ὅτι τὰ ὄπλα ἀκριβῶς αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὸ τρόπαιον τὸ ὁποῖο μνημονεῖ οἱ Πausanías. Ὡστόσο οἱ ἐρευνητὲς κατὰ κανόνα ταυτίζουν τὸ ἀναφερόμενον ἀπὸ τὸν Pausanías τρόπαιον μὲ τὰ ὄπλα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος, ὅπως ἐμφανίζεται στὰ νομίσματα, παρ' ὅλο ὅτι ἡ διατύπωση τοῦ περιηγητῆ (τρόπαιον τε καὶ γυναικὸς ἄγαλμα) δὲν ἀποκλείει δύο διαφορετικὰ πράγματα. Πάντως δὲν ἔχει ἀναγνωρισθεῖ γιὰ τὴν ὥρα στοὺς Δελφοὺς οὔτε στὸν Θέρμο ἰδιαιτέρο

18 Τμήματα τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας στὸν Θέρμο μὲ παράσταση γαλατικῶν ὄπλων καὶ ζωόμορφης ἀπόληξης κάρνου μὲ ἐγκοπὴ γιὰ ἐνθετο μεταλλικὸ ρύγχος Μουσεῖο Θέρμου. (Τὸ μνημεῖο χρειάζεται μελέτη. Τὰ θραύσματα ΠΑΕ 1984, 127 δὲν συνανθῶν.)

λίθινο τρόπαιο, π.χ. πάνοπλο ἀνθρωπόμορφο ὁμοίωμα. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ αἰτωλικά χαλκὰ νομίσματα, τέταρτα ὄβολοῦ τῶν ἐτῶν 220-205 π.Χ. ἀποδίδεται στὸν ὀπισθότυπο γιὰ πρώτη φορὰ τέτοιου εἶδους τρόπαιο [19], ἐνῶ σὲ δραχμὲς τῶν ἴδιων χρόνων εἰκονίζεται ὅμοιο τρόπαιο ὡς σύμβολο στὸ πεδίο πρὸ τῆς Αἰτωλίας [153]. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τρόπαιο ἄλλης στρατιωτικῆς ἐπιτυχίας.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς σημασίας ποὺ ἔδωσαν οἱ Αἰτωλοὶ στὴν ἀποκρουση τῶν Γαλατῶν τὸ γεγονός, ὅτι προτίμησαν νὰ ἀναθέσουν ὅπως

19 Αιτωλικά τέταρτα ὀβολοῦ με τρόπαιο, ὡς ὀπλισμένη μορφή στὸν ὀπισθότυπο καὶ κεφάλι Ἀπόλλωνος στὸν ἐμπροσθότυπο (220-205 π.Χ.).

καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στοὺς Δελφοὺς τὸ πλῆθος τῶν ἀναθημάτων ποὺ θὰ δίδασκαν στοὺς Πανελλήνες τὴ σημασία αὐτὴ καὶ θὰ παρουσίαζαν τοὺς Αἰτωλοὺς ὡς συνεχιστὲς τῶν ἀρχαίων ἀγῶνων κατὰ τῶν βαρβάρων. Στὸν Θέρμο, ὅπου ἀντίθετα πλεόναζαν τιμητικοὶ ἀνδριάντες γιὰ εὐεργέτες Αἰτωλοὺς καὶ ἄλλους ἐξέχοντες Ἕλληνες, μπορεῖ νὰ περιορίσθηκαν στὴν ἴδρυση τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας. Ἀλλὰ ἡ θέση τοῦ μνημείου τῆς Αἰτωλίας δὲν ταυτίσθηκε στὴν ἀγορὰ τοῦ Θέρμου. Ἡ πληροφορία τοῦ Ρωμαίου ὅτι περισυνέλεξε τμήματα τοῦ βάθρου «πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, περὶ τὸ μέσον» θὰ ἦταν εὐλόγο νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν εἰκοσαία ὅτι ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχε ἡ προσωποποίηση τῆς Αἰτωλίας. Ὁ Ρωμαῖος ἐταύτισε τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας μετὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ποὺ βρίσκεται «περὶ τὸ μέσον τῆς στοᾶς» καὶ ἀποκαταστάθηκε πρόσφατα [103]. Τὰ ἴχνη ὅμως στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της δὲν συνηγοροῦν στὴν ἀπόδοση αὐτῆ. Πολὺ πιθανότερο φαίνεται ὅτι εἶχε στηθεῖ στὸ προεξέχον ἀνατολικό της τμήμα ἔφιππος ἀνδριάς [103β]. Περισσότερο τὸ βάθρο ποὺ βρίσκεται πρὸ τῆς ἐξέδρας αὐτῆς καὶ τῆς παρακειμένης ὥστε νὰ προβάλλεται στὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς θὰ μπορούσε νὰ εἶχε δεχθεῖ τὴν Αἰτωλία [89i, 103a2, 104].

Μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη κατὰ τῶν Γαλατῶν ἄρχισε πράγματι νέα ἐποχὴ γιὰ τὴν Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία, ἡ ὁποία ἀπὸ τότε δρᾷ συχνότερα καὶ πρωταγωνιστικὰ στὸ προσκῆνιο τῆς ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Περὶ τὸ 270 π.Χ. ἡ προσχώρηση τῶν χωρῶν τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας στὸ Κοινὸ θὰ φαινόνταν στὴ σκέψη τῶν πολιτῶν ἀναγκαία ἀλλὰ θὰ ἦταν καὶ ἐπιθυμητή. Μάρτυρες εἶναι οἱ στήλες μὲ τὶς ἀναγραφὰς ψηφισμάτων ἰσοπολιτείας καὶ προξενίας. Ἐνῶ ἕως τὴ νικηφόρο ἀντιμετώπιση τῆς γαλατικῆς ἐπιδρομῆς ἡ αἰτωλικὴ στρατιωτικὴ πολιτικὴ ἦταν ἀμυντικὴ, μετὰ ἀπὸ τὴ μεγάλη νίκη παρατηρεῖται ἀλλαγὴ στὴν ὅλη τακτικὴ τῶν Αἰτωλῶν, ἡ ὁποία παίρνει χαρακτῆρα περισσότερο ἐπιθετικὸ.

Τὸ σπουδαιότερο γεγονός τῆς αἰτωλικῆς ἱστορίας τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ νίκη κατὰ τῶν Γαλατῶν καὶ τὴ σωτηρία τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἡ σύναψη συμμαχίας μὲ τὴν Ἄκαρνανία, παλαιὰ ἀντίπαλο τῆς Αἰτωλίας. Ἦταν πράξη πολιτικὴ ἀναγκαία γιὰ τὴ σταθεροποίησι τοῦ Κοινοῦ. Ἡ περιφνημὴ αὐτὴ συνθήκη ἀνεγράφη σὲ χάλκινη στήλη ποῦ γιὰ καλὴ τύχη βρέθηκε μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο καὶ ἦταν τὸ πρῶτο καὶ ἀψευδέστερο τεκμήριον τῆς ταύτισης τοῦ κτηρίου μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου [28]. Τὰ στοιχεῖα ποῦ δίνει τὸ κείμενον τῆς συνθήκης ὡς πρὸς θέματα στρατιωτικὰ καὶ οἰκονομικὰ τοῦ Κοινοῦ εἶναι πολύτιμα γιὰ τὴ γνώση τῆς ὀργάνωσης τῆς Συμπολιτείας. Ὁ Πausanias μνημονεῖ ἀνάθημα τῶν Αἰτωλῶν στοὺς Δελφοὺς: σύνταγμα ἀγαλμάτων στρατηγῶν, τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ποῦ ἰδρύθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὸ γεγονός. Ἡ συνθήκη Αἰτωλῶν καὶ Ἄκαρνάνων δὲν εἶχε μακρὰ ζωὴ. Μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια ἡ Ἄκαρνανία διαμοιράσθηκε μετὰξὺ Αἰτωλίας καὶ Ἡπείρου. Οἱ Αἰτωλοὶ κράτησαν καὶ πάλι τοὺς Οἰνιάδας, λιμάνι σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ Ἴόνιον.

Μετὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἦττα τῶν Βοιωτῶν ποῦ εἶχαν κινηθεῖ κατὰ τοῦ Κοινοῦ τὸ 245 π.Χ. καὶ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν Σωτηρίων ποῦ ἔδιδαν εὐκαιρία προβολῆς, ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία ἔμεινε ἡ μόνη μεγάλη

δύναμη στην κεντρική Ελλάδα. Τότε άρχισαν οί συμφωνίες άσυλίας και ίσοπολιτείας με πόλεις του Αιγαίου και της Μ. Άσίας. Η κυριαρχία όμως της Αίτωλίας στη θάλασσα δέν βασίσθηκε ποτέ σε οργανωμένο στόλο, αλλά στα πειρατικά της σκάφη. Οί ληστρικές αίτωλικές επιδρομές ερήμωναν όχι μόνο τὰ παράλια, αλλά και τὰ κέντρα του έσωτερικού, κυρίως της Άχαικής Συμπολιτείας.

Το 244 π.Χ. οί Αίτωλοι άρχισαν επεμβάσεις στην Πελοπόννησο με άφορμή παλαιά διένεξη Αρκάδων και Ηλείων για την Τριφυλία. Στην αρχή είχαν επιτυχίες, μάλιστα το 243 π.Χ. ενισχύθηκαν συμμαχώντας με τον Αντίγονο. Ο κίνδυνος διάλυσης της Άχαικής Συμπολιτείας ήταν πράγματι απειλητικός. Άλλα ή επέμβαση του στρατηγού των Άχαιών Άράτου στην Πελλήνη το 241 π.Χ. προξένησε τόσες καταστροφές στον στρατό των Αίτωλών που τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την Πελοπόννησο. Όσοσο τον επόμενο χρόνο επανέλαβαν οί Αίτωλοι την εισβολή, τη φορά αυτή κατά της Λακωνίας, χωρίς επιτυχία και πάλι.

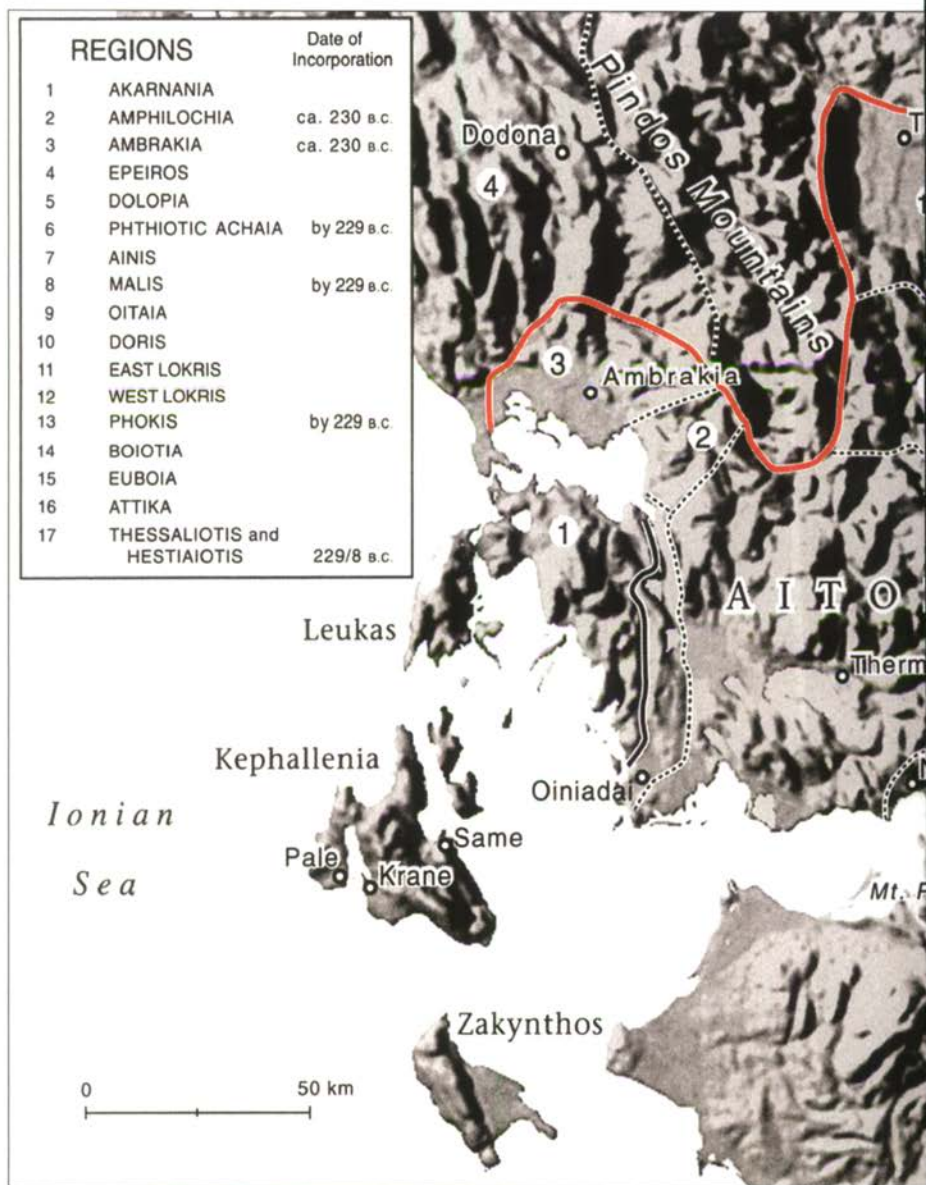
Τη δεκαετία 239-229 π.Χ., κατά τον από κοινού πόλεμο Αίτωλών και Άχαιών εναντίον του Δημητρίου Β΄ της Μακεδονίας, του λεγομένου Αίτωλικού, οί Αίτωλοι υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Πάντως το 229 π.Χ. ή Αίτωλική Συμπολιτεία είχε τη μεγαλύτερη εξάπλωσή της, από την Άμβρακία έως τις Φθιώτιδες Θήβες και από τον Κορινθιακό κόλπο έως τη Θεσσαλιώτιδα και την Έστιαιώτιδα [20].

Η ισχύς αυτή είχε προκαλέσει μεγάλη ένταση στις σχέσεις με τη Μακεδονία. Οί επιτυχίες του Αντιγόνου Δώσωνος που διαδέχθηκε τον Δημήτριο Β΄ σήμαναν ήδη απώλειες για τους Αίτωλους. Όταν το 221 π.Χ. ανέλαβε τη βασιλεία ο γιός του Δημητρίου Φίλιππος Ε΄ και το επόμενο έτος άρχισε ο Συμμαχικός πόλεμος (220-217 π.Χ.), που κήρυξε κατά του Κοινού ο Φίλιππος επικεφαλής συμμαχίας των Ελλήνων, άρχιζε και ή εποχή παρακμής του Κοινού.

Ο πόλεμος είχε έκτεταμένο πεδίο διεξαγωγής. Ένα χρόνο πριν από την έκρηξη οί Αίτωλοι λεηλάτησαν το ίερό της Αθηνάς Ιτωνίας

στή Βοιωτία και τὸ 220 π.Χ. τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στοὺς Λουσοὺς. Ἀξιομνημόνευτες εἶναι καὶ οἱ δύο μοιραῖες αἰτωλικές εἰσβολές και δηώσεις στὸ Δῖον καὶ στὴ Δωδώνη τὸ 219 π.Χ. Ἦταν ὅλες ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἐξεύρεση οἰκονομικῶν πόρων. Ὁ Φίλιππος Ε΄ εἰσέβαλε τὸ 218 π.Χ. μαζί με Ἡπειρώτες γιὰ ἐκδίκηση στὴν Αἰτωλία καὶ ἀφοῦ κατέστρεψε πολλὰ αἰτωλικὰ πόλεις στὰ δυτικὰ στράφηκε κατὰ τοῦ Θέρμου. Τὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀγορὰ καταστρέφονται καὶ λαφυραγωγοῦνται ἐξοντωτικά (Πολύβιος V 8, 1-9). Ἡ καταφθορὰ τοῦ Θέρμου ἦταν τὸ μεγαλύτερο πλῆγμα ποὺ δέχθηκε ποτὲ ἡ Συμπολιτεία. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 217 π.Χ., μετὰ τὴν μεσολάβηση τοῦ ἐξέχοντος Αἰτωλοῦ πολιτικοῦ Ἀγελάου ἀπὸ τὴ Ναύπακτο, ἐγίνε εἰρήνη καὶ ἐξασφάλισε στοὺς ἀντιπάλους τὰ κατεχόμενα, ἀλλὰ οἱ Αἰτωλοὶ εἶχαν ἀπώλειες (Ἀμβρακία, Οἰνιάδα). Ὁ Πολύβιος (V 103, 9-104, 10) κατέγραψε τὸν ἱστορικὸ λόγον τοῦ Ἀγελάου πρὸς τὸν Φίλιππον καὶ τοὺς παρόντες στὴ Ναύπακτο "Ἕλληνες συμμαχοὺς. Στὴ δραματικὴ του παραίνηση ὁ Ναυπάκτιος στρατηγὸς ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ πάψουν νὰ πολεμοῦν μεταξύ τους, ἀλλὰ νὰ ὁμονοήσουν καὶ συμπλέκοντες τὰς χεῖρας, ὅπως αὐτοὶ ποὺ διαβαίνουν τοὺς ποταμούς, νὰ ἀποκρούουν τοὺς βαρβάρους καὶ νὰ σώζουν αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καὶ τὶς πόλεις τους. Καὶ κατέληξε μετὰ τὴν παροιμιώδη τραγικὴ πρόβλεψη, ὅτι τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη θὰ φθάσουν στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ λόγος αὐτὸς μπορεῖ πρὸς στιγμὴν νὰ συγκλόνισε τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸν λησμόνησαν. Οἱ Αἰτωλοὶ ποὺ ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν ἀνακτήσει δυνάμεις καὶ ἐνῶ εἶχε ἐκραγεῖ ὁ πρῶτος Μακεδονικὸς πόλεμος (215-205 π.Χ.) προσέφυγαν καὶ πάλι σὲ συμμαχία μετὰ τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοῦ Φιλίππου. Πλατιὰ ἀνοιξε τότε ἡ πύλη τῶν ρωμαϊκῶν ἐπεμβάσεων στὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ ἡ συμμαχία ἐκεῖνη ἦταν ἡ πρώτη μετὰ τὴν Ρώμη καὶ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἔτσι τὸ 212-211 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Μ. Valerius Laevinus ἔστρεψε τοὺς Αἰτωλοὺς κατὰ τῶν Μακεδόνων μετὰ ἀντάλλαγμα βοήθεια

20 Τὸ αἰτωλικὸ Κοινόν, 229-228 π.Χ. (κατὰ Scholten 2000).

γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἀκαρνανίας. Τὸ 207 π.Χ. ὁ Φίλιππος ἐνοσκήπτει καὶ πάλι καὶ συμπληρώνει τὴν καταστροφή τοῦ Θέρμου (Πολύβιος XI 7, 2). Οἱ ὄλεθροι αὐτοὶ ἦταν καταλυτικοί. Πολιτικὴ παρακμὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση μαστίζουσιν ἀπὸ τότε τὴν Αἰτωλία ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ ἔγιναν κατὰχρεοι διὰ τε τὴν συνέχειαν τῶν πολέμων καὶ διὰ τὴν πολυτέλειαν τῶν βίων διατυπώνει ὁ Πολύβιος (XIII 1, 1), ἐνῶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πιστοποιοῦν τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες. Οἱ Πλευρώνιοι ἀνάθεσαν σὲ ὑψηλὸ τρίγωνικὸ βᾶθρο στὸν Θέρμο τὸν ἀνδριάντα τοῦ Καλυδωνίου Λύκου ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἀποπληρωμὴ δημόσιου χρέους τῶν Πλευρωνίων στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἄλλη ἐπιγραφή στὴ Δῆλο κάνει λόγο γιὰ δωρεὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήλου στοὺς Αἰτωλοὺς τὸ 180 π.Χ.

Ἡ φήμη γιὰ τὸν δαπανηρὸ βίον τῶν Αἰτωλῶν δὲν εἶναι μεμονωμένα. Σχετικὴ εἶναι ἡ ἐπιγραμματικὴ παρατήρηση τοῦ ἱστορικοῦ καὶ γεωγράφου Ἀγαθαρχίδου ἀπὸ τὴν Κνίδο (2ος αἰ. π.Χ.) ὅτι Αἰτωλοὶ τοσοῦτῳ τῶν λοιπῶν ἐτοιμότερον ἔχουσι πρὸς θάνατον ὁσῶπερ καὶ ζῆν πολυτελῶς καὶ ἐκτενέστερον ζητοῦσι τῶν ἄλλων (ὅπως εἶναι ἔτοιμοι οἱ Αἰτωλοὶ νὰ πεθαίνουν ἔτσι γνωρίζουν καὶ νὰ ζοῦν πολυτελῶς, περισσότερο ἀπὸ ἄλλους λαούς). Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἦταν ἱκανὲς νὰ μεταφέρουν τὶς αἰτίες τῆς πολιτικῆς παρακμῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς κρίσης ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς τῶν πολιτῶν: τότε ὑπεύθυνοι τῶν δεινῶν γίνονται οἱ πολῖτες· καὶ οἱ ἄρχοντες ποὺ ἔχουν διαχειρισθεῖ τὰ κοινὰ καὶ τὸν πλοῦτο ἀπαλλάσσονται.

Οἱ εὐκαιριακὲς καὶ συνεχῶς ἀναιρούμενες συμφωνίες μὲ τὶς μεγάλες δυνάμεις τοῦ καιροῦ, τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς Ρωμαίους διαδέχονταν ἢ μία τὴν ἄλλη. Ἡ αἰτωλικὴ πολιτικὴ παρέμενε ἴδια, οἱ θalάσσιες καταδρομὲς ἐντείνονταν. Ἡ προσέγγιση καὶ ἡ συμμαχία τῶν Αἰτωλῶν μὲ τὴ Ρώμη ἀνανεώθηκε κατὰ τὸν δεῦτερο Μακεδονικὸ

πόλεμο (200-196 π.Χ.) παρά την ἔκκληση τῶν Μακεδόνων τὸ 199 π.Χ. νὰ στραφοῦν ὅλοι ἐναντίον τῶν Ρωμαίων (Liv. XXXI 29, 15). Ἡ μάχη στὶς Κυνὸς Κεφαλές τὸ 198 π.Χ. βρῆκε τὸ αἰτωλικὸ ἵππικὸ στὸ πλευρὸ τῶν Ρωμαίων. Ὁ Φίλιππος ἠττήθηκε, ἀλλὰ οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἱκανοποίησαν τὸ αἶτημα τῶν Αἰτωλῶν νὰ διαλυθεῖ οὐσιαστικῶς τὸ Μακεδονικὸ κράτος καὶ νὰ τοὺς δοθεῖ ἡ Θεσσαλία.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 196 π.Χ. στὴν Ἰσθμία ὁ Flaminius ἀνεκέρυξε τὴν ἀνεξαρτησία τῶν Ἑλλήνων ἐναντι τῶν Μακεδόνων. Ἡ Ρωμαϊκὴ «προστασία» κατοχυρώνεται ὀριστικά. Οἱ Αἰτωλοὶ ἔχοντας ἀντιληφθεῖ ὅτι ἔχασαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνακτήσουν τὴν κυριαρχία τους καλοῦν στὴν Ἑλλάδα τὸν Ἀντίοχο III τῆς Συρίας ὁ ὁποῖος τὸ 192 π.Χ. φθάνει στὴ Θεσσαλία. Μέσα στὴ δίνη τοῦ πολέμου Ρωμαίων καὶ Ἀντιόχου (192-191 π.Χ.) ποὺ προκάλεσαν οἱ Αἰτωλοὶ καὶ ἔχασε ὁ Ἀντίοχος στὸν μοιραῖο τόπο τῶν Θερμοπυλῶν, χάνουν καὶ οἱ ἴδιοι τὴν εὐνοια τῶν Ρωμαίων καὶ οὐσιαστικῶς τὴν αὐτονομία τους καὶ δέχονται βαρεῖς ὅρους: ὄχι μόνο ἀπώλειες κτήσεων ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν, ἀλλὰ καὶ μεγάλες οικονομικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Ρώμης.

Ταραχὲς καὶ αἱματηρὲς συγκρούσεις μεταξὺ φιλωρωμαϊκῶν καὶ ἀντιρωμαϊκῶν παρατάξεων ἦταν ἡ τραγικὴ συνέπεια καὶ οἱ Αἰτωλοὶ ὅπως ἔγραψε ὁ Πολύβιος οὐκ ἔστιν ὁ τῶν δεινῶν οὐκ ἔπραξαν. Πτωχευμένοι Αἰτωλοὶ ξενιτεύθηκαν τότε ὡς μισθοφόροι στὴν Ἀνατολή, πολλοὶ χάθηκαν γιὰ πάντα. Ἡ οικονομικὴ κρίση ἦταν μεγάλη. Ἀπὸ τὸν Titus Livius (XLI 25.1) μαθαίνουμε ὅτι ἐπαναστάσεις καὶ ἐμφύλιες συγκρούσεις ξεσποῦσαν στὴν Αἰτωλία τὰ ἔτη 175-171 π.Χ., ἀσφαλῶς ἀνάμεσα στοὺς οικονομικὰ ἰσχυροὺς καὶ στοὺς ἐνδεεῖς ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρέη τους.

Ἡ περιγραφή τοῦ Πολυβίου εἶναι ζοφερή: Οἱ Αἰτωλοὶ, ἀβοήθητοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποστεῖ τὶς ἐπιδρομὲς τους εἰς ἑαυτοὺς κατήντησαν... ἔτοιμοι πρὸς πᾶν ἦσαν, ἀποτε-

θηριώμενοι τὰς ψυχάς, ὥστε μηδέ βουλὴν διδόναι τοῖς προεστῶσι. διόπερ ἦν ἀκρισίας καὶ παρανομίας καὶ φόνου πλήρη τὰ κατὰ τὴν Αἰτωλίαν, καὶ τῶν πραττομένων παρ' αὐτοῖς ἐκ λογιμοῦ μὲν καὶ προθέσεως οὐδὲν ἐπετελεῖτο, πάντα δ'εἰκῆ καὶ φύρδην ἐπράττετο καθαπερὶ λαίλαπος τινὸς ἐμπεπτωκυίας εἰς αὐτούς (Πολύβιος XXX 11). Διαβάζοντας ὁ σύγχρονος ἐρευνητὴς τὴν περιγραφὴ τῆς τραγικῆς εἰκόνας τῆς Αἰτωλίας δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀντικειμενικότητά του, παρόλη τὴ γνωστὴ ἀρνητικὴ στάση τοῦ Πολυβίου, πολίτη τῆς ἐχθρικῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ἀλλὰ καὶ φιλωρωμαίου. Εἶναι πράγματι ἀσφαλὲς νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ περιγραφὴ καθρεφτίζει τὴν πραγματικότητα.

Ἡ Ρώμη δὲν θὰ χάσει τὴν εὐκαιρία: κατηγορεῖ ἀβάσιμα τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας Περσέα ὅτι παραβίαζε τὴ συνθήκη τοῦ 196 π.Χ. καὶ προκαλοῦσε ἐμφύλιες ταραχὰς στὴν Ἑλλάδα καὶ κηρύσσει πόλεμο. Οἱ προσπάθειες τῶν Ρωμαίων νὰ ἐξασφαλίσουν φιλωρωμαϊκὲς ἀρχὲς πετυχαίνουν. Τὸ 168 π.Χ. χρησιμοποιοῦν τοὺς φιλωρωμαίους Αἰτωλοὺς Λυκίσκο καὶ Τίσιππο οἱ ὅποιοι μὲ ρωμαίους στρατιῶτες ἐξοντώνουν 550 ἐξέχοντες Αἰτωλοὺς πολίτες τῆς ἀντιρωμαϊκῆς παράταξης καὶ δημεύουν περιουσίες.

Ἡ ἥττα τοῦ Περσέως τῆς Μακεδονίας τὸ 167 π.Χ. στὴν Πύδνα σήμανε ὀριστικῶς κυριαρχία ρωμαϊκῆ. Ὁ Aemilius Paulus ἀξίωσε τὴν ἀποστολὴ στὴ Ρώμη ὡς αἰχμαλώτων ὄλων τῶν ἀντιρωμαϊκῶν στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές μας ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου τοὺς χρόνους αὐτοὺς καταστράφηκε καὶ πάλι, τὴ φορὰ αὐτὴ προφανῶς ἐξαιτίας τῶν ἐσωτερικῶν συγκρούσεων. Ἡ νομισματοκοπία διακόπτεται.

Τὸ Κοινὸν ποὺ ἔχει περιορισθεῖ στὰ παλαιὰ του ἐδάφη ἐξακολουθεῖ κατ' ὄνομα νὰ ὑπάρχει μετὰ τὸ ὀρόσημο τῆς ρωμαϊκῆς κατάκτησης τῆς Ἑλλάδας τὸ 146 π.Χ. ὡς πολιτικὴ, ἄπνοη ὅμως καὶ ἀσή-

μαντη όντότης. Ύστερα, κατά τον 1ο π.Χ. αϊ. ή Ελλάδα γίνεται συχνά πεδίο άναμέτρησης τών αντίπαλων άβυσσοαλέων Ρωμαίων άρχηγών τής έποχής τής Δημοκρατίας και ύφίσταται τις δραματικές συνέπειες.

Μετά άπό τή νίκη του Αύγουστου στο Άκτιο τò 31 π.Χ. ή Αίτωλία υπάγεται στην έπαρχία τής Άχαΐας, μερικοί κάτοικοι μετοικίζονται στη Νικόπολη μαζί με άγάλματα τών θεών άπό τὰ ίερά (Παυσανίας VII 18, 8-9), ένω ή παράλια ζώνη και τò πάντοτε σημαντικό λιμάνι τής Ναυπάκτου προσαρτώνται στη ρωμαϊκή άποικία τών Πατρών. Στην Πάτρα μεταφέρεται και ή λατρεία μαζί με τò άγαλμα τής Λαφρίας Άρτέμιδος άπό τήν Καλυδώνα. Συνακόλουθη ήταν ή διάλυση τών μεγάλων άστικών κέντρων, μένουν κυρίως διάσπαρτοι άγροτικοί οικισμοί και άπομονωμένες άγροικίες στα πεδινά και κοντά σε όδούς, ένω στην άνατολική Αίτωλία άναπτύσσονται και όρεινοί οικισμοί. Η παρατήρηση του Στράβωνος (VIII 8, 1) σχετικά με τήν τών Αίτωλών και Άκαρνανών έρημίαν άποδίδει τήν έντύπωση τών ήμερών του και ήχεϊ ως θλιβερός έπίλογος, όταν έσβησαν τὰ λαμπερά φώτα στη σκηνή τής ιστορίας τής άρχαίας Αίτωλίας.

Όσοσο άπό τον 2ο αϊ. μ.Χ. άνθει ή οικιστική, ίδρύονται παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ένω νέα μεγάλη όδòς διασχίζει τή χώρα άπό τò Άκτιο έως τò Άντίρριο.

σελ. 74: Ύδατογραφία άκροκεράμου του ναοϋ του Απόλλωνος Θερμίου, α΄ μισò 5ου π.Χ. αϊ. Ά. Παπαγεωργίου-Βενετās. Μουσείο Θέρμιου. →

σελ. 75: Πήλινη πλάκα (μετόπη) με ζωγραφική παράσταση ένθρονης «Απολλώνιας τριάδας». Σχέδιο του Πικιώνη με μολύβι και τέμπερα σε χαρτί 17,5x21,3 (βλ. σ. 135). →

2008 ALEXANDER VINKOV

Θέρμος

οὐ ἐποχὲς
τὰ μνημεῖα
ἢ λατρεία

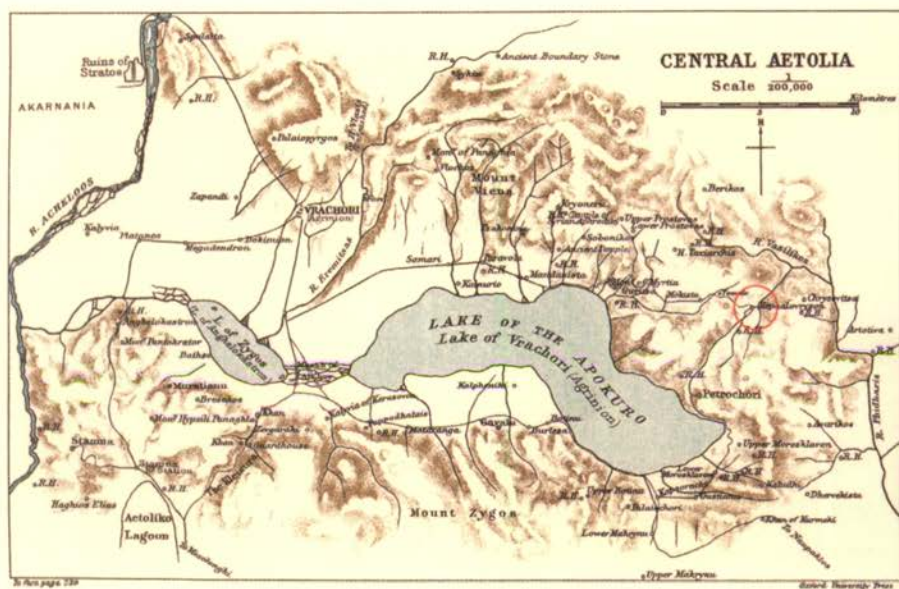

Ὁ ναός τοῦ Ἀπόλλωνος, 1915.

Εἰσαγωγικά

Ο Θέρμος ἦταν γνωστός τόσο στὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅσο καὶ στὴ σύγχρονη Ἀρχαιογνωσία, ὡς τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦταν τὸ ἱερὸ ἢ ἔδρα τῶν ὑπηρεσιῶν, ὡστόσο ἡ φύλαξη τῶν θησαυρῶν τοῦ Κοινοῦ, οἱ σύνοδοι καὶ οἱ ἐκλογές τῶν ἀρχῶν, οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές, οἱ θρησκευτικὲς ἐορτὲς καὶ οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες εἶναι δραστηριότητες ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐδῶ, γιατί ὁ τόπος εἶχε ἀναχθεῖ διὰ μέσου ἐξελίξεων ποὺ διήρκεσαν αἰῶνες σὲ ὑπερτοπικὸ κέντρο καὶ ἀσκοῦσε ἤδη ἀπὸ καιρὸ λειτουργίες ὅμοιες μὲ αὐτὲς τοῦ Θέρμου τῆς Συμπολιτείας. Τὸ πρόσωπο ποὺ διαδραμάτισε ἡ Αἰτωλία στὴν Ἑλλάδα καθρεφτίζεται ἐδῶ αὐθεντικὰ καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τοῦ Θέρμου δίνουν ζωντανὴ καὶ ἀκριβὴ εἰκόνα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Αἰτωλῶν. Χωρὶς τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Θέρμου λειψὴ θὰ ἦταν ἡ γνώση μας γιὰ τὴν ἀρχαία Αἰτωλία.

Τὴν ἱστορικὴ του μοῖρα ὀφείλει ὁ Θέρμος στὴ θέση [21, 143-4]: κεντρικὴ ἀλλὰ καὶ ἀκραία καὶ ὀριακὴ ἀνάμεσα στὰ βουνὰ καὶ στὶς πεδιάδες, σὲ εὐφορο ὑψίπεδο κατάρρυτο ἀπὸ πηγές, πιθανῶς καὶ

21 Χάρτης της κεντρικής Αιτωλίας (Woodhouse 1897).

θερμές, με εύνοϊκὸ κλίμα καὶ προστατευμένο γεωφυσικὸ περιβάλλον ποὺ ἐξασφάλιζε φυσικὴ ὀχυρότητα. Συνέπεια τῆς πλεονεκτικῆς θέσης ἦταν ἡ συνέχιση τῆς ἐγκατάστασης ἐπὶ αἰῶνες καὶ ἡ ἀνάπτυξη σὲ περισσότερους τομεῖς τοῦ δημόσιου βίου, ὥστε ὁ τόπος νὰ ἀποκτήσει ὑπερτοπικὴ σημασίαν. Ἀγροτικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ παραγωγή μποροῦσε ὀλοχρονίς νὰ εὐδοκιμεῖ, ἐνῶ ἐδῶ συνέρρεαν ἀπὸ ἄλλα μέρη ὅσοι μετέφεραν ἀγέλες κατὰ τὶς ἐποχικὲς μετακινήσεις ἢ γιὰ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ἄτραποι καὶ δρόμοι παλαιοὶ καὶ νέοι ὀδηγοῦσαν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη στὸν Θέρμο ποὺ βρισκόταν στὴ «σύνοδο τῶν μεγάλων ὁδῶν» τῆς Αἰτωλίας, ἀλλὰ καὶ στὸ μεταίχιμο ἀνάμεσα στὴν ἄγρια καὶ στὴν καλλιεργημένη χώρα. Αὐτὸ ἔδινε συμβολικὴ διάσταση στὸν τόπο, κατάλληλη γιὰ νὰ τελοῦνται στὸ ἱερό,

22 Ὁ ὕστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου στὴ ρίζα τοῦ Μεγαλάκκου.

παράλληλα μὲ πολιτικὲς πράξεις καὶ οἱ ἐτήσιες τελετές «μεταβάσεων», δηλ. τῆς ἐνηλικίωσης τῶν νέων.

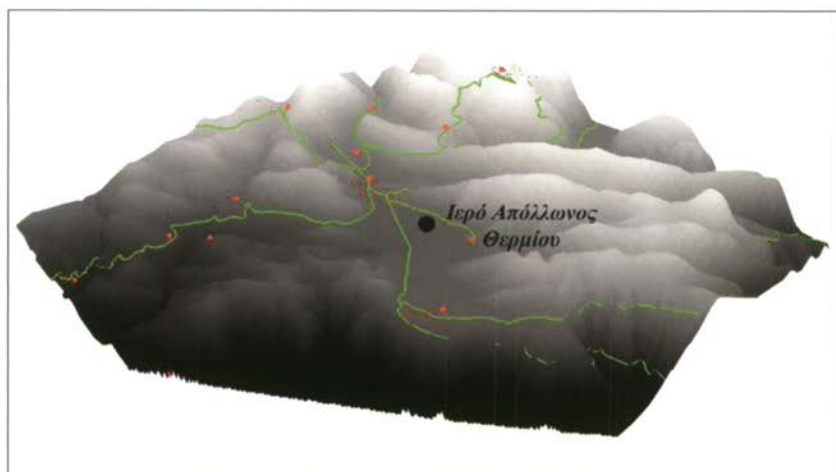
Στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τῆς Τριχωνίδας ὑψώνεται ὄρεινὸς ὄγκος, ἡ Ἄγγιλιά [78], φυσικὸ ὄχυρὸ τοῦ πεδίου τοῦ ἱεροῦ τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, ἀκριβῶς στὴ ρίζα τοῦ βραχώδους βουνοῦ τοῦ Μεγαλάκκου [22]. Χαμηλὰ ὑψώματα περιβάλλουν τὸ πεδίο ἀπὸ Ν καὶ Δ [23], ἐνῶ πρὸς Β κλείνει τὸ βάθος τοῦ ὄρεινοῦ τοπίου μὲ τὶς τραχιές του ἀναδιπλώσεις τὸ Πανατωρικὸ ὄρος [24-25]: «Τὸ ὀροπέδιον τοῦ Θέρμου» – γράφει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας Γεώργιος Σωτηριάδης, 1900 – «φαίνεται ἐντεῦθεν ὡς βαθεῖα λεκάνη περὶ τὴν ὁποίαν ἀλλεπαλλήλως συσσωρεύονται αἱ ἐκτεταμέναι ὄροσειραὶ μετὰ τῶν κοιλάδων καὶ τῶν αὐλώνων αὐτῶν» [26, 143].

23 Άποψη του πεδίου του Θέρμου από Α. Στο βάθος ή Τριχωνίς.

24 Τò πεδίο του Θέρμου από Ν. Στο βάθος τò ὄρος Παναϊτωλικό.

25 Τρισδιάστατη ψηφιακή απεικόνιση εδάφους της περιοχής του Θέρμου με τις βουνοκορφές του Παναιτωλικού από N. (Γιώργος Σταμάτης)

26 Τοπίο με όροσειρές και κοιλάδα στο Παναιτωλικό, από τον άγιο Βλάση.

Λίγες είναι οι μαρτυρίες περί Θέρμου στην αρχαία Γραμματεία. Ἡ κυριότερη πηγή γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα εἶναι ὁ Ἀχαιὸς ἱστορικὸς Πολύβιος (204-120 π.Χ. περ.), ὁ ὁποῖος ἐξιστόρησε τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Φιλίππου Ε΄ τῆς Μακεδονίας κατὰ τοῦ Θέρμου τὸ 218 καὶ τὸ 207 π.Χ. καὶ μᾶς ἔδωσε μοναδικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν χῶρον τῆς ἀγορᾶς, τὰ κτήρια, τοὺς ἀνδριάντες, τὰ ἀναθήματα καὶ τοὺς θησαυροὺς, τὶς πλούσιες οἰκίαι γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ τέλος τὴν ἱστορικὴ μαρτυρία ὅτι καθ' ἕκαστον ἔτος ἀγορᾶς τε καὶ πανηγύρεις ἐπιφανεστάτας ἔτι δὲ καὶ τὰς τῶν ἀρχαιρεσιῶν καταστάσεις ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ συντελούντων ἕκαστοι πρὸς τὰς ὑποδοχὰς καὶ τὰς εἰς ταῦτα παρασκευὰς τὰ πολυτελέστατα τῶν ἐν τοῖς βίοις ὑπαρχόντων εἰς τοῦτον ἀπετίθεντο τὸν τόπον (Πολυβ. V 8, 1-9 9, 1-7).

Σὲ ἄλλο χωρίο ὀρίζει ἀκριβέστερα ὁ ἴδιος ἱστορικὸς: εἰς τὸν Θέρμον ἔνθ' ἦν ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐνῶ τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ γεωγράφος Στράβων ἀναφέρουν τὸν τόπον καὶ σὲ πληθυντικῶς, οἱ Θέρμοι: φαίνεται ὅτι στοὺς ὕστερους χρόνους ὑπῆρχαν διάσπαρτοι στὸ πεδίο οἰκισμοὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν ἐνιαία ὁμάδα (ἔθνος), ὅπως καὶ ἄλλες ὁμάδες οἰκισμῶν στὴν Αἰτωλία. Ἡ ἀρχαιότερη ἐπιγραφικὴ μνεία τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος ἀπαντᾷ σὲ χάλκινο ἔλασμα: Θρέμιος (κατὰ μετάθεσιν τοῦ ρῶ) καὶ δὲν εἶναι παλαιότερη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. [27]. Τὸ ὄνομα, ὁ τόπος καὶ ὁ θεὸς ὀφείλουν κατὰ μία ἄποψη σὲ θερμὲς πηγές, ἐνῶ ἄλλη θεωρία ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Θέρμος πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ ἀρχαῖο ἥρωα, τὸν Θέρμιο ποὺ μετέδωσε τὴν προσωνομία καὶ στὸν θεὸ Ἀπόλλωνα. Ἡ σχέση πάντως τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου (καὶ Λυσείου ποὺ ἐπίσης ἀπαντᾷ ἐπιγραφικῶς ἐδῶ) μὲ τὸ πῦρ ὡς πηγὴ θερμότητος καὶ ζωῆς, ἐξαγνισμοῦ καὶ κάθαρσης εἶναι δεδομένη, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ στὸν Θέρμο.

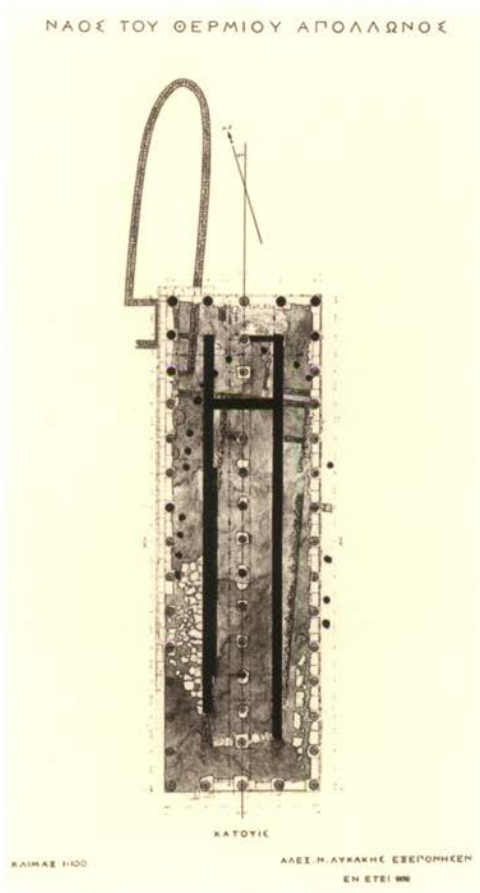
28 Χάλκινη ἀμφίγραφη στήλη: Στὴ μία ὄψη ἀναγραφή τοῦ κειμένου τῆς συνθήκης καὶ συμμαχίας Αἰτωλῶν καὶ Ἄκαρνάνων (260-250 π.Χ.). Μουσεῖο Θέρμου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔφερε στὸ φῶς μέσα ἀπὸ τὴ γῆ τὰ ἐρείπια τοῦ Θέρμου εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές τῆς «ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας». Πρῶτος ἀνασκαφέας (1897-1908) ἦταν ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας Γεώργιος Σωτηριάδης. Ἀνέσκαψε τὸν περι-

29 Άνασκαφή του ναού του Απόλλωνος, ημέρες του 1899.

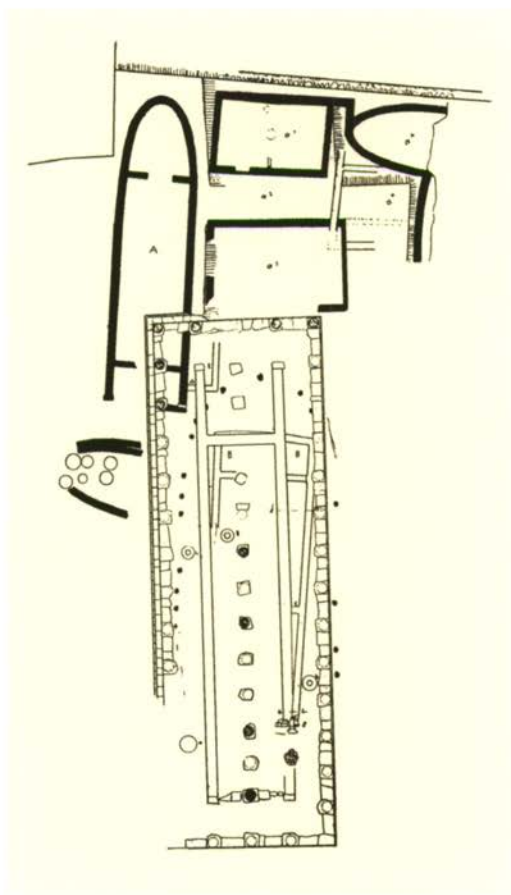
πτερο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου [29-30] καὶ τὸ παλαιότερο κτήριον κάτω ἀπὸ αὐτόν, τὸ γνωστὸ ὡς Μέγαρον Β, ἀποκάλυψε τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου πρὸς Α τοῦ Θερμίου [130-2] καὶ ἄλλον πρὸς ΒΔ ποὺ ἀποδόθηκε στὴν Ἄρτεμι [136-8], καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μεγάλου προϊστορικοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου, τοῦ Μεγάρου Α [30, 116]. Ἀνέσκαψε ἐπίσης καὶ μέρος τῆς ἀγορᾶς. Τὶς ἀνασκαφὲς ἀνέλαβε ἀπὸ τὸ 1912 ἕως τὸ 1931 ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας Κ. Ἄ. Ρωμαῖος. Ἀποκάλυψε τὸν οἰκισμὸ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (1600-1050 π.Χ. περ.), ἐπανεξέτασε τὰ σκάμματα τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος [31] καὶ συνέχισε τὴν ἔρευνα στὴν ἀγορά. Καὶ οἱ δύο ἀνασκαφεῖς ἔφεραν στὸ φῶς τὰ

30 Τὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (Σωτηριάδης 1900).

ἐξαίρετα πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τὶς ζωγραφιστὲς πλάκες τῆς Ἀρχαϊκῆς Ἑποχῆς, τὶς καλούμενες μετόπες [127-9, 68, 69].

Ἡ νέα ἀνασκαφή ἄρχισε τὸ 1983 ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀποκάλυψη τῶν μνημείων τῆς μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ὀρίσουμε τὸν χαρακτήρα τῆς πρωτοποριακῆς αὐτῆς χωρορρυθμικῆς ὀργάνωσης στὴν

31 Το σχέδιο της ανασκαφής του Ρωμαίου, 1915.

όποια θα αναφερθούμε αργότερα. Από το έτος 1992 το ενδιαφέρον της ανασκαφής έστράφη στη συστηματική έρευνα των βαθύτερων στρωμάτων του ναού του Απόλλωνος.

Στην ελληνική Αρχαιολογία του 20ού αϊ. το όνομα του Θέρμου διέπρεψε κυρίως σε δύο γνωστικά πεδία. Το ένα είναι της πρώιμης

ἀρχαϊκῆς τέχνης στήν ὁποία ἀνήκουν οἱ πήλινες ἀρχιτεκτονικὲς διακοσμήσεις καὶ οἱ ζωγραφιστὲς πλάκες, γνωστὲς ὡς «μετόπες», σπάνια ἔργα τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς ζωγραφικῆς [68, 69, 127-129]. Τὸ ἄλλο πεδίο εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν κτηρίων στὰ ὁποῖα ἀναγνωρίσθηκε τότε ἐξέλιξη τύπων ἀπὸ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα (Μέγαρον Α) τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης στὸ ἐπίμηκες ὀρθογώνιο κτήριο (Μέγαρον Β) τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου [40-42] (στὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε ἐλλειψοειδὲς περιστύλιο, ὡς ἀνάμνηση τοῦ ἀψιδωτοῦ σχήματος τοῦ Μεγάρου Α), καὶ στὴ συνέχεια στὸν πρώιμο ἀρχαϊκὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (620-600 π.Χ. περ.) ποὺ θεωρήθηκε ὅτι εἶχε καὶ αὐτὸς *περιστύλιον*, σὰν κανονικὸς δωρικὸς περίπτερος ναός.

Σὲ συνάφεια μὲ τὴν τυπολογικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη διαμορφώθηκε καὶ ἓνα θεωρητικὸ σχῆμα λειτουργικῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν κατοικία τοῦ τοπικοῦ ἀρχηγοῦ (Μέγαρα Α καὶ Β) στὸν ναὸ τῆς θεότητας. Τὸ Μέγαρον Β συγκεκριμένως θεωρήθηκε καὶ χῶρος λατρείας τὴν ὁποία τελοῦσε ὁ ἀρχηγός, ἡ δὲ «μεταβολή» του σὲ ναὸ ἔγινε «ὅτε ὁ βασιλεὺς δὲν θὰ ἠδύνατο πλέον νὰ συνοικῆ εὐμαρῶς μετὰ τοῦ παλαιοῦ ὀμοστέγου θεοῦ ἐντὸς τοῦ λίκου στενοῦ σηκοῦ» (Ρωμαῖος 1915). Οἱ θεωρίες αὐτὲς ἦταν σύμφωνες μὲ ἐρμηνευτικὸ πρότυπο τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ ἀργότερα κυρίως ἀπὸ ὄσους ἐμμένουν στὴν ἀντίληψη ἐνιαίας καὶ βαθμιαίας ἐξέλιξης μορφῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ παραδοσιακοὺς τύπους.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ δὲν ἐπιβεβαίωσε οὔτε τὴν τυπολογικὴ οὔτε τὴ λειτουργικὴ σχέση τοῦ Μεγάρου Β μὲ τὸν πρώιμο ἀρχαϊκὸ ναὸ καὶ διασάλεψε μέχρι καταρρίψεως τὶς σχετικὲς θεωρίες. Τὸ Μέγαρον Β δὲν ἀπέκτησε περιστύλιο, ἦταν δὲ μόνο ἀρχηγικὴ ἔδρα καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀπλή κατοικία· οὔτε ἔγινε ποτὲ ναός, ὅπως τελικῶς ἀπέδειξε ἡ ἀξιολόγηση τῶν στρωματογραφικῶν στοιχείων.

Ἡ ἱστορική εἰκόνα ποῦ διαμορφώθηκε δείχνει μὲν ἀδιάσπαστη συνοχή κατὰ τὶς πρῶμες περιόδους, ἀλλὰ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα ἀπὸ ἐκεῖνα ὅπου ἐκινεῖτο ἡ παλαιότερη ἔρευνα: Τὰ πρῶιμα κτήρια τοῦ Θέρμου ἂν καὶ στερήθηκαν τὴν τυπολογικὴ συνάφεια στὴν ὁποία τὰ εἶχαν ἐντάξει καὶ ἐν μέρει τὸν λειτουργικὸ χαρακτήρα ποῦ τοὺς ἀπέδιδαν, ἀντικατοπτρίζουν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ, τοῦ λατρευτικοῦ καὶ τοῦ ἐθνοτικοῦ χαρακτήρα τοῦ τόπου. Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε, ὅσο ἐπιτρέπουν τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν πρῶιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ ἕως τὰ χρόνια τῆς ἴδρυσης καὶ τῆς ὀργάνωσης τοῦ Κοινοῦ των Αἰτωλῶν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀγορᾶς [79, 80, 87], ἂν καὶ χρειάζεται συνέχιση, ὀδήγησε πάντως στὴν ἀποκάλυψη τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τῆς Συμπολιτείας, δίνοντάς μας τὴ δυνατότητα νὰ συντάξουμε τὸ σχέδιο τοῦ συνόλου, ἱεροῦ καὶ ἀγορᾶς, καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ ὀρίσουμε τὸν χαρακτήρα τῆς προγραμματικῆς καὶ νεωτεριστικῆς αὐτῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὀργάνωσης, ἡ ὁποία συνέβαλε στὴν ἐξέλιξη νέου τύπου χωρορρυθμίας ἀγορῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς καὶ ἐπέδρασε στὴ διαμόρφωση τῶν ρωμαϊκῶν ἀγορῶν (σ. 160-162).

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς νέας ἀνασκαφῆς στὴν ἀγορὰ ὅπου ἔπαλλε ἡ καρδιὰ τῆς Συμπολιτείας ἐνίσχυσαν τὴν προοπτικὴ ἀνάδειξης πρωτεύοντος ἀρχαιολογικοῦ κέντρου, ἀνάδειξη τῆς ὁποίας ἔχουν γίνεи τὰ πρῶτα βήματα. Ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων καὶ τῆς ἀρχαίας φυσιογνωμίας τοῦ χώρου, μπορεῖ πράγματι «ὁ ἀρχαιολογικὸς τόπος νὰ ἀποβῆ κατὰ τὴν Ἑλλάδα μοναδικός», ὅπως πίστεψε ἤδη ὁ Ρωμαῖος (ΓΤΑΕ 1931).

Μεσοελλαδική – Ύστεροελλαδική Έποχή

Αρχικῶς ὁ Θέρμος ἦταν οἰκισμὸς καὶ στὴ συνέχεια, τὴν πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, πιθανότατα μόνο ἀρχηγικὴ ἔδρα. Οἱ φάσεις αὐτὲς καλύπτουν τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸν 17ο ἕως καὶ τὸν 9ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀρχαιότερα κατάλοιπα οἰκισμοῦ εἶναι ὀρύγματα ἡμιυπόγειων καλυβῶν ποὺ ἀποκάλυψε καὶ ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νέα ἀνασκαφὴ καὶ τώρα προστατεύονται θαμμένα. Τὰ ὀρύγματα αὐτὰ ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας εἶχε ἀποδώσει σὲ ταφὲς μὲ καύσεις νεκρῶν. Ἀλλὰ ὅσα ἀνθρώπινα δὲν βρέθηκαν καὶ καύσεις νεκρῶν τὴν παλαιὰ ἐκείνη ἐποχὴ δὲν γίνονταν. Πόσο βαθιὰ στὸ παρελθὸν τοῦ τόπου μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν οἱ καλύβες αὐτὲς μένει ζήτημα ἀνοικτό. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ μὴ συνδέσουμε μὲ τὸν πρωιμότερο αὐτὸν ἀρχαιολογικὸ ὀρίζοντα (Νεολιθικό, Πρωτοελλαδικό;) δύο πήλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Θέρμου (Χρυσοβίτσα) ποὺ προφανῶς παριστάνουν, ὡς γυναικεῖα τίκτουςα μορφή, μητρικὴ θεότητα [32].

Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (2000-1600 π.Χ.) ποὺ ἦταν ἐποχὴ ἀκμῆς γιὰ τὴν Αἰτωλία εἶχε ἀρχίσει νὰ δημιουργεῖται ἐδῶ μόνιμος οἰκισμὸς, ἀνοικτὸς σὲ ἐπαφὲς μὲ ἄλλους τόπους, ὅπως μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν καὶ δὲν ἦταν ὁ μόνος. Πρὸς Ν τοῦ Θέρμου σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. περὶπου, στὴ θέση Παναγούλα εἶχαν διαπιστωθεῖ χωρὶς νὰ ἀνασκαφοῦν ἀψιδωτὰ κτίσματα ἐπίσης μεσοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ Μέγαρον Α ἀνήκει προφανῶς σὲ χρόνους ἀκόμη μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Αἰτωλία ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε ὅλη τὴν Ύστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ, ἕως τὸ 1050 π.Χ. [31, 116]. Ὁ οἰκισμὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ποὺ ἔχουν σωθεῖ [33, 113-115]. Τὸ Μέγαρον Α εἶναι τὸ μεγαλύτερο καὶ ἐπισημότερο κτήριο, προφανῶς ἔδρα τοῦ τοπικοῦ ἀρχηγοῦ. Σύγχρονες ἢ λίγο μεταγενέστερες τοῦ

32 Νεολιθικό πήλινο ειδώλιο από την περιοχή του Θέρμου. Μουσείο Θέρμου.

κτηρίου αυτού είναι οι έλλειψοειδείς οικίες και νεώτερες οι όρθογώνιες του οικισμού, που θα περιγραφούν κατά τόν περίπατο.

Από τόν 15ο αί. ο Θέρμος δέχθηκε στοιχειά του Μυκηναϊκού πολιτισμού, περισσότερα από άλλα κέντρα του έσωτερικού βορειότερα. Οί επαφές ήταν τακτικές με τόν μυκηναϊκό κόσμο. Βρέθηκαν μυκηναϊκά άγγεϊα εισηγμένα και άλλα που είναι εντόπιες μιμήσεις. Ο Θέρμος ήταν τότε περιφερειακό κέντρο τó όποιο φαίνεται ότι δέν υπαγόταν ούτε σέ ανακτορικό ούτε σέ άλλου τύπου ύπερκείμενο διοικητικό κέντρο. Ήταν σημαντικός άγροτοκτηνοτροφικός οικισμός και τόπος συναντήσεων και συναλλαγών στην κεντρική Αίτωλία, καθώς και έδρα άρχηγού, πιθανώς ευρύτερης περιοχής. Στόν Θέρμο ή μυκηναϊκή επίδραση δέν έφθασε σέ πολιτισμική έξομοίωση με τά μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα και δέν μπόρεσε νά έπισκιάσει τή μεσοελλαδική παράδοση που διατηρήθηκε έδω ζωντανή όλη τήν Ύστεροελλαδική Έποχή και άκόμη άργότερα, όπως άντανακλάται στήν κεραμική και στα λίθινα έργαλεϊα.

33 Άποψη από αέρος του ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

34 Πίθοι άνεστραμμένοι με κατάλοιπα προσφορών μέσα στα έρείπια του Μεγάρου Α, 1908.

Της θρησκευτικής λατρείας τὰ κατάλοιπα τὴν Ὑστεροελλαδικῇ Ἐποχῇ εἶναι λίγα καὶ ἀσαφῆ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ὀρίσουμε ἀκριβέστερα τὸ περιεχόμενό της καὶ νὰ ἀναπαραστήσουμε τελετουργίες. Στὸ Μέγαρον Α βρέθηκαν, κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή, ἐπάνω σὲ πλάκες μικροὶ πίθοι άνεστραμμένοι ποὺ περιεῖχαν ἄνθρακες καὶ καμένα ὄστα ζώων [34]. Ἔχουν καταγραφῆ καὶ σὲ ἄλλους τόπους τέτοια εὐρήματα καὶ συνδέθηκαν με σπονδὲς κυρίως σὲ χθόνιες δυνάμεις, ὡς παράκληση γιὰ τὴν καλὴ καρποφορία τῆς γῆς. Ἐδῶ εἶναι πιθανότερο ὅτι ἀνήκουν στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτηρίου καὶ πρὶν ἀκόμη τὰ ἐρείπιά του καλυφθοῦν

ἀπὸ νέες κατασκευές. Εἶναι πιθανὸ ὅτι σχετίζονται μὲ λατρευτικὲς πράξεις ἀναγκαῖες ἐξαιτίας τῶν συνταρακτικῶν γεγονότων στὶς ἀρχὲς τῆς νέας ἐποχῆς τὸν 11ο αἰ. π.Χ., ὅταν ὁ οἰκισμὸς καταστράφηκε. Ἡ διατήρηση τῶν ἐρειπίων τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ἀρχηγικοῦ κτηρίου θὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ὡς ἀνάμνηση τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος καὶ ἐπομένως ὡς στήριγμα τοῦ νέου κυρίου τοῦ τόπου, ποῦ θὰ ἤθελε νὰ φανεῖ ὡς νόμιμος διάδοχος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς προηγούμενης ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅτι τὰ ἀνεστραμμένα ἀγγεῖα περιεῖχαν κατάλοιπα τιμητικῶν τελετουργικῶν πράξεων γιὰ τὸν παλαιότερο ἀρχηγικὸ οἶκο, καθὼς καὶ εὐχῶν γιὰ τὴν ἐγκαινίαση τῆς νέας ἐποχῆς. Τὸ φαινόμενο τῆς διατήρησης ἐρειπίων παλαιότερης ἐποχῆς ὡς ἱερῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλα κτήρια στὶς ἀρχὲς τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Πάντως ταφὲς μέσα στὸ κτήριο, παλαιότερες ἢ νεώτερες, ὅπως ἀναφέραμε πιοπᾶνω δὲν βρέθηκαν, γι' αὐτὸ τὸ εὕρημα τῶν πίθων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ τυχὸν λατρεία ταφικῆ. Θυσίες ζώων εἶναι ἀμφίβολες ἐδῶ τὴν Ὑστεροελλαδικῆ Ἐποχῇ, ἐνῶ πιστεύεται ὅτι ἀλλοῦ ἔχουν τεκμηριωθεῖ (Πύλο, Μυκῆνες, Μέθανα).

Στὸν Θέρμο ἔχουν βρεθεῖ Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (ΥΕ ΙΙΑ) ἀγγεῖα εἰσηγμένα τὰ ὅποια ἀσφαλῶς μπορεῖ νὰ χρησίμευσαν σὲ τελετουργίες, ὅπως κωνικὸ ρυτὸ [35], ἀμφορέας μὲ γεφυρόστομη προχοή καὶ διακόσμηση διπλῶν πελέκεων [36], κύπελλα τύπου Βαφειοῦ [37]. Δύο κρατῆρες, ὁ ἓνας μὲ παράσταση πολεμιστῶν καὶ ὁ ἄλλος μὲ πουλιά, εἶναι τοῦ τέλους τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς [38, 39]. Σὲ ἀναίμακτες καὶ ἄπυρες προσφορὲς κατὰ τὶς θρησκευτικὲς ἐορτὲς καὶ στὰ συνακόλουθα γεύματα ποῦ εἶχαν τελετουργικὸ χαρακτήρα, ἀπαραίτητα ἦταν τὰ σκεύη αὐτά. Τὸ ἐρώτημα πῶς ἔφθασαν τὰ ἀγγεῖα στὸν Θέρμο μένει ἀναπάντητο: ἦταν προϊόντα ἀνταλλαγῶν, ἦταν δῶρα ἢ λεία ἀρπαγῶν; Μπορεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διττὴ χρήση, ποῦ ἀναφέραμε, νὰ φυλάγονταν

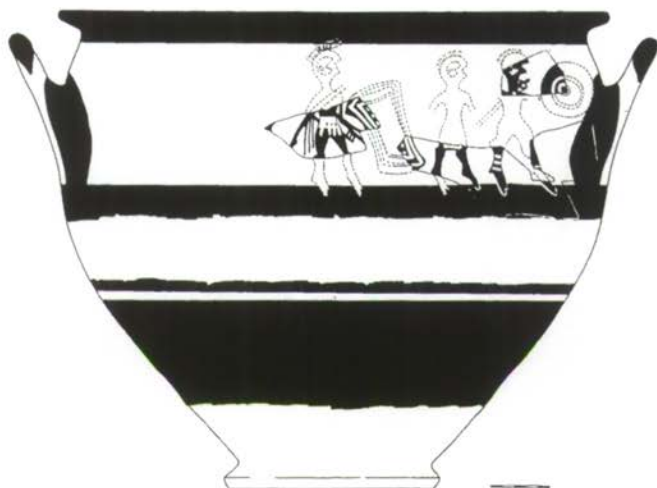
35 Κωνικό ρυτό μυκηναϊκό με διακόσμηση διπλών πελέκεων. Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

36 Άμφωρέας μυκηναϊκός με γεφύροστομη προχολή. Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

37 Κύπελλα μυκηναϊκά (ΥΕ ΙΙΑ) τύπου Βαφειού. Έπάνω αριστερά δύο έντοπια, τὰ ἄλλα εἰσηγμένα. Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

38 Κρατήρ ύστερομυκηναϊκός με παράσταση πολεμιστῶν. Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

μέ ιδιαίτερη φροντίδα τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ὡς πολύτιμα καί «ἐξω-
 τικά», ὅπως καί ἡ κυνέη, δηλ. τὸ ὀδοντόφρακτο κρᾶνος ἀπὸ χαυλιό-
 δοντες κάπρου, τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν ἀπομεινάρια [118β,γ]. Εἰδωλίων
 ποὺ θὰ ἦταν ἀναντίρρητη μαρτυρία λατρευτικῶν πράξεων ἔχουν βρε-

39 Κρατήρ ύστερομυκηναϊκός με παράσταση πουλιῶν. Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

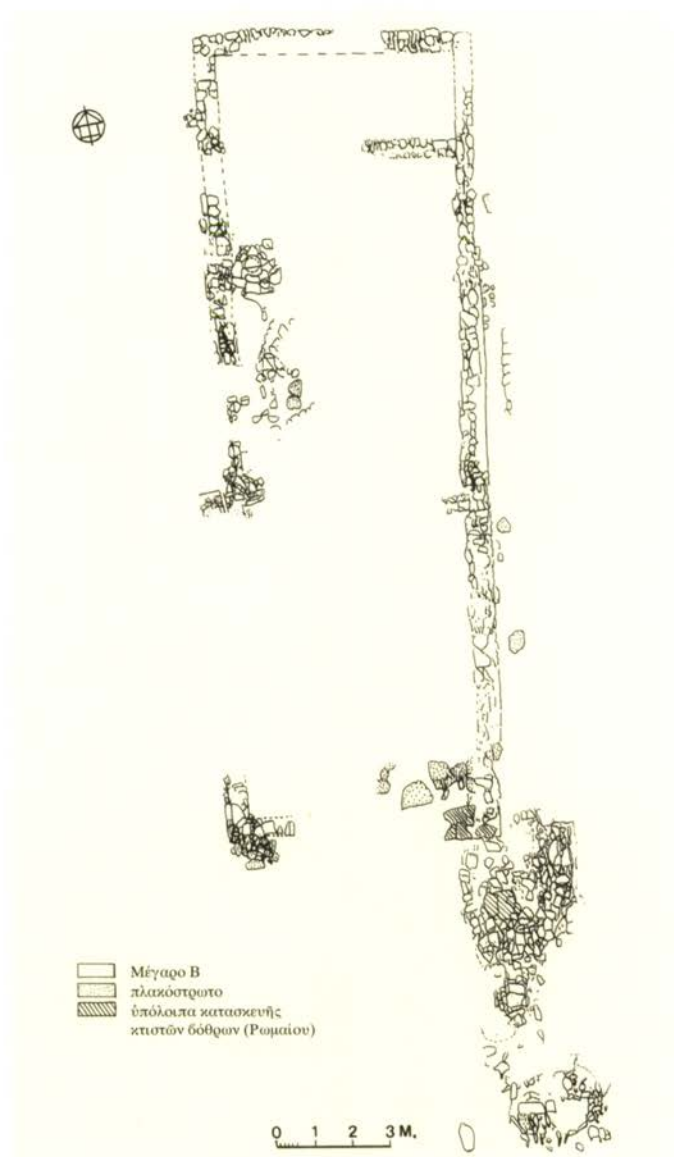
θει μόνο ἐλάχιστα θραύσματα. Ὅποια ὅμως καὶ ἂν ἦταν ἡ χρῆση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καθὼς καὶ ἡ εἰδικότερη σημασία τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνδείξεων, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι μᾶς παρέχουν τεκμήρια τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τῆς κοινωνίας στὸν ὑστεροελλαδικὸ Θέρμο. Πρὸ τοῦ Μεγάρου Α ὑπῆρχε λιθόστρωτο ἐπίπεδο κατάλληλο γιὰ συναθροίσεις, τέλεση ἐορτῶν καὶ γευμάτων. Ἰδιαίτερο ἱερὸ μέσα στὸν οἰκισμὸ δὲν θὰ ἀναμέναμε στὸν Θέρμο τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς. Τὰ ὑπόλοιπα στάχτης, τὰ ὅσα ζῶν καὶ τὰ ἀπλούστερα χρηστικὰ σκευῆ ἀπὸ τὸν ὑστεροελλαδικὸ ὀρίζοντα ἀνήκουν καὶ αὐτὰ κατὰ τίς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις σὲ κοινὰ ἢ καὶ τελετουργικὰ γεύματα.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς καταστράφηκε δύο φορές: ἡ πρώτη εἶναι ἡ καταστροφὴ περὶ τὸ 1450 π.Χ., τῆς ὁποίας βρέθηκε ἄθικτο στρώμα σφραγισμένο ἀπὸ μεταγενέστερο ἐπίπεδο χρήσεως τῶν ἐπισκευασμένων κτηρίων καὶ ἄλλη, ὀριστικὴ στὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἴσως ἀπὸ εἰσβολὴ βορειοδυτικῶν ὁμάδων ποὺ συνωστιζόνταν στὰ κράσπεδα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου καὶ συνέχιζαν νὰ προχωροῦν πρὸς Νότο. Ὁ Θέρμος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῶν μεγάλων ἀνατροπῶν καὶ τῆς κρίσης, μετὰ ἀπὸ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ πολιτισμοῦ ἀπομονώνεται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴ νοτιότερη Ἑλλάδα καὶ συνδέεται κυρίως μὲ τὸν βορειότερο δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ πολιτισμικὸ χῶρο.

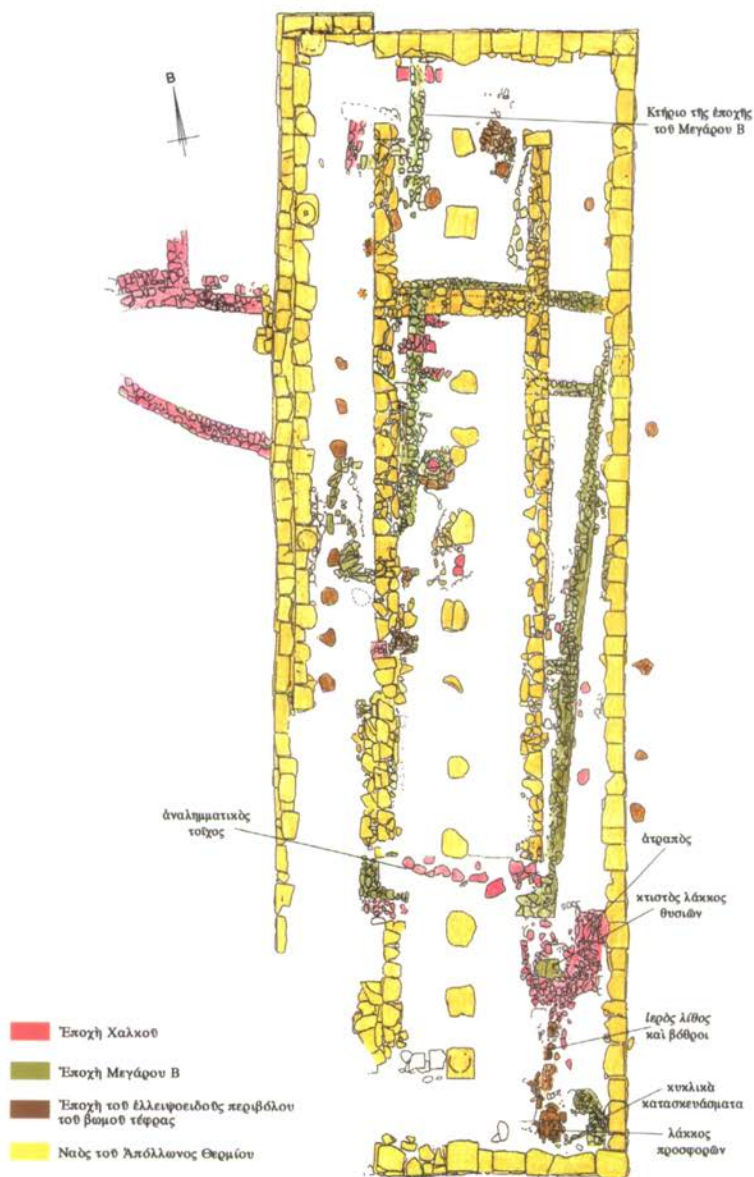
Τὸ Μέγαρον Β καὶ ἡ Ἐποχὴ του

[Ἐπειδὴ τὸ Μέγαρον Β καὶ τὰ ἄλλα κατάλοιπα κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔχουν καταχωσθεῖ, ὁ ἐπισκέπτης θὰ βρεῖ περιγραφὰς καὶ τὰ σχετικὰ μόνον ἔδω καὶ ὄχι στὸ κεφάλαιο τῆς ἐπίσκεψης τοῦ χώρου]

Τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀλλαγὴ πιστοποιεῖ κυρίως ἡ οἰκοδόμησις ἑνὸς νέου μεγάλου κτηρίου, τοῦ γνωστοῦ Μεγάρου Β, διάδοχου ἀρχηγικοῦ οἴκου ὁ ὁποῖος σημειώνει τὸν τρίτο στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα, μετὰ ἀπὸ ἐκείνους τῆς Μεσοελλαδικῆς καὶ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, ποὺ ἀρχίζει τὸν 11ο αἰ. π.Χ. [40-42]. Συνάπτεται μὲ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ ἡ εἰσαγωγὴ καὶ παραγωγὴ νέας κατηγορίας χειροποίητων ἀγγείων ποὺ λέγονται ἀμαυρόχρωμα, γιατί ἔχουν θαμπὴ διακόσμηση γραμμικῶν θεμάτων [43]. Ἡ κεραμικὴ εἶναι τῆς ἴδιας τεχνικῆς μὲ τὴν ἀμαυρόχρωμη τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς καὶ διατηρεῖ ἀπαρagnώριστες συγγένειες μὲ τὴν κεραμικὴ τῆς Μακεδονίας.

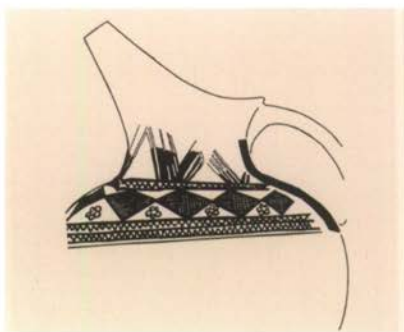
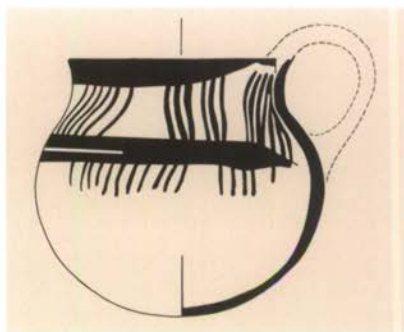
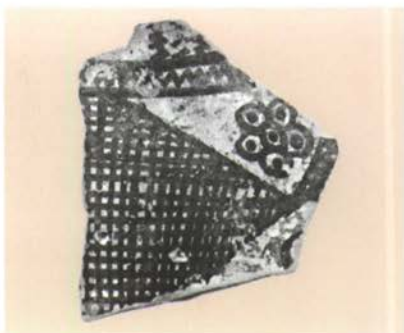
40 Κάτοψη τοῦ Μεγάρου Β. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος 1996.)

41 Κάτοψη της άνασκαφής υπό τόν ναό 1992-2003. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος)

42 Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος,

43 Άγγεϊα με άμαυρόχρωμη γραμμική διακόσμηση τής πρώιμης Έποχης του Σιδήρου, Μουσείο Θέρμου. (Σχ. Diana Wardle.)

Συναφές με την ίδρυση του Μεγάρου Β είναι και το ζήτημα αν εγκαταστάθηκε στον τόπο νέα πληθυσμιακή ομάδα. Ανασκαφικώς δεν έχει τεκμηριωθεί ότι εξακολούθησε να υπάρχει ακμαίος οικισμός όπως ο ύστεροελλαδικός. Τα ερείπια άλλων λίγων σύγχρονων κατασκευών παρά το Μέγαρον Β [31, 41, 115] πιστεύουμε ότι ήταν παραρτήματα του ίδιου. Μπορεί να υπήρχε οικισμός και να αφανίσθηκε από μεταγενέστερες διαμορφώσεις και κατασκευές κατά την ίδρυση των ναών του 7ου αι., ενώ το Μέγαρον Β σώθηκε γιατί καλύφθηκε από τον ναό του Απόλλωνος [41-42]. Όπως και αν έχει, αλλαγή πολιτικοκοινωνικής δομής δεν είναι αναγκαίο να δεχθούμε. Το πιο σταθερό από όλα τα ιστορικά στοιχεία στον Θέρμο είναι η συνέχιση της αρχής τοπικών πολεμικών αρχηγών, γενικότερο πολιτικό σύστημα που ανάγεται στην προμυκηναϊκή εποχή ή τροπή όμως προσανατολισμού πολιτισμικού (που δείχνει ή παραγωγή των αμαυρόχρωμων αγγείων νέου τύπου), προς άλλη κατεύθυνση και κυρίως προς Β είναι βέβαιη, το ίδιο και η αλλαγή στη λατρεία. Έχει παρατηρηθεί ότι τέτοιες μεταβολές δεν οφείλονται πάντοτε σε εγκατάσταση εισβολέων.

Το κτήριο κατασκευάστηκε εν μέρει στα ερείπια της προηγούμενης φάσης, της Ύστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, και σε φερτά χώματα κυρίως στο δυτικό μέρος, όπου υπήρχε κλίση και έπρεπε ο χώρος να ισοπεδωθεί, ενώ στο νότιο κατά την είσοδο και στο ανατολικό μέρος ή οικοδόμηση έγινε επάνω στο εν μέρει σωζόμενο ύστεροελλαδικό πλακόστρωτο [472]. Το βόρειο άκρο ήταν επίσης κτισμένο επάνω σε σωρούς της καταστροφής της Ύστεροελλαδικής Έποχής.

Το Μέγαρον Β σχεδιάστηκε και κτίσθηκε ως κανονικό ορθογώνιο και όχι ως «ατυπο ορθογώνιο», δηλ. ως κτήριο που είχε ελαφρώς κεκλιμένους και καμπύλους τοίχους, σαν τα ύστεροελλαδικά, όπως υποστήριξε ο Ρωμαιοσ. Το κτήριο αποδείχθηκε τώρα ότι ήταν εξαρ-

44 Τὸ πρόσθιο δωμάτιο τοῦ Μεγάρου Β ἀπὸ Α. Διακρίνεται στὸ βάθος ὁ кам-
 πυλόσχημος παλαιότερος τοῖχος **1**.

χῆς κλειστὸς ἐπιμήκης οἶκος μὲ θύρα εἰσόδου στὴ στενὴ νότια πλευρά [40-41], ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα δείγματα στενόμακρων πολύ-
 χωρων κτηρίων στὴν Ἑλλάδα τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ τὴν εὐθεία πού παρατηροῦνται
 στοὺς τοίχους ὀφείλονται μόνο σὲ μεταγενέστερες ἐπενέργειες
 πού προκάλεσαν στατικές ἀνωμαλίες, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐμφα-
 νίστηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Ἄμεση ἀπόδειξη εἶναι ὅτι ὅπου
 στηρίχθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή οἱ τοῖχοι δὲν παρουσιάζουν
 κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικό [49]. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὅλου ἀποκαθίσταν-
 ται 20,80x7,40. Τρεῖς χώρους εἶχε τὸ Μέγαρον Β: τὸν πρόσθιο ἀσυ-
 νήθιστα μακρὺ προθάλαμο, τὸ κύριο δωμάτιο καὶ τὸ ὀπίσθιο μὲ ἀντί-
 στοιχα μῆκη 8,15, 9,13, 2,20, [44-47, 40, 115]. Ἡ πιὸ συμβατὴ στέγη εἶναι

45 Το βόρειο δωμάτιο του Μεγάρου Β από Α με «μάρτυρα» της στρωματογραφικής έρευνας στο έσωτερικό του, 1 τὸ δάπεδο.

46 Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ βόρειου δωματίου ἀπὸ Ν.

47 Το ανατολικό μέρος του Μεγάλου Β από Ν. 1 αναλημματικός τοίχος, 2 εξωτερικό λιθόστρωτο.

ή δικλινής ή τετρακλινής με κλαδιά και πηλό. Το δάπεδο του οποίου δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη σύσταση φαίνεται δεν ήταν ισοπεδωμένο και ακολουθούσε την κλίση του εδάφους από Β προς Ν. Η ύψομετρική διαφορά ανάμεσα στην είσοδο και στον βόρειο τοίχο του κύριου δωματίου ήταν 0.31 και θα είχε εξουδετερωθεί με βαθμιδωτή διαμόρφωση της οποίας δεν διακρίθηκαν τα ίχνη. Του όπισθιου δωματίου το δάπεδο ήταν κατά 0.15 υψηλότερα του κύριου δωματίου. Διαφορά ύψομετρική υπήρχε και από Α προς Δ που σήμερα είναι μεγαλύτερη λόγω κατολίωσης. Οί τοίχοι ήταν κτισμένοι στο κάτω μέρος με λίθους πλακοειδείς, παχύτερους από τους λίθους

48 Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Μεγάρου Β ἀπὸ Ν.

τῶν τοίχων τοῦ Μεγάρου Α· ἡ ὅλη τοιχοδομία εἶναι λιγότερο ἐπιμελημένη στὸ Μέγαρον Β. Πιθανῶς καὶ ἐδῶ τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων ἦταν ξυλόπλεκτο καὶ πηλόχριστο. Ὁ δυτικὸς τοῖχος δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση [48, 49].

Εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μεγάρου Β ποὺ νὰ προσφέρουν ἐνδείξεις τῆς λειτουργίας του δὲν ἔχουμε. Ἦταν καὶ αὐτὸ ὅπως τὸ Μέγαρον Α ἀναμφίβολα ἀρχαϊκὴ ἔδρα. Στὸ Μέγαρον Β ὁ πρόσθιος χῶρος εἶναι σχεδὸν μοναδικὰ μακρὺς. Πάντως καὶ ἐδῶ ἐπίσημος χῶρος ἦταν τὸ μεσαῖο δωμάτιο. Τριμερὴ διαίρεση εἶχε καὶ τὸ ἀνακτορικὸ μέγαρο στὶς μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις ποὺ προηγεῖται τῆς

49 Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Μεγάρου Β. Τὸ μέρος ποὺ δὲν στηρίχθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ κλίνει πρὸς τὸ ἐσωτερικό.

ἐποχῆς τοῦ Μεγάρου Β. Ἀλλὰ στὸ μυκηναϊκὸ ἀνάκτορο εἶναι ἄλλη ἢ σχέση ἀναλογιῶν καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, κύριο καὶ ἐπίσημο δωμάτιο εἶναι τὸ τελευταῖο μὲ τὴν ἐστία, τὰ πρόσθια προετοιμάζουν τὴν πρόσβαση σὲ αὐτό.

Γιὰ πρώτη φορὰ τώρα ἔχουμε κατασκευὲς προορισμένες ἀποκλειστικῶς γιὰ λατρευτικὲς πράξεις. Πρὸ τοῦ κτηρίου λάκκος κτιστὸς μὲ πλάκες περιεῖχε κατάλοιπα θυσιῶν ἐριφίου καὶ πτηνοῦ [50₂], ἐνῶ δύο πλησιόχωρες κυκλοτερεῖς συμπαγεῖς κατασκευὲς διαμ. 0.80, ὕψους 0.40 θὰ χρησίμευαν σὲ βοηθητικὲς λειτουργίες κατὰ τὴν τέλεση λατρευτικῶν πράξεων, ἢ ἀργότερα ὡς τράπεζαι ὅπου ἔθεταν τὶς

50 1 ή νοτιοανατολική γωνία του Μεγάρου Β, 2 ο κτιστός λάκκος με προσφορές, από ΒΑ.

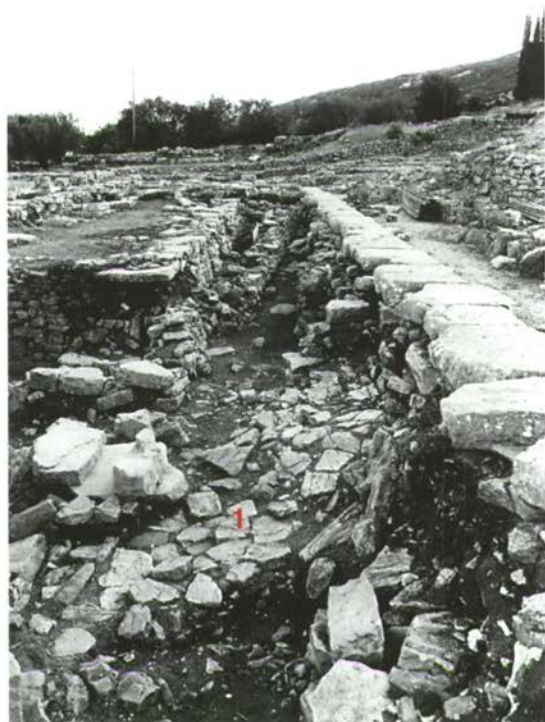
ἀναίμακτες προσφορές ἢ τὰ μέρη τοῦ ζώου τῆς θυσίας τὰ προοριζόμενα γιὰ τοὺς ἱεουργοῦντες [51₂, 40, 41]. Οὔτε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν εἶχε ἀκόμη ὁ Θέρμος ἰδιαίτερο χῶρο ἱεροῦ μὲ βωμὸ ἢ ἐνδεχομένως καὶ ἄλλο λατρευτικὸ κατασκευάσμα καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ συντάσσεται ἀκριβῶς μὲ ἄλλα πρῶιμα λατρευτικὰ κέντρα, ὅπως εἶναι ἡ Ὀλυμπία, οἱ Ἀμύκλες, ἡ Ἰσθμία, τὸ Καλαπόδι (ἀρχ. Ἄβαι Φωκίδος). Στὸ τελευταῖο ἡ ὕπαρξη συγκεκριμένου λατρευτικοῦ χώρου εἶναι ἀσφαλῆς, ἀλλὰ ὀρισμένα κατασκευάσματα μένουν καὶ ἐκεῖ ἐν μέρει ἀπροσδιόριστα. Σὰν τοῦ Θέρμου τὰ λατρευτικὰ κατάλοιπα τοὺς πρῶιμους αὐτοὺς χρόνους ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀσίνη τῆς Ἀργολίδος, ὅπου διαπιστώθηκαν κίολας πιθανὲς θυσίαι καὶ γεύματα κοντὰ σὲ ἀψιδωτό, πιθανῶς ἀρχηγικὸ κτήριο. Καὶ στὸν Θέρμο οἱ

51 1 Λάκκοι προσφορών, 2 κυκλικά κατασκευάσματα που σχετίζονται με τη λατρεία πρὸ τοῦ Μεγάλου Β, ἀπὸ Δ.

συγκεκριμένες λατρευτικές πράξεις τελούνταν ἀσφαλῶς τώρα πρὸ τοῦ ἀρχηγικοῦ κτηρίου τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μὴν ἔγινε ποτὲ ναός, ἦταν ὅμως κέντρο συναντήσεων ἐορταστικῶν, ὀργανωμένων ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἀρχηγὸ γιὰ τοὺς πλησιόχωρους λαούς. Τότε ἄλλωστε ἡ λατρεία ἦταν γενικῶς συνδεδεμένη μετὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ λατρεία «κοινοτική» ἀκόμη δὲν ὑπῆρχε.

Τὸ κτήριο τῆς ἀρχηγικῆς ἔδρας, ὅπως δὲν ἦταν ποτὲ τὸ ἴδιο οἶκος λατρείας, ὅμοια δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ προσριζέται γιὰ καθημερινὴ κατοικία. Θάλαμοι, κατὰ τὴν ὀμηρικὴ ὀνομασία, ποὺ ὑπῆρχαν στὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα θὰ χρησίμευαν καὶ ἐδῶ ὡς κατοικία τῆς οἰκογένειας τοῦ ἀρχηγοῦ, ὡς κοιτῶνες καὶ γιὰ ἄλλες ἰδιωτικὲς χρήσεις. Σὲ θαλάμους προφανῶς ἀνήκουν τὰ ὑπόλοιπα τῶν μικρότερων κτη-

52 Λιθόστρωτη άτραπός
1 από τόν χώρο πρό του
Μεγάρου Β πρός την
πλαγιά του Μεγαλάκκου,
άπό Ν.

ρίων, τὰ παρακείμενα στό Μέγαρον Β καί ἐπάνω άπό τίς ύστερο-ελλαδικές οίκίεσ α3 καί α4 [31, 41, 115].

Άπό τόν χώρο του κτιστου λάκκου με τη θυσία άρχιζε ή λιθόστρωτη άνηφορική άτραπός που ύπήρχε άπό την Ύστεροελλαδική Έποχή καί όδηγοϋσε στό πρός Α ύψηλότερο άνδηρο [52, 41]. Ο άνατολικός τοίχος του Μεγάρου Β προσέγγιζε τη ράχη του Μεγαλάκκου καί γι' αυτό έπρεπε νά κτισθεϊ έδω παράλληλα με τόν τοίχο άνάλημμα προστατευτικό. Τα κατάλοιπα είναι λίγα άλλά άσφαλή, βρίσκονται καί πάλι κάτω άπό τόν ναό, στη θέση του άνατολικού στυλοβάτη [47₁].

53 Πιθάρι με τὸ κάλυμμά του 1 σὲ ἐπαφή με τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Μεγάρου Β 2

Πιθάρια ἀποθηκευτικά ὑπῆρχαν, κυρίως τὴν ἐποχὴ αὐτή, στὸν Θέρμο πολλά. Ὅρισμένα ἦταν παλαιότερα καὶ ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀργότερα [53i, 54a].

Στὴ θέση τοῦ Μεγάρου Β οἰκοδομήθηκε ἀργότερα (620-600 π.Χ.) ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου [41, 42]. Ἀλλὰ ὅταν κτίσθηκε ὁ ναὸς εἶχε πρὸ πολλοῦ χαθεῖ τὸ Μέγαρον Β.

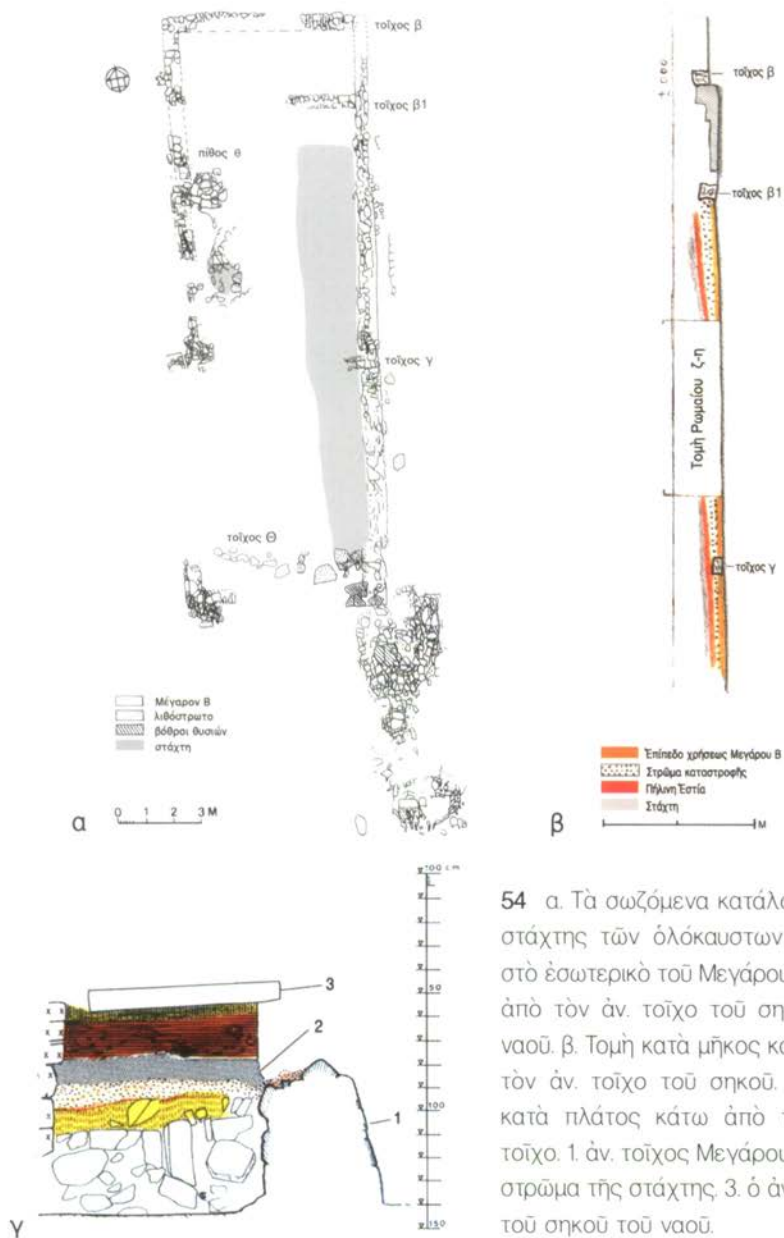
Ἡ ἴδρυση τοῦ τεμένους – Βωμὸς τέφρας

Βαθύτερη ἱστορικὴ τομὴ γίνεται ὅταν καταστρέφεται ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία (ἐπιδρομή) τὸ Μέγαρον Β, σύμφωνα με τὴ ραδιοχρονολόγηση καὶ ἄλλες ἐνδείξεις στὸ τέλος τοῦ 9ου - ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Ὁ χῶρος ἀνάμεσα στοὺς τοίχους τοῦ γκρεμισμένου κτηρίου ἀφιε-

ρώθηκε από τότε αποκλειστικῶς στή λατρεία. Ἰδρύθηκε μεγάλη πήλινη ἰσόπεδη μὲ τὸ ἔδαφος ἐστία γιὰ ὀλόκαυστες θυσίες, «βωμοὶ τέφρας» [54α,β,γ]. Ἡ στάχτη, λευκωπὴ ἀπὸ τὴν ἀσβεστοποίηση τῶν ὀστῶν, συσσωρευόταν ἐπάνω στὴν πυρακτωμένη ἐστία καὶ σήμερα σώζεται μόνο κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ [55] καὶ κάτω ἀπὸ βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ δημιουργεῖται ἰδιαίτερος «ἀποτετημένος» χῶρος λατρείας, δηλ. τέμενος, ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἀρχηγικὸν οἶκο: οἱ ἐρειπωμένοι τοῖχοι τοῦ Μεγάρου Β ἦταν τὰ ὄριά του.

Τὸ πανάρχαιο ἐπίσημο ἀρχηγικὸ αὐτὸ κτήριο τοῦ Θέρμου ὅπως ἀναφέραμε εἶχε συνδεθεῖ καὶ μὲ παράδοση λατρευτικὴ, ἀφοῦ ὁ ἀρχηγὸς ἀνελάμβανε καὶ θρησκευτικὰ καθήκοντα. Ἐπομένως ἡ θέσις εἶχε ἱστορικὸ δυναμισμό καὶ ἦταν κατάλληλη νὰ δεχθεῖ τέμενος νέας λατρείας. Τὸ ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ Μεγάρου Β [45-46] ἐπισκευάστηκε ἢ ξανακτίστηκε καὶ χρησίμευε στὴ λατρεία (φύλαξη πολύτιμων ἀντικειμένων δηλ. θησαυρὸς ἢ καὶ σὲ ἄλλες βοηθητικὲς λειτουργίες π.χ. ἐστιατόριον).

Βωμοὶ στάχτης σὰν τοῦ Θέρμου εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλολογικὴ παράδοση στὴν Ὀλυμπία τοῦ Διός, στὰ Δίδυμα τῆς Μ. Ἀσίας τοῦ Ἀπόλλωνος, στὶς Θῆβες τοῦ Ἀπόλλωνος Σποδίου, στὴν Οἶτη ἢ πυρὰ τοῦ Ἡρακλέους. Ἀνασκαφὲς μᾶς ἔδωσαν κατάλοιπα ὀλόκαυστων θυσιῶν στὸ Καλαπόδι τῆς Φωκίδος, στὴν Οἶτη, στὴν Ἰσθμία, στὸ Ποσειδί τῆς Χαλκιδικῆς, στὸν Πρινιὰ τῆς Κρήτης καὶ ἀλλοῦ. Σημαντικὸ εἶναι ὅτι στὴν ἴδια τὴν Αἰτωλία (καὶ στὴν Ἀκαρνανία) ἀπαντοῦν βωμοὶ στάχτης, ἂν καὶ μικρότερης ἔκτασης καὶ κάπως μεταγενέστεροι τοῦ Θέρμου: στὰ ἱερὰ τοῦ Ταξιάρχη, τῆς Χρυσοβίτσας, τοῦ Σπράτου. Προφανῶς ὁ προσεταιρισμὸς τῆς ἴδιας τελετουργίας θὰ εἶχε συμβολικὸ νόημα καὶ θὰ συνέβαλλε στὴ διαμόρφωση ἐθνικῆς ἐνότητας μὲ πρωτοπορία τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου.

54 α. Τα σωζόμενα κατάλοιπα της στάχτης των όλόκαυστων θυσιαίων στο έσωτερικό του Μεγάρου Β κάτω από τον άν. τοίχο του σηκού του ναού. β. Τομή κατά μήκος κάτω από τον άν. τοίχο του σηκού. γ. Τομή κατά πλάτος κάτω από τον ίδιο τοίχο. 1. άν. τοίχος Μεγάρου Β. 2. τὸ στρώμα της στάχτης 3. ὁ άν. τοίχος του σηκού του ναού.

55 Τὸ στρώμα τῆς στάχτης τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν στὰ ἐρείπια τοῦ Μεγάρου Β, κάτω ἀπὸ τὸν ἀν. τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μικρὸ οἶκο στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ ὀπίσθιου δωματίου τοῦ Μεγάρου Β δὲν ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τοῦ βωμοῦ τῆς στάχτης ναὸς στὸ ἱερό. Ἰδρύνονταν ὅμως κατὰ τὴ μακρὰ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ βωμοῦ τέφρας καὶ ἄλλα λατρευτικὰ κατασκευάσματα ὅπως βόθροι θυσιῶν (ὀρύγματα κτιστὰ ἢ ἄκτιστα) πρὸς Ν καὶ Δ τοῦ βωμοῦ ποὺ χρησίμευαν γιὰ πρόχειρες ἢ ἔκτακτες προσφορές, κυρίως αἵματος [56]. Τὰ χώματα σὲ αὐτοὺς ἦταν μαῦρα καὶ λιπαρά, μαχαίρια ποὺ βρέθηκαν μαζί ἦταν ἀφιερωμένα ὄργανα τῶν θυσιῶν καὶ οἱ αἰχμὲς δοράτων προσφορὲς πολεμιστῶν.

Ὁ ἐλλειψοειδῆς περίβολος τοῦ βωμοῦ τέφρας

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ἔγιναν σημαντικὲς ἀλλαγές στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ. Νέο ἐπίπεδο χρήσεως δημιουργήθηκε

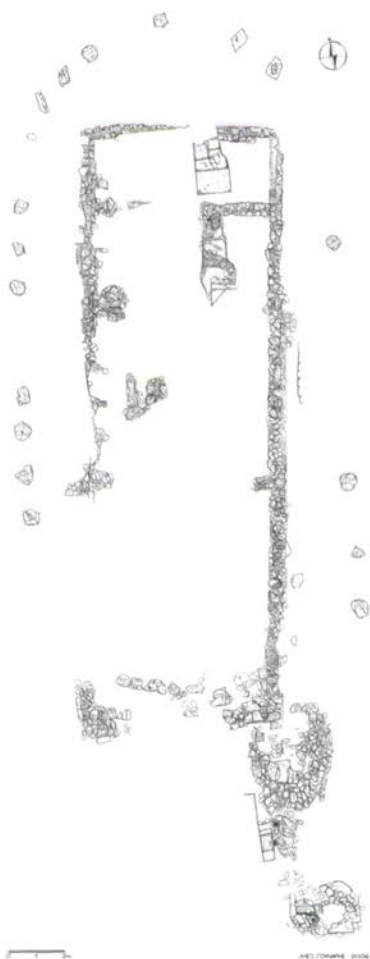
56 α. Βόθροι προσφορών πρὸς Ν τῆς ἐστίας β. Λάκκοι προσφορῶν κτιστοὶ στὸ ἐρείπιο τοῦ δυτ. τοῖχου τοῦ Μεγάρου Β 1.

57 Τὸ ὑστερογεωμετρικὸ χάλκινο εἰδώλιο τοῦ ἱπέα, κατὰ χώραν, θαμμένον κοντὰ στὴν ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν.

μεταξὺ τοῦ ὀπίσθιου δωματίου καὶ τῆς ἐστίας τοῦ βωμοῦ. Σημαντικὸ εὔρημα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς φάσης αὐτῆς περὶ τὸ 700 π.Χ. εἶναι τὸ χάλκινο ὑστερογεωμετρικὸ εἰδώλιο τοῦ ἱπέα ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ στρώση τοῦ νέου αὐτοῦ ἐπιπέδου [57, 65]. Τότε ἔγινε καὶ ἡ ἐγκατάσταση σειρᾶς πλακῶν σὲ ἑλλειψοειδῆ διάταξη γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία –ἐκτὸς τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς πρόσβασης– ἀφοῦ προηγουμένως καλύφθηκε τὸ ἐρείπιο τοῦ Μεγάρου Β [58a, 41]. Ἦταν οἱ πλάκες αὐτὲς τὰ σημάδια ποὺ ὄριζαν τὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ βωμοῦ ὁ ὁποῖος πλέον ἀποκτᾶ καθαρότερα τὸν χαρακτήρα *τεμένους*: Οἱ πλάκες εἶναι σήμερα ὀρατὲς στὸ ἐπίπεδο περίπου χρήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ποὺ κτίσθηκε ἀδιάφορα πρὸς αὐτὲς καὶ θὰ

τις δοῦμε ὅταν ἐπισκεφθοῦμε τὸν ναό [126₂]. Στὸ παρελθὸν καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκαλυπτικὴν στρωματογραφικὴν ἔρευναν τῆς νέας ἀνασκαφῆς εἶχε ἐπικρατήσῃ τοῦ Ρωμαίου ἢ ἄποψη, ὅτι οἱ πλάκες εἶναι βάσεις κίωνων ἐλλειψοειδοῦς περιστυλίου τοῦ Μεγάρου Β τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια θεωρήθηκε τύπος προδρομικὸς τοῦ περὶ πτερου δωρι-

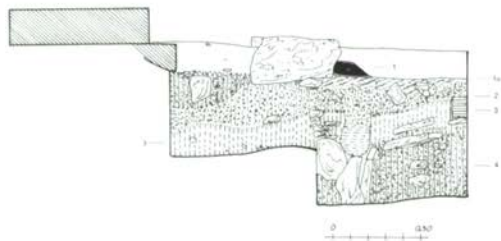

58a. Ἡ θέσις τῶν πλακῶν τοῦ ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν σὲ σχέση μετὰ τὰ κατάλοιπα τοῦ Μεγάρου Β. (Σχ. Ἀλέξανδρος Γούναρης 2008.)

κού ναού. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει τώρα ἀνασκαφικῶς ἀναιρεθεῖ, γιατί κυρίως ἀποδείχθηκε ὅτι ὅταν ἐγκαταστάθηκαν οἱ πλάκες τὸ Μέγαρον Β εἶχε καταστραφεῖ.

Τὸ μελανὸ στρώμα, ὁ βραχώδης “βωμός”, τὰ χάλκινα εἰδῶλια

Ἀνάμεσα στὶς πλάκες τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκαν μέρη τοῦ μελανοῦ χώματος ποὺ ἀποτελοῦσε ἑνιαῖο στρώμα γῆς τὸ ὁποῖο εἶχαν φέρεи στὸ φῶς οἱ πρῶτοι ἀνασκαφεῖς, πρὸς Ν καὶ πρὸς Δ τοῦ ναοῦ [58β]. Τὸ «μελανὸ στρώμα» ποὺ δὲν εἶναι ὄρατὸ στὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου προϋπήρχε

58β. Κατάλοιπο τοῦ «μελανοῦ στρώματος» κάτω ἀπὸ πλάκα τοῦ ἑλλειψοειδοῦς περιβόλου τῆς ἐστίας τῶν ὀλοκαυστῶν θυσιῶν.

59 Ὁ βράχος - «βωμός» **1** πρὸς Ν τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, πρὸ τοῦ ναοῦ **2** μὲ τὸ ἀνασκαφικὸ στέγαστρο.

τοῦ ναοῦ καὶ διαστρώθηκε ὁμοιομερῶς κατὰ τὴν οἰκοδόμησή του. Εἶναι κατάλοιπο λατρευτικῆς πρακτικῆς διαφορετικῆς ἀπὸ αὐτῆ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν καὶ ἀνήκει σὲ κανονικὲς θυσίαις στὶς ὁποῖες γινόταν καύση μέρους μόνο τῶν θυσιαζόμενων ζώων γιὰ τοὺς θεοὺς ποὺ ἀπολάμβαναν τὴν κνῖσα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο πρόσφεραν σὲ γεύματα τῶν προσκυνητῶν. Πρόκειται δηλ. γιὰ θυσίαις μὲ διατροφικὸ χαρακτήρα. Τὸ μελανὸ χρῶμα ὀφείλεται τόσο στὸ αἷμα τῶν θυμάτων ὅσο καὶ κυρίως στὴν καύση τοῦ λίπους.

Οἱ θυσίαις αὐτὲς τελοῦνταν πρὸς Ν τοῦ βωμοῦ τέφρας σὲ ὑπεργεῖο βωμό. Ἀκριβῶς πρὸς Ν τοῦ ναοῦ σὲ ἀπόσταση 7,5 μ. ὑπάρχει ἀπόκρουσμα βράχου 1,60×1,50, ὕψους 0,50-0,72, τὸ ὁποῖο βρέθηκε κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ προστατεύθηκε γύρω μὲ ξερολιθία [59]. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄκτιστον ποὺ λειτούργησε ἐκεῖ ὡς βωμός κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἴδρυσης τοῦ ναοῦ ὁ βράχος καταχώσθηκε. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ πι-

60

61

62

63

60 Τὸ εἰδῶλιο τοῦ Reshef (EAM). **61** Τὸ εἰδῶλιο κυπελλοφόρου (EAM). **62** Εἰδῶλιο ἐπιφαινομένης θεϊκῆς μορφῆς (EAM). **63** Εἰδῶλιο ἀνδρικό με συνεπτυγμένους τοὺς βραχίονες (Μουσεῖο Θέρμου), 8ος-7ος αἰ. π.Χ.

στοποιοῦν ὅτι ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. στὸν Θέρμο καὶ τὰ δύο εἶδη θυσιῶν προσφέρονταν στοὺς ἀθανάτους, Ὀλύμπιους καὶ χθόνιους: ὀλόκαυστες θυσίαι ζώων καὶ θυσίαι σὲ ὑπέργειο βωμὸ ἀκολουθούμενες ἀπὸ γεύματα. Θὰ συναντήσουμε τὸν βράχο - «βωμὸ» στὸν χῶρο.

Μέσα στὸ μελανὸ στρῶμα βρέθηκαν καὶ στὸν Θέρμο, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἱερά ὅπου ὑπῆρχε ἴδιο στρῶμα μελανοῦ χρώματος, ὅλα σχεδὸν τὰ χάλκινα ἀναθήματα ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ [60-64]. Ἐνα μόνο εἰδῶλιο βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτό, καταχωσμένο κοντὰ στὸν βωμὸ τῆς τέφρας. Εἶναι τὸ εἰδῶλιο τοῦ ἵππέα τῆς Ὑστερογεωμετρικῆς Ἐποχῆς [65, 57]: ἐνῶ τὸ ἀθλοφόρο ἄλογο στολισμένο με ταινία νίκης εἶναι στατικό, ὁ ἀναβάτης ἔχει τὴν ὀρμητικὴ κίνηση τοῦ ἵππέα π.χ. στὸ ἀγώνισμα τοῦ ἵππου κέλητος. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ εἰδῶλιο πρέπει νὰ προσγραφεῖ σὲ «βορειοδυτικὸ» ἑλληνικὸ ἐργαστήριο χαλκοπλαστικῆς με ἀργειακῆ

64α. Είδώλιο ίππου. Γεωμετρική Έποχή. ΕΑΜ.

64β. Είδώλιο δίδυμων ίππων. Γεωμετρική Έποχή. Μουσείο Θέρμου.

65 Τò είδώλιο του ίππέα 700 π.Χ. περ. Μουσείο Θέρμου.

επίδραση. Ήταν ανάθημα ἐξέχοντος μέλους τῆς κοινότητος καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχαν ἀρχίσει νὰ γίνονται στὸν Θέρμο (καὶ σὲ ἄλλα ἱερά) ἵππικοὶ ἀνταγωνισμοὶ ἢ παιδιές, παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἐπίσημη εἰσαγωγή τοῦ ἀθλήματος στὴν Ὀλυμπία τὸ 648 π.Χ.

Ἱερὸς λίθος

Σὲ πρῶτους χρόνους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. στήθηκε μπροστὰ ἀπὸ τὸν βωμὸ τέφρας σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ παλαιότερο βόθρο προσφορῶν ἀργός (ἀκατέργαστος), πεσσομόρφος λίθος, προφανῶς ἱερὸς λίθος, σημαίνοντας τὴν παρουσία θεότητος ἢ δαίμονος. Γύρω του σχηματίσθηκαν διαδοχικὰ ἐπίπεδα χρήσεως μὲ κατάλοιπα ἀπανθρακώσεων ἀπὸ προσφορές. Καλύφθηκε καὶ αὐτὸς ὅταν κτίστηκε ὁ ναὸς ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ [66, 41]. Τὸ εὔρημα εἶναι σημαντικὸ γιὰτὶ ὁ λίθος (ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνθηες τοπικὸ πέτρωμα) βρέθηκε στὴ θέση ὅπου εἶχε στηθεῖ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. καὶ μπορεῖ νὰ βοηθήσει νὰ ταυτισθοῦν ὡς ἱεροὶ παρόμοιοι λίθοι ἀλλοῦ, οἱ ὁποῖοι δὲν σώζονται κατὰ χώραν. Ἦδη ἐπισημαίνονται ἀνὰ τὴν Ἀκαρνανία περισσότεροι.

Οἱ ἀνασκαφικὲς αὐτὲς μαρτυρίες ἀλλάζουν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τῶν πρῶτων φάσεων τοῦ ἱεροῦ (9ος-7ος αἰ.): Ἐνῶ ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἀναπαρέστησε ἄμεση διαδοχὴ τοῦ Μεγάρου Β ἀπὸ τὸν πρῶτον ἀρχαῖκὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ἡ νέα ἔδειξε ὅτι παρενεβλήθη μακρὰ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία λειτουργοῦσε ὁ βωμὸς τέφρας, ἐνῶ ἰδρύονταν καὶ ἄλλα λατρευτικὰ κατασκευάσματα (ὑπέργειος βωμὸς, λάκκοι θυσιῶν, ἀργὸς ἱερὸς λίθος), χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀκόμη ναὸς ἢ ἄλλο μεγάλο κτήριο διάδοχο τοῦ Μεγάρου Β. Πάντως τὰ ἀρχαιολογικὰ αὐτὰ κατάλοιπα μαρτυροῦν ὅτι τελοῦνταν περισσότερες καὶ διάφορες τελετουργίες κατὰ περι-

66 Ο ιερός λίθος, 1 ως σημεῖο παρουσίας θεότητας ἢ δαίμονος, ἰδρυμένος ἐπάνω ἀπὸ βόθρο θυσιῶν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βωμὸ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν.

στασιν καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ λατρεία ἦταν διευρυμένη καὶ πολυεπίπεδη. Ἡ μνημειακὴ ὄμως ἐμφάνιση τοῦ Θέρμου ὕστεροῦσε ἕως τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ., ὅταν κτίστηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπάνω ἀπὸ τὸν βωμὸ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, σημειώνοντας τὴν ἔναρξη νέας ἐποχῆς [41, 42, 125 καὶ σ. 76].

Ἡ παρακολούθηση τῆς στρωματογραφικῆς ἀλληλουχίας ἀπὸ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ ἕως τὸν ὕστερο 7ο αἰ. π.Χ. ἐπιβεβαίωσε τὴ συνέχεια τῆς ἐγκατάστασης καὶ ἔδειξε ἐξέλιξη τὴν ὁποία διαρθρώνουν τρεῖς μεγάλοι σταθμοί: α) τοῦ τέλους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Μεγάρου Β, β) τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰ. μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ βωμοῦ τέφρας καὶ τὴν ὀργάνωση ἱεροῦ τεμένους καὶ γ) τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. ὅταν κτίστηκε ὁ πρῶτος ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος.

Τὰ εὐρήματα μετὰ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. γίνονται σπάνια. Στὸν 6ο καὶ στὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἀνήκουν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἐπισκευὲς κτη-

ρίων. Νέα κτήρια δὲν σώθηκαν καὶ κεραμικὴ γνωστῶν κατηγοριῶν λείπει. Πιθανῶς τὸν 6ο αἰ. συνεχίζεται ἡ παραγωγή ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὀργάνωση τοῦ χώρου μένει ἄγνωστη ἕως τὴν ἀρχὴ λειτουργίας τοῦ Κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν.

Ὅψεις τῆς λατρείας

ΛΑΤΡΕΙΑ ΔΑΙΜΟΝΩΝ

Ἡρωολατρείας ἐνδείξεις δὲν ἔδωσαν οἱ ἀνασκαφές τοῦ Θέρμου. Ἄν ὑπῆρχε ἐπίσημη λατρεία συγκεκριμένου ἥρωα θὰ εἶχε ἀφήσει ἀναμνήσεις καὶ ἱστοριοαρχαιολογικὰ τεκμήρια, γιατί ἡ παράδοση καθιερωμένης ἥρωολατρείας δὲν χανόταν. Ὅταν ἐπινοήθηκε ὁ μῦθος τοῦ Ὁξύλου, ποῦ ἀναφερόταν καὶ στὸν Θέρμιο (τὸν ὁποῖο ἄθελά του σκότωσε ὁ Ὁξύλος πρὶν φύγει στὴν Ἠλεΐα) καθὼς καὶ ἀργότερα ὁ μῦθος τοῦ Αἰτωλοῦ, δὲν ἴσχυαν στὸν Θέρμο οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ καθιερωθεῖ γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ στὸ κοινοτικὸ ἱερὸ λατρεία. Ἡ ἥρωολατρεία ἦταν θεσμὸς μὲ πολιτικοκοινωνικὴ σημασία, καὶ τὴν καθιέρωναν, κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ, οἱ πόλεις-κράτη καὶ πανελλήνια ἱερά ἐνωρὶς ἐξαρτημένα ἀπὸ πόλεις. Ὁ Θέρμος δὲν ἦταν ἀστικὸ κέντρο μὲ χαρακτῆρα πόλεως-κράτους. Ἡ ἥρωολατρεία ἐπίσης δὲν σχετίζεται μὲ τὴν τίμηση προγόνων ἢ παλαιῶν ἀρχηγῶν, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ στὸν πρῶμο Θέρμο ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ταφικὸ εὔρημα. Ὁ ἐπώνυμος πάντως Θέρμιος εἶναι μυθικὸς ἥρωας, ποῦ ἐπινοήθηκε πολὺ ἀργότερα, ἀναφέρεται μία μόνο φορὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὸν Παισανία τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ πότε παρενεβλήθη στὸν μῦθο τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν στὴν Πελοπόννησο ἡ ὁποία ἐγίνε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ὁξύλου.

Καὶ ἂν δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε λόγo γιὰ ταφικὴ καὶ ἥρωικὴ λατρεία στὸν Θέρμο, ὑπάρχει καὶ ἄλλη δυνατότητα νὰ προσεγγίσου-

67 Τα δύο πήλινα δαιμονικά κεφάλια από την Κόνισκα της Αίτωλίας. ΕΑΜ.

με τις τελετουργικές ανασκαφικές ενδείξεις. Οί προσφορές στους βόθρους και στον ιερό λίθο είναι πιθανότατο ότι απευθύνονταν σε δαίμονες, τις άοριστα θεϊκές, προαιώνιες αγαθές και προστατευτικές δυνάμεις, τιμωρούς του κακοῦ και τῆς ἀδικίας. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡσιόδου στὸ διδακτικὸ του ἔπος *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, ὅπου κάνει λόγο γιὰ ἀπόδοση τιμῶν σὲ δαίμονες. Τὴν ὑπαρξή τους ἀνάγει ὁ ποιητὴς σὲ μυθικὰ γένη ἀνθρώπων τοῦ ἀπώτατου παρελθόντος, πὸ μὲ τὴ βούληση τοῦ Διὸς ἔγιναν μετὰ θάνα-

τον ἐπιχθόνιοι καὶ ὑποχθόνιοι δαίμονες. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἡσίοδος θέλει μὲ τὴ μυθολογικὴ αὐτὴ ἐπίνοια νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν τιμῆσιν δαιμόνων τῆς ἐποχῆς του, τὸν 7ο αἰ. π.Χ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ λειτουργίας στὸν Θέρμο τοῦ βωμοῦ τῆς τέφρας, τῶν βόθρων τῶν θυσιῶν, ἡ ἐποχὴ ποὺ στήθηκε ὁ ἱερὸς λίθος στὸν χώρῳ τῶν βόθρων. Ἡ ἀοριστία πράγματι ποὺ χαρακτήριζε στὶς πρώιμες ἐποχὲς τὴν παρουσία ἀργῶν ἀνεικονικῶν λίθων, ἀλλὰ καὶ ἡ πολλαπλὴ λειτουργία εὐκαιριακῶν βόθρων, ἐξασφάλιζαν δυνατότητες προσαρμογῶν σὲ διάφορες θεότητες καὶ κυρίως σὲ δαίμονες ποὺ ταίριαζαν στὴν ἀρχαία λαϊκὴ πίστη.

Πανάρχαιες δαιμονικὲς δοξασίαι καὶ τελετουργίαι ἦταν ζωντανὲς ἐπὶ αἰῶνες στοὺς λαοὺς τῆς Ἑλλάδας, παράλληλα μὲ τὶς ἐπίσημες λατρεῖες τῶν πόλεων ποὺ εἶχαν πολιτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διάσταση. Τὰ δύο πῆλινα κεφάλια «δαιμονικῶν» ὄντων ἀπὸ τὴν Κόνισκα ΒΔ τοῦ Θέρμου στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο μαρτυροῦν τὴ συνέχεια τῆς δαιμονολατρίας τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία [67]. Τὶς διάφορες τελετουργικὲς πράξεις, παλαιῆς (π.χ. ροὴ αἵματος σὲ βόθρους) καὶ καινούργιες (θυσίαι μὲ γεῦμα), εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ τὶς προσαρμόζουσαν σὲ θεοὺς καὶ δαίμονες μὲ ποικίλες ιδιότητες, κατὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ καιροῦ. Ἦταν κυρίως ἡ ἀπουσία ἱερατείου ποὺ ἐπέτρεπε τὶς εὐκίνητες προσαρμογὲς στὴν τελετουργία.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Ἡ μεγαλύτερη ἀλλαγὴ λατρείας ποὺ ἐγένεε στὸν Θέρμο ἦταν αὐτὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ βωμοῦ τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ὅταν καταστράφηκε τὸ Μέγαρον Β, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Στὸν Θέρμο ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἦταν βαθιὰ τομὴ, συμπίπτει μάλιστα μὲ τὶς γενικότερες μεταπτώσεις ποὺ συντελοῦνται σὲ ἄλλα μεγάλα ἱερὰ τῆς ἐποχῆς, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θέρμος εἶχε ἀρχίσει τότε νὰ συμ-

βαδίζει. Καὶ ὁ λόγος ἦταν ἀσφαλῶς ἀνατροπὴς τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δομῶν ποὺ δημιουργοῦσαν νέες θρησκευτικὲς ἀνάγκες.

Κοινὸς τόπος στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἦταν ὅτι κατὰ τὶς περιόδους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ κυριαρχοῦσε ἡ λατρεία τῆς μεγάλης γυναικείας θεότητας τῆς Φύσεως ποὺ στὴν Αἰτωλία, ὅπως πίστευαν παλαιότερα οἱ ἐρευνητές, θὰ τὴν διαδέχθηκε κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Ἄρτεμις· τὴν εἶπαν μάλιστα ἐδῶ καὶ *Αἰτωλή*. Ἡ ἄποψη αὐτὴ βασιζόταν στὴν ἀντίληψη τῆς συνέχειας καὶ τῆς μετάδοσης τοῦ περιεχομένου τῆς λατρείας ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ Ἐποχὴ στοὺς Ἱστορικοὺς Χρόνους. Ἄν καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Αἰτωλία ἦταν διαδεδομένη, ὥστόσο δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι: α) στὸν Θέρμο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀρχαία μαρτυρία γιὰ λατρεία Ἀρτέμιδος, β) τὰ «γυναικεῖα» κεφάλια τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν ἀκροκεράμων [127γ, 129β] καὶ ἄλλες μορφές σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ζῶων, δαιμόνων [68β, 134] ποὺ θεωρήθηκαν ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητές ὅτι ἀπηχοῦν λατρεία χθόνιου χαρακτήρα ταιριαστοῦ στὴν Ἄρτεμι, ὡς διάδοχο τῆς θεᾶς τῆς Φύσεως, ἀποδεικνύουν μόνο κοινὸ καλλιτεχνικὸ θεματολόγιο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση ναῶν, καθὼς καὶ πανελλήνια διάδοση μύθων διὰ μέσου τοῦ Ἐπους καὶ τῶν Ὀμηρικῶν Ὑμνων καὶ γ) ὁ βωμὸς τῆς τέφρας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν ἀνήκει σὲ τελετουργικὸ πρότυπο προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς τελετουργία ποὺ ἐξυπηρετοῦσε μόνο μιὰ ἀμετακίνητη προϊστορικὴ ἑλλαδικὴ λατρεία χθόνιας θεότητας, ὅπως ἤθελαν τὴν *Αἰτωλὴ* Ἄρτεμι. Παρόμοιες θυσίαι γίνονταν καὶ γιὰ θεοὺς ποὺ ἦταν βασικῶς οὐράνιοι καὶ Ὀλύμπιοι, ἀλλὰ κάποτε καὶ κατὰ τὶς τοπικὲς ἀνάγκες τοὺς ἐπικαλοῦνταν καὶ ὡς δυνάμεις μέ «χθόνια» ὑπόσταση. Ὁ Δίας καὶ ὁ Ἀπόλλων, κατ' ἐξοχὴν οὐράνιοι θεοί, εἶχαν δεχθεῖ τὴ θεωρούμενη χθόνια λατρεία τῶν ὀλό-

καυστων θυσιῶν (Όλυμπία, Καλαπόδι, Δίδυμα κ.ά.). Οί θυσίες ὅμως αὐτὲς ἔχουν καὶ ἄλλον προορισμό, ταιριαστὸ στὸν Ἀπόλλωνα, δηλ. τὸν καθαρτήριο καὶ ἐξαγνιστικὸ σὲ κρίσιμες περιστάσεις τῶν κοινοτήτων. Ἄλλωστε, ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν Θέρμο, στὴ σημερινή κοινοτητα τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπῆρχε ἱερὸ τῆς Ἀρτεμίδος Ἀγεμόνας.

Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀπόλλων φθάνει στὸν Θέρμο μετὰ ἀπὸ τὴν Ἄρτεμι ὡς γιὸς ἢ πάρεδρος τῆς μεγάλης γυναικείας θεότητας καὶ ὡς συνέχεια τοῦ δυαδικοῦ σχήματος τῆς κρητομυκηναϊκῆς παράδοσης, εἶναι ἐρμηνεία πού πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ σήμερα. Τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ ὁποία ἦταν νέα, μεταμυκηναϊκή, ἐξαπλώθηκε σὲ πολλοὺς τόπους. Καὶ ὁ κυρίαρχος χαρακτήρας τοῦ νεαροῦ θεοῦ ἦταν αὐτὸς πού ἐμφανίζεται στὸ Ἔπος: Ὁ Ἀπόλλων εἶναι δεινὸς πολεμικὸς θεός, δίσσημος καὶ ἄστατος, μὲ ἀντιθετικὲς ὄψεις: στέλνει τὸν ὄλεθρο καὶ ἐκδικεῖται, ταραίζει τοὺς ἀνθρώπους, (λασοσός), ἀλλὰ εἶναι ὁ ἴδιος πού μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει τὸ κακὸ (ἀλεξίκακος), νὰ θεραπεύσει καὶ νὰ σώσει. Αὐτὴ ἦταν ἡ φύση τοῦ πολυώνυμου θεοῦ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, ὅταν ἔφθασε στὸν Θέρμο. Ἡ εἰσαγωγή του ἔγινε σὲ κρίσιμη συγκυρία γιὰ τὸν τόπο, μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀρχηγικῆς ἐγκατάστασης τοῦ Μεγάρου Β.

Ἡ ἰδέα τοῦ ὀργισμένου τοξοφόρου θεοῦ, ἐκδικητῆ τῆς ὕβρεως, ὅπως προβάλλει ἔντονα στὸ Ὅμηρικὸ Ἔπος, γίνεται αἰσθητὴ ὡς εἰκόνα ἐπιτιθέμενου πολεμιστῆ. Τὸ ἀνατολικὸ χάλκινο εἰδώλιο τοῦ συριακοῦ θεοῦ Reshef [60], εἰσηγμένο στὸν Θέρμο προφανῶς τὰ χρόνια αὐτά, μποροῦσε εὐκόλα νὰ ταυτισθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μὲ παράσταση τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ Reshef εἶχε ἰδιότητες παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ παριστανόταν ὡς ἐπιτιθέμενος μὲ δόρυ καὶ ἀσπίδα. Εἰδώλια τοῦ ἴδιου θεοῦ ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλοῦ στὴν Ἑλλάδα μέσα σὲ στρώματα ἐπιχώσεων πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 7ο αἰ. π.Χ.

Στὸν Θέρμο τὸ εἰδῶλιο τοῦ Reshef θὰ ἦταν ἀφιέρωμα ἐξέχοντος πολεμικοῦ ἀρχηγοῦ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ μορφή του θὰ γινόταν αἰσθητὴ ὄχι μόνο ὡς θεϊκὴ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ καὶ ὡς εἰκόνα ἐξομοιωμένη μὲ τὸν «ἥρωα» ἀναθέτη ποῦ εἶχε, ὅπως οἱ ὀμηρικοὶ ἥρωες, προσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν θεό. Θεὸς καὶ ἥρωας παριστάονταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.

Ὅταν κτίσθηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. τὸ εἰδῶλιο τοῦ Reshef παραμερίσθηκε καὶ τάφηκε ἀκολουθώντας τὴ μοίρα καὶ τῶν ἄλλων χάλκινων ἀναθημάτων μέσα στὰ μελανὰ χρώματα ποῦ διαστρώθηκαν στὸν χώρο πρὶν κτισθεῖ ὁ ναός. Ἡ λειτουργία τοῦ βωμοῦ τῆς τέφρας διακόπηκε, χάθηκαν καὶ οἱ ἄλλες μαρτυρίες λατρείας τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ δὲν ὑποδηλώνει ὑποχώρηση τῶν σχετικῶν λατρευτικῶν ἰδιαιτεροτήτων οὔτε ὑποδοχὴ νέων θεῶν· σημαίνει μόνο ἀνάδειξη νέων ἰδεῶν λατρείας: στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος τονίστηκαν καὶ ἄλλες ἰδιότητες τοῦ θεοῦ, σὰν αὐτὲς ποῦ ἐκφράζονται καθαρὰ στὶς παραστάσεις τῶν ζωγραφιστῶν πλακῶν ποῦ ἔχουν θεωρηθεῖ «μετόπες» τοῦ ναοῦ. Τὰ μυθολογικὰ θέματα τῶν «μετοπῶν» εἶναι ἀλληγορικὰ τῆς θείας *δίκης* στὴν ἀνθρώπινη *ύβρι* ἢ στὴν καταστροφικὴ διαμονικὴ ἐνέργεια, καθὼς καὶ τῆς λύτρωσης. Ὅλα ταιριάζουν στὴ σύσταση τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἡ ἐπιλογή τους δὲν ἔγινε τυχαῖα καὶ γιὰ ἀπλοὺς διακοσμητικοὺς λόγους: εἶναι ὁ Περσεὺς μετὰ ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμὸ τῆς Μέδουσας [68a], τὸ Γοργόνειον (τὸ ἀποτρόπαιο κεφάλι τῆς Μέδουσας) [68β], ὁ φόνος τοῦ Ἴτυος ἀπὸ τὴν Πρόκνη καὶ τὴν Φιλομήλα [68γ], ἡ λύτρωση τῶν θυγατέρων τοῦ Προΐτου ἀπὸ τὴ μανία [68δ]. Ἀνάμεσα στὶς πρώιμες αὐτὲς ἀρχαῖκες ζωγραφικὲς ξεχωρίζει ἡ πλάκα μὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη καὶ παράσταση ἔνθρονης, πιθανῶς «Ἀπολλώνιας τριάδας», ποῦ ἔχει διακοσμητικὰ στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ ἐλληνιστικά, ἀλλὰ βρέθηκε στὸν ἴδιο ἀποθέτη. Ἄλλοι τὴν θεωροῦν πρώιμη ἀρχαῖκή μὲ ἐπισκευὲς νεώτερες καὶ ἄλλοι ἐξ ὀλοκλήρου νέο ἔργο, γύρω στὸ 200 π.Χ. [68ε καὶ σ. 75].

Ἄλλὰ καὶ οἱ μικρότερες «μετόπες» ποὺ ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ λίγο νεώτερο ναό, τὸν θεωρούμενο τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου, μορφὲς ἀπὸ τὸν μῦθο τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπαθανάτισαν [69]. Ἡ Ἴρις, οἱ Χάριτες, ἡ Εἰλείθυια συνδέονται μὲ τὴ γέννηση τοῦ θεοῦ καὶ τὸ περιβάλλον του, ἀλλὰ δὲν σημαίνουν ὅτι ὁ θεὸς γίνεται δεκτὸς στὸν Θέρμο ὡς νεογέννητος γιὸς ἢ ἀδελφὸς γυναικείας χθόνιας θεότητας. Γιατὶ οἱ μορφὲς αὐτὲς ἀνήκουν στὸ μυθικὸ στερέωμα ποὺ εἶχε διαδώσει στὴν Ἑλλάδα ὁ Ὀμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα: Ὁ θεὸς μετὰ τὴ γέννησή του ἀνδρώνεται ἀμέσως, ζητεῖ κιθάρα καὶ τόξο, ἀκόμη καὶ ὁ τόπος τῆς γέννησής του, ἡ Δῆλος τὸν δέχεται πάραυτα ὡς ὄριμο θεό. Ὀπλισμένος καὶ ὀρμητικὸς ἀνεβαίνει στὸν Ὀλυμπο, τρομάζει στὴν ἀρχὴ τοὺς θεοὺς καὶ ὕστερα τοὺς αἰχμαλωτίζει μὲ τὴ μαγεία τῆς μουσικῆς του: Οἱ Χάριτες καὶ οἱ Ὠρες, ἡ Ἥβη καὶ ἡ Ἄρμονία στήνουν χορὸ μαζὶ μὲ τὴν Ἀφροδίτη.

Ὁ ἀρχικὸς πολεμικὸς χαρακτήρας τοῦ λατρευόμενου θεοῦ δὲν χάθηκε ποτέ, αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ὄπλα (ξίφη, αἰχμὲς, δόρατα, βέλη) ἀφιερωμένα στὸ ἱερὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐστίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν καὶ ἀργότερα, ἂν καὶ αἰχμὲς καὶ βέλη μποροῦσαν νὰ ἀναθέτουν καὶ κυνηγοὶ στὸν Ἀπόλλωνα ὡς *Ἀγρευτῆ*. Τὰ μικρὰ μαχαίρια εἶναι σύνεργα τῶν θυσιῶν ἀφιερωμένα καὶ αὐτὰ στοὺς ἀποδέκτες τῶν προσφορῶν.

Ἡ ἰδέα καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀπλισμένου Ἀπόλλωνος ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς προσκυνητὲς νὰ ἀποβλέπουν σὲ περισσότερες διαφορετικὲς ιδιότητες τοῦ θεοῦ κατὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ καιροῦ: νὰ γίνεται προστάτης τῆς χώρας καὶ τῶν περικτιόνων ἀνθρώπων, τῆς ἀγροτικῆς καὶ τῆς ποιμενικῆς ζωῆς, τοῦ κυνηγιοῦ.

Ὁ Ἀπόλλων πάλι ὡς θεὸς τοῦ ἐξίλασμοῦ καὶ τῆς λύτρωσης συνδέεται μὲ τὸ πῦρ ποὺ καταστρέφει καὶ μαζὶ ἀνανεώνει. Καὶ στὸν Θέρμο τὸ πῦρ καὶ ἡ θερμότης εἶναι ἀναπόσπαστα στοιχεῖα λόγῳ

68 Πήλινες πλάκες με πρώιμες αρχαϊκές ζωγραφικές παραστάσεις (οί λεγόμενες μετόπες του ναού του Απόλλωνος) ύψ. 0,87-0,89, πλ. 0,84-0,99. (Σχέδια Gillieron 1903.)

α Ὁ Περσεύς, ἀργεῖος ἥρως, πρόγονος τοῦ Ἡρακλῆ, γιὸς τῆς Δανάης καὶ τοῦ Δία, ἀνέλαβε νὰ φέρει στὸν βασιλιά τῆς Σερίφου Πολυδέκτη τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας. Εἰκονίζεται μετὰ ἀπὸ τὸν ἀποκεφαλισμό, καταδιωκόμενος

ἀπὸ τὶς ἀδελφές τῆς Μέδουσας Σθενώ καὶ Εὐρυάλη. Εἶναι ξανθός, φορεῖ καυσία καὶ ἔνδρομιδες, τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας, τὸ Γοργόνειον, προβάλλει ἀπὸ τὸ δισάκι του, τὴν κίβισι. Τὸ Γοργόνειον τελικῶς θὰ δωρηθεῖ στὴν Ἀθηνᾶ γιὰ νὰ τὸ θέσει στὸν θώρακά της. Ὁ ταχύς δρομαῖος βηματισμὸς τοῦ ἥρωα ἀποδίδεται μὲ τὸν ιδιαίτερο πρώιμο ἀρχαϊκὸ τρόπο. ΕΑΜ.

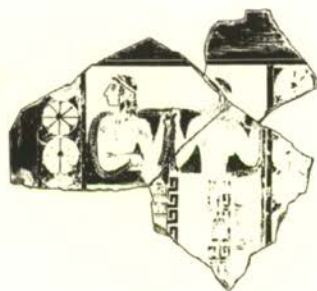
68β Τὸ Γοργόνειον: εἶναι τὸ πρόσωπο τῆς ἀποκεφαλισμένης Μέδουσας, τῆς μιᾶς ἀπὸ τῆς τρεῖς δαιμονικῆς ἀδελφές (Γοργόνες) ποὺ κατοικοῦσαν στὴ μακρινὴ Δύση καὶ τὸ βλέμμα τους πέτρωνε ὅποιον τῆς ἀντίκριζε. Κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς παράστασης εἶναι τὰ ὀρθάνοιχτα μάτια μὲ τὸ παραμορφωμένο τρομερὸ βλέμμα, τὸ πλατὺ ἀνοικτὸ στόμα μὲ τὴ γλῶσσα νὰ κρέμεται ἀνάμεσα στοὺς κυνόδοντες, τὴν κόμη

μακριὰ σὰν χαίτη κυματιστή. Ἀνὰ μία προτομὴ φιδιῦ ἐκκλίνει στὰ πλάγια τὴν παράσταση προβάλλοντας ἀπὸ τὸ βάθος στὸ πλαίσιο τῆς εἰκόνας. Ἡ σχηματοποίηση καὶ ἡ συμμετρικὴ διάταξη τῶν στοιχείων ἐντείνουσι τὴ φρικτὴ ὄψη. Φαίνεται ὅτι στὸν Θέρμο ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες πλάκες μὲ Γοργόνειον. Ὁ χαρακτήρας ἦταν ἀποτρεπτικὸς τοῦ κακοῦ. Τέχνη κορινθιακῆ, β' μισό τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ΕΑΜ.

68γ Ἡ πλάκα τῆς Χελιδόνας καὶ τῆς Ἀηδόνας. Παριστάνεται μύθος γνωστός στὸν Ὅμηρο καὶ θέμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, Ὁ Πανδίων, βασιλιάς τῶν Ἀθηνῶν παντρεύει τὴν κόρη του Πρόκνη μὲ τὸν βασιλιά τῆς Θράκης Τηρέα. Καρπὸς τοῦ γάμου ἦταν ὁ Ἴτυς. Ἡ Πρόκνη νοσταλγεῖ τὴν ἀδελφή της Φιλομήλα τὴν ὁποία ὁ Τηρέυς ἀναλαμβάνει νὰ συνοδεύσει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴ Θράκη. Στὸν δρόμο τὴν βιάζει καὶ τῆς κόβει τὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἐκεῖνη ὑφαίνει τὸ μήνυμα στὴν Πρόκνη.

Ἡ ἐκδίκησή τους ἦταν θανάτωση τοῦ Ἴτυος ποὺ τὸν πρόσφεραν γεῦμα στὸν πατέρα του. Ἡ σκηνὴ τοῦ Θέρμου παριστάνει τὶς δύο ἀδελφές θρηνούσες (ἢ διαμελίζοντας) τὸν νεκρὸ Ἴτυ πρὶν ἀπὸ τὸ μακάβριο γεῦμα. Γιὰ νὰ τὶς σώσει ἀπὸ τὸν Τηρέα ποὺ τὶς καταδίωξε, ὁ Δίας τὶς μεταμόρφωσε σὲ πουλιά. Ἡ Πρόκνη ἐγίνε ἀηδὸνι, ἡ Φιλομήλα χελιδόνι. Ἡ παράσταση τοῦ Θέρμου, τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., εἶναι μοναδικὴ ἕως τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ΕΑΜ.

68δ Ἡ πλάκα μετὰ τὴν παράσταση τῶν θυγατέρων τοῦ βασιλιᾶ τοῦ Ἄργου, ἢ τῆς Τίρυνθος Προίτου, Ἰφιάνασσας καὶ Λυσιίππης (Σχ. Kawerau, Sotiriadis 1908). Τὶς παραδόσεις διέσωσαν περισσότεροι συγγραφεῖς. Οἱ Προιτίδες τιμωροῦνται ἀπὸ τὴν Ἥρα ἢ τὸν Διόνυσο γιὰ τὴν ἀλαζονεία τους μετὰ μανία. Περιφερόμενες στὴν Πελοπόννησο φθάνουν στοὺς Λουσοῦς, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας,

ὅπου ὁ μάντις Μελάμπους τὶς γιαιτρεύει. Ὁ μῦθος τῆς μανίας καὶ τῆς λύτρωσης ἀποκτᾷ ἴσως νόημα ἀλληγορικό, σχετιζόμενο μετὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνηλικίωσης τῶν κοριτσιῶν. Μπορεῖ νὰ ἦταν μέρος τῆς τελετουργίας «μεταμόρφωση» τῶν κορῶν σὲ μαινάδες καὶ λύτρωσή τους ἀπὸ τὴν Ἄρτεμι. Ἡ τιμωρία τῆς ὕβρεως καὶ ἡ λύτρωση ταιριάζουν στὴν ἀπολλώνεια λατρεία τοῦ Θέρμου. EAM.

68ε Τρεῖς ἐνθρονες μορφές (Ἀπολλώνια τριάς [Ἀπόλλων, Λητώ, Ἄρτεμις]; οἱ τρεῖς

Μοῖρες, θεοὶ ὑποδεχόμενοι τὸν Ἡρακλῆ στὸν Ὀλυμπο;) βλ. καὶ σ. 75. EAM.

69 Πλάκες με ζωγραφικές παραστάσεις από τον χώρο του ναού του Απόλλωνος Λυσειού. Μουσείο Θέρμου.

α Ἡ φτερωτή Ἴρις, πού διατρέχει σάν τὸ οὐράνιο τόξο οὐρανὸ καὶ γῆ, εἶναι ἡ ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν, ἀπεσταλμένη κυρίως τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας.

β Οἱ δύο ἀντιπῆς γυναικεῖες μορφές στὴν ἐνεπίγραφη πλάκα ταυτίζονται μὲ τὶς Χάριτες. Ἦταν θεές τῆς ὁμορφιᾶς καὶ τῆς χαρᾶς τῆς Φύσης καὶ ἐμφανίζονται ὡς συνοδοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ σύντροφοι τῶν Μουσῶν, ἀκολουθοῦν ὁμως κάποτε τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Διόνυσο.

γ Ἡ πλάκα μὲ τὴ μορφή τῆς Εἰλειθυίας, κατὰ τὴν ἐπιγραφή [Εἰ]λέθ[υια]. Ἦταν καὶ αὐτὴ κόρη τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, βοηθὸς τῶν τοκετῶν καὶ λυτρωτὴς τῶν

πόνων τους, ἐνῶ παραστεκόταν καὶ στὴν ἀνατροφή τῶν νηπίων. Μαζὶ εἰκονίζεται καὶ τὸ ἐγχρωμο σχέδιο τῆς παράστασης.

τοῦ ὀνόματος τοῦ τόπου. Οἱ ὀλόκαιστες θυσίες σημαίνουν καὶ τελετουργίες καθαρμοῦ καὶ ἀπολλώνιας λύτρωσης. Ἡ ὕπαρξη λατρείας Ἀπόλλωνος Λυσείου, ἃν καὶ μαρτυρεῖται ἐπιγραφικῶς μόνο ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἐνεργοῦ αὐτῆς ιδιότητος τοῦ θεοῦ. Τῆ λυτρωτικὴ καὶ ἐπομένως καὶ θεραπευτικὴ δρᾶσι τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο καὶ τῆ διάρκειά της ὑποδηλώνει καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, γιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ποὺ τεκμηριώνεται βάσει ἐπιγραφῆς τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ.

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνιχνεύσουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Θέρμο καὶ μιὰ ἄλλη ἐξέχουσα πτυχὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, αὐτὴ τοῦ προστάτη τῶν συνόδων στίς ὁποῖες τελοῦνταν οἱ ἐνηλικιώσεις τῶν νέων. Ἐναργὲς ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ εἶναι ἐδῶ τὸ ἀρχαιολογικὸ τεκμήριο τῶν τελετῶν αὐτῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς χάλκινους σπειροειδεῖς κρίκους ποὺ τοὺς λέμε σφηκωτῆρες καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι συνόδευαν τὸν βόστρυχο ποὺ ἀφιέρωναν νέοι καὶ νέες κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνηλικίωσης στὸν προστάτη Ἀπόλλωνα, μαζί καὶ στίς Νύμφες καὶ στοὺς ποτάμιους θεοὺς, κατὰ τίς φιλολογικὲς μαρτυρίες. Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὴν ὑποδοχὴ τῶν κοριτσιῶν πρωτοστατοῦσε ἡ Ἄρτεμις ὡς ὁμότροφος μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ἀλλὰ πάντως κατώτερης θεϊκῆς μοίρας ἀπὸ αὐτόν. Στὸν Θέρμο ἔχουν βρεθεῖ πολυάριθμοι ὅσο πουθενὰ ἄλλοῦ σφηκωτῆρες [70].

Μυθικοὶ καὶ ἐτυμολογικοὶ συνειρμοὶ ποὺ ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Στράβωνα (X 3, 6-8) ὀδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ θρέψις καὶ ἡ κουρὰ βοστρύχων συνδέονταν μὲ τοὺς πανάρχαιους μυθικοὺς κατοίκους τῆς Αἰτωλίας, τοὺς Κουρητες, ποὺ θὰ τοὺς νόμιζαν ἀρχέτυπα ἐνηλικιούμενων νέων. Ἄλλωστε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Στράβων, ὁ Ὅμηρος προσηγόρευσε τοὺς νέους στρατιῶτες μὲ τὸ ὄνομα κούρητες καὶ ἔτσι «ἀνόμοια στοιχεῖα συνάχθησαν σὲ ἕνα». Ἐπειδὴ τοὺς Κουρητες φέρεται ὅτι προστάτευσε ὁ Ἀπόλλων, ἡ δαιμονικὴ παρουσία

70 Χάλκινοι σπειροειδείς κρίκοι ("σφηκωτῆρες") που συγκρατοῦσαν βοστρύχους ἀφιερωμένους στοῦ ἱεροῦ ἀπὸ νέους κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνηλικίωσης Μουσεῖο Θέρμου.

τους στὸν Θέρμο θὰ ἦταν πάντοτε ζωντανή. Ἡ ζωγραφικὴ παράσταση σὲ μία ἀπὸ τὶς μεγάλες «μετόπες» τοῦ Θέρμου στοῦ Ἐθνικοῦ Μουσεῖο πού παριστάνει νεαρὸ κυνηγὸ [71], τέτοιον συνειρμὸ μὲ τὸ μυθικὸ ἀρχέτυπο τῶν ἐνηλικιούμενων νέων, τοὺς Κουρητες, θὰ προκαλοῦσε, ἐνῶ θὰ εἶχε προφανῶς ὡς παραστατικὸ πρότυπο σκηνὴ καθημερινῆς ζωῆς, δηλ. τὴν προσέλευση νέου στοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος γιὰ νὰ ἀφιερῶσει τὰ θηράματα τῆς ἀξίας κυνηγετικῆς του δραστηριότητος κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπίσημης μετάβασης στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν. Καὶ τοῦ κενταύρου Φόλου ἡ παράσταση πού τὴν ὑποδηλώνει ἡ ἐπιγραφή σὲ ζωγραφιστὴ πλάκα τοῦ Λυσείου, μπορεῖ νὰ ὑπαινίσσεται τὴν ὑποδοχὴ τῶν νέων ἀνδρῶν στοῦ ἱεροῦ, ἔτσι ὅπως ὁ κένταυρος δεξιώθηκε

71 Ἡ «μετόπη» τοῦ κυνηγοῦ. Ἡ μορφή αὐτὸ καὶ μακρυμάλλης σὺν τὸν ἀκερ-
του ταυτίσθηκε μὲ μυθικούς ἥρωες ἢ σεκόμη Ἀπόλλωνα. Εὐλογος εἶναι καὶ
καὶ θεοῦς. Πιθανότερο εἶναι ὅτι παριστά- ὁ συνειρμὸς μὲ τὸν Ἀπόλλωνα Ἀγρευτῆ
νεται νέος Αἰτωλὸς κατὰ τὴ μύση, γι' ΕΑΜ. (Σχέδιο Gillieron 1903.)

τὸν Ἡρακλῆ στὴ Φολοῖη, ὅταν ὁ ἥρωας κυνηγοῦσε τὸν ἐρύμανθο κάπρο [72]. Ἀντίστοιχο συμβολικὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὴν ἐνηλικίωση κοριτσιῶν
μπορεῖ νὰ εἶχε ἡ «μετόπη» ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Λυσείου μὲ τὴν πα-
ράσταση πιθανότατα *ἱεροῦ γάμου* ἢ μυθικῆς ἀπαγωγῆς [73].

Ἡ πανήγυρις τῶν Θερμικῶν κάθε φθινόπωρο στὰ χρόνια τῆς Συ-
μπολιτείας θὰ ἦταν κατάλληλη εὐκαιρία ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων
στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονταν καὶ οἱ τελετὲς ἐνηλικίωσης τῶν νέων
ἀνδρῶν ποὺ συγκεντρώνονταν στὸν Θέρμο γιὰ νὰ συμμετάσχουν
καὶ σὲ ἀθλητικούς ἀγῶνες. Ὁ χαρακτήρας τῆς πρώιμης λατρείας

72 Ἡ «μετόπη» τοῦ κενταύρου Φόλου. Ἴσως παρευρισκόταν καὶ ὁ Ἡρακλῆς Μουσεῖο Θέρμου.

73 Ἡ «μετόπη» τοῦ «*ἱεροῦ γάμου* ἢ ἀπαγωγῆς». Μουσεῖο Θέρμου.

τοῦ Ἀπόλλωνος ποὺ συνεχιζόταν καὶ λαμπρυνόταν μὲ τὸν καιρὸ ἐξασφάλισε σταθερὴ βάση γιὰ τὴν ἐπίσημη λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Συμπολιτείας.

Τὸ κοινοτικὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐνότης τῶν Αἰτωλῶν ἀπὸ τὸν 11ο στὸν 4ο π.Χ. αἰ.

Ἡ κοινὴ λατρεία ἦταν μέσο ἐθνοτικῆς συνοχῆς πληθυσμιακῶν ομάδων, παράλληλα μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς συνειδήσεως κοινῆς καταγωγῆς. Στὴν κεντρικὴ θέση τοῦ Θέρμου μὲ τὴν πανάρχαια οἰκιστικὴ παράδοση, ἡ λατρεία ἄρχισε νὰ ἀκτινοβολεῖ βαθμιαῖα καὶ τοὺς πρώτους αἰῶνες (11ο-9ο αἰ.), τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχηγικοῦ οἴκου (Μεγάρου Β) ἀπευθυνόταν σὲ ομάδες ποὺ ὑπάγονταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ τοπικοῦ ἀρχηγοῦ. Τότε καὶ ἕως τὰ τέλη τοῦ 9ου - ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ὁ Θέρμος ἦταν ἀντικείμενο ἀνταγωνισμοῦ τοπικῶν ἀρχηγῶν στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία. Ἡ καταστροφὴ τοῦ Μεγάρου Β μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ τοπικὴ σύγκρουση μὲ ἄλλη αἰτωλικὴ ἀρχηγικὴ ομάδα ἢ σὲ εἰσβολὴ ἐξωτερικῆ: κάποτε ὑπέθεσαν ὅτι ἴσως ἦταν Αἰολεῖς ἢ

Βοιωτοὶ ἀπὸ τῆ Θεσσαλίας. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πάντως, ἔπειτα ἀπὸ πολιτικοκοινωνικὴ ἀλλαγὴ, εἰσάγεται ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀρχίζει νὰ λειτουργεῖ ὁ βωμὸς τέφρας μὲ μικρὸ ἱερὸ οἶκο καὶ νὰ τελοῦνται καὶ ἄλλες ἱεροπραξίες στοὺς λάκκους καὶ σὲ ὑπέργειο βωμό. Ἡ σταθερότης καὶ ἡ ἀδιατάρακτη συνέχεια συνετέλεσαν νὰ γίνεῖ ὁ τόπος σημεῖο ἐπαφῆς καὶ συνεννόησης καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ὑπερτοπικὸ ἱερὸ. Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα ὑπερτοπικὰ ἱερά ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε ἐξάρτηση ἀπὸ ἀστικὸ κέντρο καὶ τὸν ἡγεμόνα του. Τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου ἀρχίζει τὴν ἱστορία του ὡς δημιουργημὰ ὁμαδικῆς συμμετοχῆς ἰσοτίμων κοινοτήτων. Ποτὲ δὲν ἀναπτύχθηκε ἐδῶ μέχρι τέλους πόλη. Ὁ Πολύβιος (V 7, 2) ἀναφέρει ὅτι ὁ Φίλιππος Ε΄ περνᾷ τὸν Ἀχελῶο καὶ ἀρχίζει τὴν πορεία ἐπὶ τὸν ἐν τοῖς Θέρμοις τόπον: «παράξενη φράση ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ πόλη» (Woodhouse 1897).

Οἱ καταβολὲς αὐτὲς συνέβαλαν στὴν ἐθνικὴ ἐνοποίηση τῶν ὁμάδων, ἐνῶ ἀντιστρόφως αὐτὴ συντελοῦσε καὶ στὴν προαγωγή τοῦ ἱεροῦ σὲ παναιτωλικό. Ἡ λατρεία ἦταν κοινῆς ἀποδοχῆς καὶ τὸ ἱερὸ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν προστασία διέλευσης κάθε φορὰ μακρινότερων ἐπισκεπτῶν μέσα ἀπὸ ξένα ἐδάφη γιὰ νὰ συνέλθουν στὸν Θέρμο καὶ νὰ συμμετάσχουν σὲ ἀγορὰς καὶ πανηγύρεις. Ἡ ὁμηρικὴ δωτίνη, δηλ. ἡ συνθήθεια νὰ δίνεται τιμητικὴ καὶ προστατευτικὴ ἀκολουθία στοὺς ξένους, θὰ ἐφαρμοζόταν καὶ ἐδῶ. Ὅπως ἐξαπλώνονταν οἱ ὁδοὶ ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὸν Θέρμο, ἔτσι θὰ ἀκτινοβολοῦσε καὶ ἡ θρησκευτικὴ, ἐμπορικὴ, κοινωνικὴ καὶ τέλος ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ «κοινοτικοῦ» πλέον ἱεροῦ. Τὰ ἀφιερῶματα, ἀνάμεσά τους καὶ τὰ ἀκριβότερα, χάλκινοι τριποδικοὶ λέβητες, ὅπως στὰ ἄλλα μεγάλα ἱερά τῆς πρώιμης ἐποχῆς, εἶναι μάρτυρες τῆς σημασίας τοῦ Θέρμου [74, 75]. Τέτοια ἀφιερῶματα βοήθησαν στὴ σφυρηλάτηση κοινοτικῆς συνοχῆς, ἀφοῦ ὄχι μόνον συμβόλιζαν τὸ κύρος καὶ σήμαιναν τὸν πλοῦτο τῶν ἀναθετῶν, ἐξόχων Αἰτωλῶν, ἀλλὰ εἶχαν καὶ πρακτικὴ

74 Λαβή χάλκινου λέβητα. 75 Από τὰ χεῖλη χάλκινων λεβήτων.
Μουσείο Θέρμου.

ἀξία, γιατί ἔδειχναν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἰσχυρῶν γιὰ τὴν κοινὴ λατρεία, καὶ συντελοῦσαν στὴν ἀνάδειξη, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ ἱεροῦ μὲ πολῦτιμα ἀντικείμενα.

Οἱ ἐξελιξίεις αὐτὲς βοήθησαν στὴν προαγωγή τοῦ «ἐθνοτισμοῦ», δηλ. τῶν διεργασιῶν ποὺ ὄδηγοῦσαν στὴ συνειδητοποίηση τῶν κοινῶν στοιχείων τῶν Αἰτωλῶν, ὅσο καὶ τῶν διαφορῶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, κατὰ συνέπειαν στὴ ἐθνικὴ ἐνότητα τῆς ἀρχαίας Αἰτωλίας. Καὶ ἡ ἐνότητα αὐτὴ ἦταν βασικὸ συστατικὸ τοῦ Κοινοῦ, ὑπέρτερο καὶ ἀνεξάρτητο τῆς πεποίθησης περὶ κοινῆς φυλετικῆς καταγωγῆς. Ἡ συμβίωση στὸν ἴδιο τόπο σφρηγλατεῖ δεσμούς ἰσχυρότερους ἀπὸ τοὺς συγγενικούς.

Ὁ ἐθνοτισμὸς στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία ἦταν διαφορετικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ καλλιεργήθηκε, προφανῶς ἀνταγωνιστικά, στὴ νοτιοδυτικὴ Αἰτωλία, στὴν Καλυδῶνα καὶ τὴν Πλευρώνα. Ὅπως ἀναπτύξαμε πιοπάνω ἐκεῖ ἡ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ Αἰτωλοῖ καὶ ἡ ἀναγωγή στὸ μυκηναϊκὸ παρελθὸν ὑποδηλώνει παρέμβαση ἀρχηγικὴ γιὰ τὴν κατοχύ-

ρωση προβαδίσματος στη διαμόρφωση αϊτωλικής εθνικής συνειδήσης και για κυριαρχία. Ότι ύποκρύπτεται σαφής ανταγωνισμός προς την κεντρική Αϊτωλία, όπου βρισκόταν τὸ ἱερό του Θέρμου μὲ τις δικές του ἱστορικὲς καταβολές, εἶναι εὐλόγη εἰκασία πού θὰ αἰτιολογοῦσε καὶ τὴ γνωστὴ διάκριση *ἀρχαίας - ἐπικτήτου Αἰτωλίας*.

Ἡ ἀμφίδρομη σχέση ἱεροῦ τοῦ Θέρμου καὶ ἐθνότητος τῶν Αἰτωλῶν εἶναι ἀναντίρρητη. Τὴν ἐποχὴ τῆς Συμπολιτείας ὁ Θέρμος ἦταν πλέον γιὰ τὸ ἔθνος ὅ,τι ἡ ἀκρόπολη γιὰ τις πόλεις-κράτη. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Πολυβίου (V 8, 6) ὅτι ἦταν τέτοιος ὁ τόπος τοῦ Θέρμου ὥστε τῆς συμπάσης Αἰτωλίας οἷον ἀκροπόλεως ἔχειν τάξιν, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴ φυσικὴ ὀχυρότητα, ἀλλὰ ἡχεῖ καὶ συμβολικά: ὑποδηλώνει ὅτι ἡ σημασία τοῦ ἱεροῦ γιὰ τὸ Κοινὸν ἦταν πάριση ἐκείνης πού εἶχαν οἱ ἀκροπόλεις μὲ τοὺς ναοὺς τους γιὰ τις πόλεις-κράτη τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ μνημειακὴ ἐμφάνιση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου ὑστεροῦσε, ἐνῶ πολλὰ ἱερά εἶχαν τὸν 8ο αἰ. κίόλας ναοὺς (Δελφοί, Καλαπόδι, Φερέες, Φίλια, Ἰσθμία, Περαχώρα, Ἐλίκη, Ἄνω Μαζαράκι Παναχαϊκοῦ, Τεγέα κ.ά.). Πρὶν κτισθεῖ ὁ μνημειώδης ναὸς του στὸν Θέρμο ὁ θεὸς θὰ εἶχε ἀρκεσθεῖ ὅπως καὶ στὴ Δῆλο μόνον στὸ ὑπαίθριο τέμενος μὲ τὸν βωμὸ καὶ τὸν μικρὸ οἶκο, τὸ διατηρημένο ὀπίσθιο δωμάτιο τοῦ Μεγάρου Β. Ἱερά ἄλση τοῦ Ἀπόλλωνος χωρὶς ναὸ ἀναφέρονται στὰ ὀμηρικὰ χρόνια, π.χ. στὴν Ἰθάκη. Τρεῖς ναοί, ἀσφαλῶς ὁ μέγας τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου, πιθανῶς ἄλλος τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου, παλαιότερος τοῦ σωζομένου στὴν ἴδια θέση, καθὼς καὶ τρίτος πού ἀποδόθηκε χωρὶς ἔγκυρες ἐνδείξεις στὴν Ἄρτεμι, χρονολογήθηκαν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. [76]. Ἡ συγκέντρωση τριῶν ναῶν στὸν ἴδιο χῶρο θὰ σήμαινε ὅτι στὴ λατρεία συμμετεῖχαν περισσότερες κοινότητες καὶ ὅτι ὑπῆρχε λόγος ἐξυπηρέτησης περισσότερων λατρευτικῶν ἀναγκῶν.

76 Άποψη του ἱεροῦ ἀπὸ ΒΔ. 1 ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, 2 ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος (ι), 3 ὁ ναὸς τοῦ Λυσείου, 4 τὸ Μέγαρον Α. 1915.

Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ὁμοιότητες καὶ οἱ τεχνοτροπικὲς σχέσεις μὲ τὶς διακοσμήσεις κτηρίων τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Κορινθίας ὀφείλονται στὸ ἐνδιαφέρον τῶν κέντρων ἐκείνων γιὰ τὴν Αἴτωλία. Ἡ Κόρινθος τὸν 7ο αἰ. π.Χ. ἀσκοῦσε ἰσχυρὴ ἐπιρροὴ στὴν Αἴτωλία. Ὀφείλονται ὅμως οἱ ἐπιδράσεις καὶ στὴ δυνατότητα τῶν κοινοτήτων τῆς Αἴτωλίας νὰ ἀπευθύνονται σὲ μεγάλα κέντρα καὶ ὄχι λιγότερο στὴ θέλησή τους νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ τὴ μνημειακὴ ἐμφάνιση τῶν πρωτοποριακῶν ἱερῶν.

Μετὰ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. τὰ εὐρήματα γίνονται σπανιότερα. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐπισκευῆς κτηρίων δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν Κλασικὴ Ἐποχὴ. Κεραμικὴ γνωστῶν κατηγοριῶν τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν κλασικῶν χρόνων λείπει. Μόνο λίγα πρῶιμα ἀρχαϊκὰ ἀκόσμητα ὄστρακα συναντήσαμε στὰ χῶματα ὅπου κτίσθηκε ὁ σηκὸς τοῦ Ἀπόλλωνος, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησή του στὰ χρόνια ἐκεῖνα, δηλ. πρὸς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

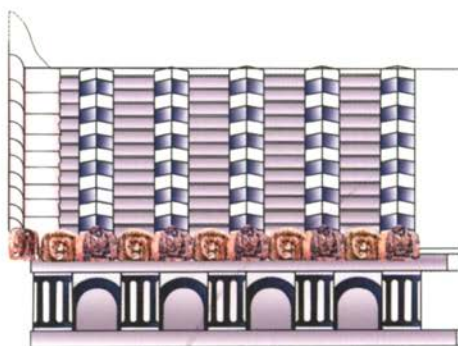
Ἦδη τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν ἔχει συγκροτηθεῖ καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου πρέπει νὰ λειτουργοῦσε ὡς τόπος παναιτωλικῆς λατρείας, ἢ δὲ ἀγορὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται. Ἀλλὰ ἱστορικὲς ἀναφορὲς ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς γιὰ τὸν Θέρμο τοῦ 4ου αἰ. δὲν ἔχουμε (ἐκτὸς τῆς πληροφορίας τοῦ Ἐφόρου) καὶ πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν ἱστορικὸ Πολύβιο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (V 8, 1-9 καὶ 9, 1-7) γιὰ νὰ ἀντλήσουμε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Θέρμο τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἀγορᾶς, τίς πολιτικὲς συνόδους τῆς Συμπολιτείας καὶ ἄλλες συγκεντρώσεις. Ἀλλὰ ἤδη τότε βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους.

Στὸν Θέρμο γίνονταν δύο μεγάλες ἐτήσιες τακτικὲς συνελεύσεις καὶ ἑορτές, τὰ Θερμικά καὶ τὰ Παναιτωλικά. Σὲ ἄλλο αἰτωλικὸ κέντρο ὄριζαν ἴσως καὶ τρίτῃ αἰτωλικὴ κανονικὴ συγκέντρωση καὶ κάποτε καὶ τέταρτη. Τὰ Θερμικά, τὸ φθινόπωρο, ἦταν παλαιότερη θρησκευτικὴ ἑορτὴ, μὲ ἀθλητικοὺς ἀγῶνες καὶ πανηγύρεις, στὴν ὁποία προστέθηκαν καὶ οἱ ἐκλογὲς τῶν ἀρχῶν τῆς Συμπολιτείας. Τὰ Παναιτωλικά ἦταν ἡ πολιτικὴ σύνοδος τῆς ἀνοιξῆς καὶ καθιερώθηκε στὸν Θέρμο ὅταν ὀργανώθηκε τὸ Κοινό. Εὐλόγα παρατηρήθηκε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θέρμο δὲν ὑπῆρξε στὴν Αἰτωλία ἄλλο ἐπίσημο κέντρο. Πατὴ μόνον στὴν ἀγορὰ τοῦ Θέρμου ἀνέγραφον σὲ στήλες τὰ ψηφίσματα τοῦ Κοινοῦ, ἀντίγραφα τῶν ὁποίων ἔστηναν καὶ στοὺς Δελφοὺς.

Ἡ ἀνασκαφή ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος: α. 1899, β. 1998.

περίπατος στὸ ἱερό
καὶ στὴν ἀγορὰ
τοῦ Θέρμου

Ἡ ἀγορά: ὁ ἐπίσημος πολιτικός χώρος τοῦ Κοινοῦ, ἀπὸ Β.

Ο δεύουμε πρὸς Ν τοῦ σημερινοῦ Θέρμου, τοῦ παλαιοῦ Κεφαλόβρυσου καὶ φθάνοντας στὴν πλαγιά τοῦ ὑψώματος τοῦ Μεγαλάκκου βρισκόμαστε ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο [77, 22, 80]. Ἡ κάθοδος στὸν χῶρο γίνεται ἀπὸ τὴν πλαγιά μὲ βαθμιδωτὸ μονοπάτι ποὺ κατηφορίζει διαμέσου τῶν ἀρχαίων ἀνδρῶν. Ἡ πρόσβαση φαίνεται ὅτι στὰ ἀρχαῖα χρόνια δὲν γινόταν ἀπὸ τὸν Μεγαλάκκο. Οἱ ἐπισκέπτες τὸν καιρὸ τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ Β κατέληγαν στὴ βόρεια πύλη τοῦ τείχους πίσω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος [82, 85]. Ὅσοι ἀνέβαιναν στὸ ὑψίπεδο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μέρη τῆς Τριχωνίδας ἢ ἀπὸ τὴ Ναύπακτο καὶ ἀπὸ τὶς κοιλάδες τοῦ Εὐήνου, ἔπαιρναν τὴν προσάντη καὶ τραχεῖαν διαφερόντως ὁδὸν (Πολύβιος V 8, 1) τοῦ ὑψώματος τῆς Ἀγριλιᾶς, αὐτὴ ποὺ ἀκολούθησε κατὰ τὴν εἰσβολή του ὁ Φίλιππος Ε΄ τὸ 218 π.Χ. [78] καὶ εἰσέρχονταν στὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ πύλη τοῦ τείχους [83, 84].

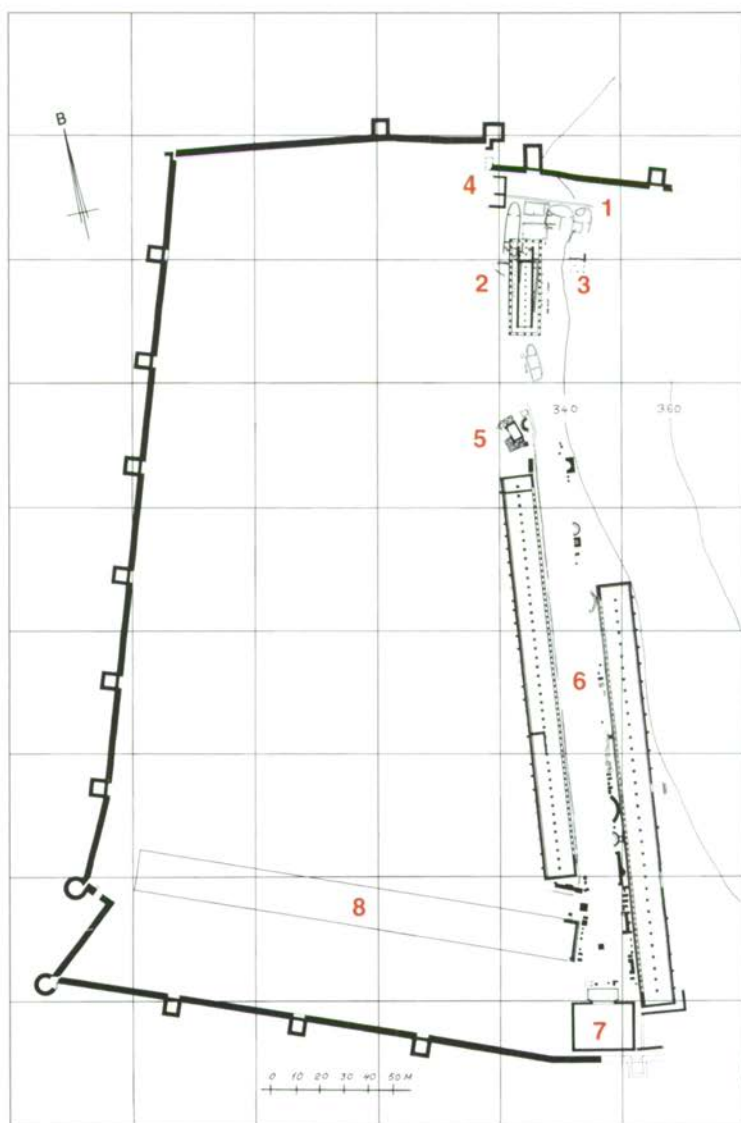
Θὰ περιγράψουμε πρῶτα τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς τῆς Συμπολιτείας [79, 80]. Ὁ ἐπισκέπτης ὅμως μπορεῖ νὰ ἀρχίσει τὴν περιήγηση καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα κατάλοιπα, δηλ. τὸν ὑστεροελλαδικὸ οἰκισμὸ, καὶ τὸ ἱερὸ στὸ βορειότερο μέρος τοῦ χώρου.

77 Τὸ ἱερὸ καὶ ἡ ἀγορὰ τοῦ Θέρμου ἀπὸ Ν. Στὸ βάθος τὸ Κεφαλόβρυσσ (σημ. Θέρμο), δεξιὰ τὸ βουνὸ τοῦ Μεγαλάκκου.

78 Τὸ ὕψωμα τῆς Ἄγριλιᾶς ἀπὸ τὸ Παλαιοχώρι. Διακρίνεται ἡ ὁδὸς ἀνάβασης στὸ πεδίο τοῦ Θέρμου.

79 Τοπογραφικό σχέδιο του ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Θέρμου: 1 ΥΕ οἰκισμὸς 2 Ναὸς Ἀπόλλωνος καὶ Μέγαρον Β, 3 Ναὸς Λυσείου, 4 Ναὸς Ἀρτέμιδος (.), 5 Κρήνη, 6 Στοὰς ἀγορᾶς, 7 «Βουλευτήριον», 8 Νότια στοὰ. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος 1993.)

80 Ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ ἱερὸ ἀπὸ ἀέρος.

Τὸ τεῖχος

Φυσικὸ ὄχυρὸ ἦταν τὸ πεδίον τοῦ Θέρμου, ἀφοῦ τὸ προστάτευαν μέχρι μεγάλου βαθμοῦ τὰ γύρω ὑψώματα, ὥστε τῆς συμπάσης Αἰτωλίας οἷον Ἀκροπόλεως ἔχειν τάξιν (Πολύβιος V 8, 6). Τὸ τεῖχος ποῦ περιβάλλει τὸ ἱερὸ καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐποχῆς τῆς Συμπολιτείας στέκει ἀκόμη σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν περίμετρο καὶ περικλείει τὸ ἱερὸ καὶ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τῆ βόρεια (215 μ.), τῆ δυτικῆ (340 μ.) καὶ τῆ νότια πλευρά (σωζ. μῆκος 250 μ.) [79-87]. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρά, ἂν καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὸ βραχῶδες καὶ ἐν μέρει ἀπότομο ὕψωμα τοῦ Μεγαλάκκου, μπορεῖ νὰ ἦταν ἐπίσης ὄχυρωμένη, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἐκεῖ τεῖχος. Τὸ τεῖχος τοῦ Θέρμου ἔχει πάχος 2.60-2.70. Κοντὰ στὶς πύλες τὸ πάχος ἦταν μεγαλύτερο. Οἱ παρειᾶς ἦταν κτισμένες μὲ τὸ ψευδοἰσόδομο σύστημα (ὅταν οἱ στρώσεις τῶν λίθων -δόμοι- δὲν εἶναι ὅλες ἰσοῦψεῖς ἀλλὰ μεταξὺ μιᾶς ἢ περισσότερων ὑψηλῶν παρεμβάλλονται χαμηλότερες). Ἀνάμεσα στὶς παρειᾶς ὑπῆρχε γέμισμα ἀπὸ χῶμα καὶ λατύπη (θραύσματα λίθων) [81, 82β].

81 Ὅψη τοῦ βόρειου τείχους ἀπὸ N. 1899.

82 α. Τὸ βόρειο τεῖχος β. Ἡ βόρεια πύλη με τοὺς δύο πύργους.

83 α. Τò δυτικò τεῖχος καὶ ἡ νὸ πύλη 1. β. Κυκλικὸς πύργος τῆς νὸ πύλης.

Είναι πιθανό ότι τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τείχους ἦταν κτισμένο μὲ ὤμες πλίνθους. Αὐτὸ δείχνει ἡ διατήρηση τοῦ λιθολογήματος (κάτω λίθινου μέρους) παντοῦ στὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος, πράγμα ποὺ παρατηροῦμε καὶ στὰ μεγάλα κτήρια τῆς ἀγορᾶς. Οἱ πύργοι ἦταν ὀρθογώνιοι ἐκτὸς τῶν δύο τῆς νοτιοδυτικῆς πύλης ποὺ ἦταν κυκλικοί [83β, 84]. Στὴ βόρεια πλευρά [82α, 79] ὑπῆρχαν τέσσερις πύργοι – οἱ δύο προστάτευαν τὴ βόρεια πύλη [82β, 85, 86] – στὴ δυτικὴ [83α, 79] ἐπτά, μαζὶ μὲ τὸν πιθανότατο πύργο τῆς ΒΔ γωνίας ποὺ δὲν σώζεται. Στὴ νότια πλευρά [84, 79] σώζονται τρεῖς πύργοι. Οἱ μεταξὺ τῶν δυτικῶν πύργων ἀποστάσεις ἦταν 32-34 μ., ἐνῶ αὐτῶν τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς ἦταν αἰσθητὰ μεγαλύτερες, ἕως καὶ 40 μ. Οἱ πύργοι εἶχαν στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τους, ποὺ ἔχει ἐμβαδὸν 40-50 τ.μ., δύο ἐπίπεδα, τὸ κάτω στὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους καὶ τὸ ἀνώτερο στὸ ὕψος τοῦ περιδρόμου τοῦ τείχους (τῆς ὀριζόντιας ἐπιφάνειας πίσω ἀπὸ τὶς ἐπάξεις). Τῆ συνέχεια τοῦ περιδρόμου διέκοπταν οἱ πύργοι, ἀλλὰ ἴσως τὴν ἀποκαθιστοῦσαν κινητὲς ξύλινες γέφυρες ἀνάμεσα στὰ δύο τμήματα τοῦ τείχους τὰ ὁποῖα χῶριζε πύργος (Πορτελάνος 1993).

Οἱ τοῖχοι τῶν πύργων ἔχουν πάχος 150 περίπου καὶ οἱ πύργοι ἐξέχουν γενικῶς ἕως 6 μ. Μόνο ὁ πύργος ἀντίκρου στὴ βόρεια πύλη ἐξέχει κατὰ 9 μ., καὶ ἔχει μέτωπο 8 μ. περίπου [82β, 86]. Ὁ πύργος αὐτὸς ἦταν μεγαλύτερος γιὰ νὰ μὴ μένει ἐκτεθειμένη ἡ πύλη ποὺ ἦταν ἀπέναντί του.

Ἰδιότυπη εἶναι ἡ διαμόρφωση στὴ θέση τῶν πυλῶν [79]: καὶ στίς δύο πύλες τὸ τεῖχος διασπᾶται καὶ στὴ βόρεια τὸ ἕνα σκέλος μετατοπίζεται πρὸς τὰ ἔξω [82], ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ ἀποκλίνει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀχύρωσης [84]. Ἡ πύλη τοποθετεῖται κάθε φορὰ στὸ ἄνοιγμα ποὺ προκύπτει μεταξὺ τῶν δύο διεσπασμένων τμημάτων. Μὲ τὴ μετατόπιση αὐτὴ ἀπὸ τὴ βασικὴ πορεία δημιουργεῖται εἶδος δρόμου στὴ νοτιοδυτικὴ καὶ τετράπλευρο πλάτωμα στὴ βόρεια πύλη.

84 1 Τò νότιο τείχος καὶ ἡ νότια πύλη (πλ. 2,95), 2 ἡ νότια στοά, 3 τὸ «βουλευτήριον».

85 Ἡ βόρεια πύλη, ἐξωτερικὴ ὄψη (πλ. 3,22).

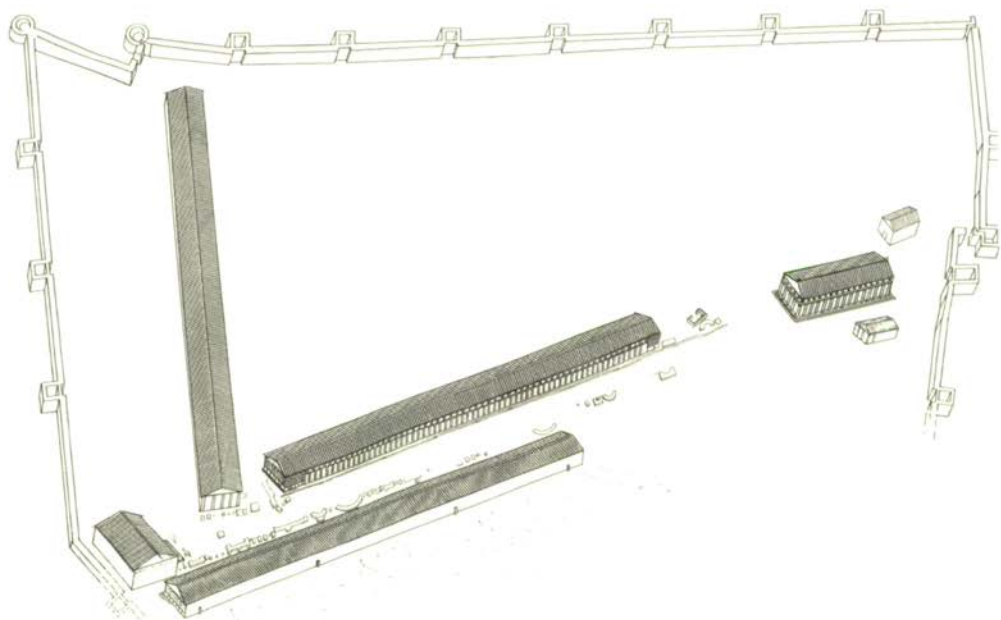

86 Ο μεγάλος πύργος στη βόρεια πύλη, άριστερά. 1899.

Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ ἐξασφάλιζε καλύτερη φρούρηση, ἀλλὰ ἔχει καὶ αἰσθητικὴ ἀξία: ἀποφεύγεται ἡ ὁμοιομορφία τῆς σειρᾶς τῶν πύργων, ἡ μετωπικότης καὶ ἡ συμμετρικὴ πλαisiώση τῆς πύλης. Τέτοιου τύπου διαμορφώσεις ταιριάζουν στὴν ὠριμὴ Ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἀμφίβολο εἶναι ἂν ὑπῆρχε ἄλλος πύργος καὶ μαζί εἴσοδος στοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ νότιου σκέλους, ὅπου δὲν σώζεται ἡ συνέχεια τῆς ὀχύρωσης [79, 84, 87].

Ἡ μορφολογία τοῦ τείχους καὶ οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες ὀδηγοῦν σὲ δύο ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς του: μετὰ ἀπὸ τὴ γαλατικὴ ἐπιδρομὴ (279 π.Χ.) ἢ πιθανότερα μετὰ ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ ἐμπειρία τῶν καταστροφικῶν ἐπιθέσεων τοῦ Φιλίππου Ε΄ (218 καὶ 207 π.Χ.). Χρειάζεται ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, γιατί μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς φέρει πλησιέστερα στὰ ἀκριβέστερα χρονολογικὰ ὅρια.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ ὀχύρωση εἶναι τὸ νεώτερο μνημειακὸ ἔργο ποῦ σώζεται στὸν χῶρο. Ὁ περίβολος αὐτὸς προστάτευε δύο μεγάλους τομεῖς [87, 79]: α. τὸν στενόμακρο τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ παλαιότερου ἱεροῦ σὲ ἐνιαίᾳ χωρορρυθμικὴ σύνθεση, κατὰ τὸ

87 Αναπαράσταση τῆς γενικῆς διάταξης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἱεροῦ. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος.)

ἀνατολικὸ μέρος, ἀκριβῶς στὴ ρίζα τοῦ Μεγαλάκκου καὶ β. τὸν εὐρὺ πρὸς Δ χωρὸ, τὸν ὁποῖο πλαισιώνει ἀπὸ Ν μεγάλο στωικὸ οἰκοδόμημα τὸ μόνον ποὺ σώζεται στὴ μεγάλη αὐτὴ ἔκταση, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Αὐτὸς ἦταν ὁ χωρὸς τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἄλλων ἐορταστικῶν δραστηριοτήτων καὶ θὰ χρησίμευε μὲ βοθητικὲς ἐγκαταστάσεις στὶς συνόδους. Θὰ ἀποτελοῦσε ἐπίσης κατὰ παράδοση ἑλληνικὴ χωρὸ κατάλληλο καταφυγῆς ἀτόμων γιὰ ἀσυλία. Πρόχειρες ἢ μονιμότερες κτηριακὲς κατασκευὲς θὰ ὑπῆρχαν, ἀλλὰ δὲν σώθηκαν ἴσως ἐξαιτίας βαθιᾶς ἄρσης κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων. Πάντως ἰσχυρὰ καὶ ὀγκώδη κτήρια σὰν τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα ἂν ὑπῆρχαν θὰ εἶχαν ἀφήσει ἴχνη. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη γίνει.

Ἡ ἀγορὰ

Τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια τῆς ἀγορᾶς πρὸς Ν τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μεταδώσουν καὶ τώρα τὴν ἰσχυρὴ ἐντύπωση ποῦ θὰ προκαλοῦσε τότε ἡ μνημειακὴ ἐμφάνιση τοῦ ἐπισήμου χώρου τῆς Συμπολιτείας [14, 79, 80, 87 καὶ σ. 148]. Καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀγορᾶς εἶχε ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ καὶ κυρίως τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου μὲ ὄψη πρὸς Ν. Ἡ ἴδρυση τοῦ κτηρίου ποῦ θεωρεῖται βουλευτήριον ἔγινε σὲ ἀπόσταση 265 μ. πρὸς Ν, μὲ ὄψη πρὸς Β, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἱερό, ὥστε νὰ συνδέεται ὀπτικὰ μὲ τὸν ναό. Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο μνημείων ἔπρεπε νὰ διαμορφωθεῖ ἡ πλατεία τῆς ἀγορᾶς. Τὸ ὕψωμα τοῦ Μεγαλάκκου ἔθετε τὸ ἀνατολικὸ ὄριο, κατὰ μῆκος τοῦ ὁποῖου κτίσθηκε ἡ ἀνατολικὴ στοά. Ἀπέναντι πρὸς Δ σὲ ἀπόσταση 21 μ. τοποθετήθηκε παράλληλα ἡ δυτικὴ στοά. Τὸ διάστημα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ «βουλευτηρίου», δηλ. ἡ πλατεία τῆς ἀγορᾶς, ἀποκτοῦσε σχῆμα ἐπίμηκες, ἦταν σὰν μία πλατεῖα ὁδὸς πλαισιωμένη ἀπὸ τὶς στοές. Αὐτὲς ἦταν μεταξύ τους παράλληλες, ἀλλὰ ὄχι ἀκριβῶς ἀντιμέτωπες ἂν καὶ σχεδὸν ἴσου μήκους [88 καὶ σ. 148]: τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς βρίσκεται κατὰ 54 μ. νοτιότερα τοῦ ἀντιστοίχου τῆς δυτικῆς, λόγῳ τοῦ ἐπικλινούσ βραχώδους ἐδάφους ποῦ ἐδῶ ἔφθανε στὰ κράσπεδα τῆς πλατείας καὶ δὲν ἐπέτρεπε οἰκοδόμηση. Ὅπου τὶς πλευρὲς τῆς στενόμακρης πλατείας δὲν κάλυπταν οἱ στοές μὲ τὶς ὁμοιόμορφες κιονοστοιχίες τῆς πρόσοψής τους, ἄλλα στοιχεῖα ἐξασφάλιζαν τὴ μνημειώδη πλαισίωση: ἐξέδρες πειόσχημες καὶ ἡμικυκλικὲς καὶ βάθρα στὸ κενὸ πρὸς Β τῆς ἀνατολικῆς [88], ἐνῶ ἡ πρόσταση κίωνων στὴ στενὴ ἀνατολικὴ ὄψη τῆς νότιας στοᾶς ἐκάλυπτε τὸ κενὸ ποῦ ἄφηνε ἡ δυτικὴ στοὰ καὶ μαζὶ μὲ βάθρα ἔμοιαζε νὰ ἐπεκτείνει πρὸς Ν, ἂν καὶ λοξὰ τὴν κιονοστοιχία τῆς πρόσοψης τῆς στοᾶς [88, 90]. Οἱ ὁμοιόμορφες σειρὲς τῶν κίωνων σχη-

88 Ἡ ἐπιμήκης πλατεία τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ Δ: **1** ἡ σειρά τῶν βάθρων πρὸς Β τῆς ἀν. στοᾶς, **2** τὰ βάθρα πρὸς Ν τῆς δυτ. στοᾶς καὶ κίονες τῆς ν. στοᾶς. Ἀριστερὰ τὸ ἱερό.

μάτιζαν κλειστὰ ἐπιμήκη πλαίσια κατὰ μῆκος τῆς πλατείας, συνοδεύοντας τὴν πορεία τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν λειτουργῶν. Ὁ ἰδιαιτέρως αὐτὸς χωρορρυθμικὸς χαρακτήρας τῆς πλατείας τὴν καθιστοῦσε κατάλληλη γιὰ πομπικὲς τελετουργίες καὶ ἄλλες πράξεις μεταξὺ ναοῦ καὶ βουλευτηρίου.

Μπορεῖ τὸ ἐπίμηκες σχῆμα μὲ στωικὲς πλαισιώσεις νὰ μὴν εἶναι καινούργιο στὸν ἑλληνικὸ χῶρο- παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα ἱερὰ τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς-, π.χ. στὴ Δῆλο, τὴν Πριήνη, τὴν Ἄσσο τῆς Μ. Ἀσίας· ἀλλὰ στὸν Θέρμο ἐφαρμόζεται γιὰ πρώτη φορὰ μὲ ἀκριβεία

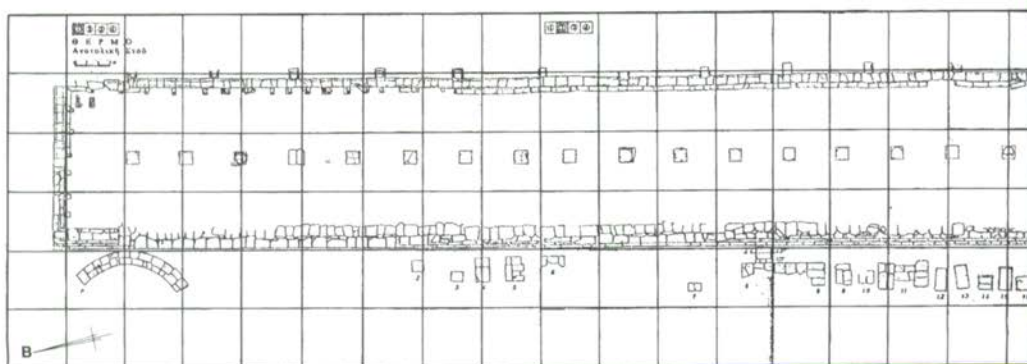
καὶ κανονικότητα. Ἄν λάβουμε ὑπόψη καὶ ὅτι τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ ἐμφανίζεται στὴν Ἑλλάδα ἐκπληκτικὸς πλοῦτος ἰδεῶν στὶς ἀρχιτεκτονικὲς διαμορφώσεις, τότε μπορούμε εὐλόγα νὰ θεωρήσουμε καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ Θέρμου ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ πρωτοπορικὸ ἐπίτευγμα. Χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ πλαισίωση τοῦ στενόμακρου χώρου μὲ παράλληλες καὶ ἐπίπεδες ἀρχιτεκτονικὲς προσόψεις κιονοστοιχιῶν, χωρὶς ἐπάλληλες διατάξεις. Τελικῶς κυριαρχεῖ ἡ αἴσθησις τοῦ δισδιάστατου στὴν πλαισίωση τοῦ ὅλου στενόμακρου χώρου, ἱεροῦ καὶ ἀγορᾶς. Ὡστόσο ἀποφεύγοντας μέχρι σημείου τὴν ἀντιμέτωπη διάταξη, ὅπως μεταξὺ τῶν δύο στοῶν ἢ τὴν ἀκριβῶς παράλληλη, ὅπως μεταξὺ ναοῦ καὶ βουλευτηρίου, ἐξασφάλιζαν προοπτικὲς διόψεις τῶν κτηρίων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τοῦς ὄγκος γινόταν αἰσθητὸς ἀπὸ διάφορα σημεῖα μέσα στὸν χώρο καὶ τὰ κτήρια δὲν ἔμεναν ἀπλὲς «σκηνογραφικὲς» προσόψεις. Ὅλα δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ συστηματικὸ καὶ προγραμματικὸ σχεδιασμὸ μὲ ἐνιαίᾳ σύλληψη. Καὶ ὅσο καὶ ἂν τὸ προϋπάρχον ἱερὸ καὶ ἡ φυσικὴ ἰδιαιτερότητα ἔθεταν ὀρισμένους χωρογραφικοὺς ὄρους, τὰ μνημεῖα ἐνσωματώθηκαν μὲ ἄκρα ἐπιτυχία στὸ νέο σύνολο.

Τὸ πολιτικῶς ὀργανωμένο καὶ ἀνερχόμενο Κοινὸ τῆς Αἰτωλίας, ὡς νέα δύναμις τῆς Ἐποχῆς, ἀναζήτησε γιὰ τὸ ἐπίσημο πολιτικὸ καὶ λατρευτικὸ του κέντρο νεωτεριστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὀργάνωση. Αὐτὴ ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάσις τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. γιὰ τετραγωνισμό, ἔστω καὶ ἐλεύθερο, μὲ στωικὰ κτήρια, ὅπως στὴν Ὀλυμπία ἢ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ νέο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα κατορθώνει νὰ ἐπιτύχει χωρορρυθμικὴ ἐνότητα τοῦ παλαιοῦ ἱεροῦ μὲ τὴ νέα ἀγορὰ, ποὺ ἐκφράζει τὴ συνένωση τῆς λατρευτικῆς παράδοσις μὲ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν κρατικὴ προβολὴ τοῦ Κοινοῦ. Στὸ σύνολο αὐτὸ ταιριάζει τώρα ὁ ὅρος ἱερά ἀγορὰ ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὲς ἄλλων τόπων.

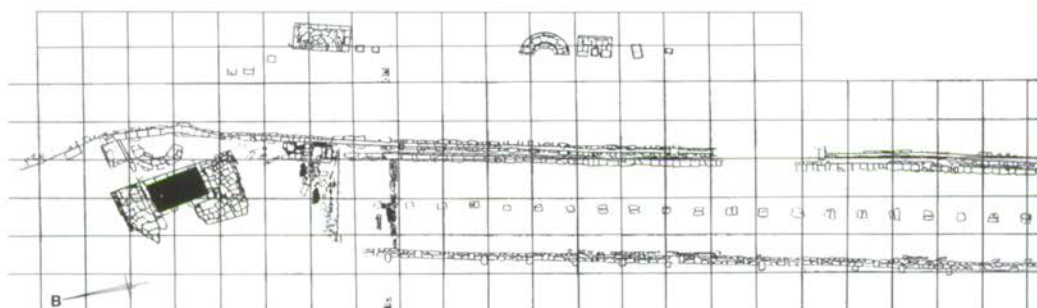
Οί στοές

Οί δύο στοές είναι οί μεγαλύτερες που ἔχουν βρεθεῖ στή Δυτική Ἑλλάδα καί συγκαταλέγονται στίς μεγάλες στοές τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀντίστοιχα μεγέθη ἔχουν ἡ νότια στοά τῆς Κορίνθου καί ἡ στοά τοῦ Εὐμένους στήν Ἀθήνα. Τοῦ Θέρμου ἡ ἀνατολική ἔχει μήκος 173, ἡ δυτική 164 [89, 90]. Τὸ πλάτος ἦταν ἴδιο καί στίς δύο: 1350. Καί ἡ νότια στοά που δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ, στὸν μεγάλο δυτικὸ χῶρο, μετρά 185 καί ἦταν ἰσχυρότερο οἰκοδόμημα ἀπὸ τίς ἄλλες [79, 84, 87]. Μόνο στήν ὕστερη Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ, μετὰ ἀπὸ τὰ μέσα του 2ου αἰ. π.Χ. καί κυρίως στὸν ἀνατολικότερο ἑλληνικὸ κόσμο ἀπαντοῦν συχνὰ τόσο μεγαλεπήβολες στοές.

Εἶχαν καί οί δύο στοές τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς διπλὴ σειρὰ δωρικῶν κίωνων, πυκνότερη στήν πρόσοψη, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἦταν ὅπως ἔπρεπε ἀραιόστυλος. Ἡ ἀνατολικὴ στοά εἶχε στήν πρόσοψη 67 κίονες καί στὸ ἐσωτερικὸ 35. Ἡ δυτικὴ εἶχε 60 ἐξωτερικοὺς καί 44 ἐσωτερικοὺς κίονες. Οἱ κίονες τῆς πρόσοψης δὲν ἔφθαναν ἕως τὰ ἄκρα, ὁ στυλοβάτης διακόπτεται, οἱ στενοὶ πλάγιοι τοῖχοι στρέφουν καί συνεχίζονται στὰ ἄκρα τῆς πρόσοψης, ὅπου ἀντὶ κίωνων ὑπάρχει τοῖχος [91a,β₁]. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα συχνὸ στή Δυτικὴ Ἑλλάδα (Κασσώπη, Μολύκρειον, Νέα Πλευρών). Καί στίς δύο στοές λίθινα ἦταν τὰ κατώτερα μέρη τῶν ἰσχυρῶν ὀπίσθιων καί πλάγιων τοίχων που εἶχαν καί ἀντηρίδες [92]. Τὰ ἀνώτερα μέρη θὰ ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Στὴ δυτικὴ στοά δὲν ὑπάρχει κρηπίδωμα, ἀλλὰ ἀπλὸς στυλοβάτης λίθινος που φέρει ἴχνη προετοιμασίας γιὰ τὴν ἐγκατάσταση στρογγυλῶν βάσεων γιὰ ξύλινους προφανῶς κίονες. Ἡ ἀνατολικὴ ἔχει λίθινο κρηπίδωμα μὲ τρεῖς ἕως τέσσερις βαθμίδες. Λίθινες εἶναι καί οἱ βάσεις χωρὶς στυλοβάτη τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν καί στίς δύο καθὼς καί τὸ δωρικὸ διάζωμα τῶν τριγλύφων καί μετοπῶν, τουλάχιστον στήν ἀνατολική [93]. Ἐκτὸς ἀπὸ

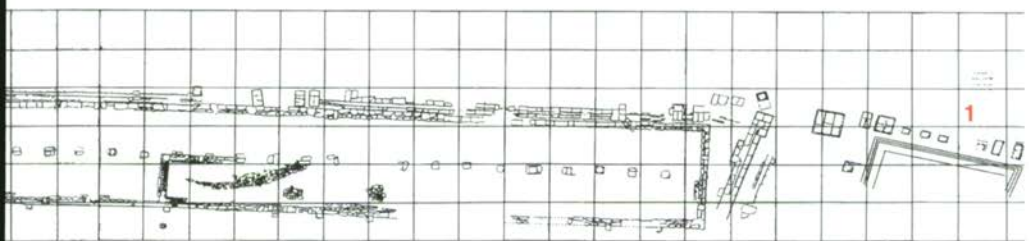
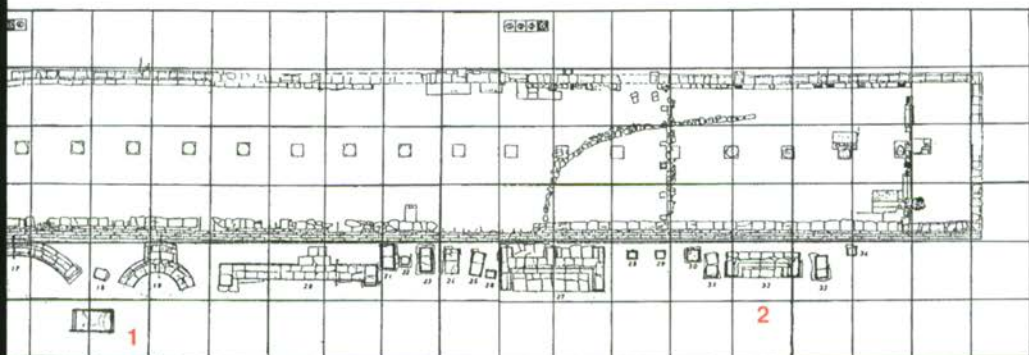

89 Κάτοψη της ανατολικής στοᾶς: 1 βάθρο ἀγάλματος Αἰτωλίας (ι), 2 ἐξέδρα Πτολεμαίου III. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος.)

90 Κάτοψη της δυτικής στοᾶς: 1 ἡ ἀνατολική στενὴ πλευρὰ τῆς νότιας στοᾶς. (Σχ. Γ. Διαμαντόπουλος.)

τὸν ἀσβεστόλιθο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, εἰδικὰ γιὰ τοὺς κίονες, λίθος τραβερτίνης ποὺ ἔχει καστανὸ χρῶμα καὶ πολλοὺς πόρους καὶ εἶναι πέτρωμα ποὺ βρίσκεται στὸ περιβάλλον θερμῶν πηγῶν. Σώθηκαν στὴν ἀνατολικὴ παραμορφωμένα ἀπὸ τὴ φωτιά ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τραβερτίνη, σπόνδυλοι κίωνων κατὰ χώραν καὶ κιονόκρανα ποὺ εἶχαν ὑπόλοιπα κόκκινου κονιάματος [94]. Οἱ ρηγματώσεις στὶς ἐσωτερικὲς βάσεις μαρτυροῦν τὴν τελικὴ μετὰ τὸ 167 π.Χ. καταστροφὴ ξύλινων κίωνων ἀπὸ φωτιά.

Τὰ σωζόμενα κιονόκρανα τῆς ἀνατολικῆς ἀπὸ τραβερίνη, ἂν καὶ διαβρωμένα ἀπὸ τὴ φωτιά, δείχνουν ὡστόσο τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς οἰκοδόμησις τῶν κτηρίων τῆς ἀγορᾶς. Σημαντικὰ γιὰ τὴν τέχνη, ἀλλὰ καὶ τὴ συμβολὴ τους στὴ χρονολόγησι εἶναι καὶ τὰ ἀνθεμωτὰ ἀκροκέραμα ποὺ θυμίζουν ἀττικὰ πρότυπα. Διακρίνονται δύο τύποι φλογόσχημων ἀνθεμίων: α. μὲ φύλλα στραμμένα πρὸς τὰ μέσα ἐπάνω σὲ ἀντιθετικὰς σπεῖρες βλαστῶν [95a]

91 α. Ανατολική στοά, 1 νότιο δωμάτιο, 2 εξέδρα Πτολεμαίου III. β. Δυτική στοά, τὸ βόρειο μέρος, ἐμπρὸς ἡ κρήνη καὶ ἡ εξέδρα. Ἀριστερὰ τὰ βάθρα τὰ πρὸς Β τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

92 Ό οπίσθιος τοίχος της δυτικής στοᾶς με ἀντηρίδες.

93 Πλάκα της ζώνης τριγλύφων καὶ με-
τοπῶν της ἀνατολικῆς στοᾶς.

94 Κιονόκρανα ἀπὸ πωρόλιθο τραβερτίνη
της ἀνατολικῆς στοᾶς.

95 Ἀνθήμια μὲ φλογόσχημα φύλλα καὶ μὲ φύλλα ἀνοικτά. (Ύδατογραφίες Ἀ. Παπαγεωργίου Βενετᾶ). Μουσεῖο Θέρμου.

καὶ β. μὲ φύλλα ποὺ κάμπτονται πρὸς τὰ ἔξω καὶ συνδυάζονται μὲ ἀνεστραμμένο ἄνθος λωτοῦ καὶ σιγμοειδεῖς ἔλικες [95β]. Στὰ ἀνθήμια τοῦ τύπου α ἀντιστοιχεῖ σίμη διακοσμημένη μὲ ἀνάγλυφους ἀκάνθινους βλαστοὺς καὶ λεοντοκέφαλες ὑδρορροές [96α,β]. Τὰ ἀκρωτήρια ἔχουν μορφή καθιστοῦ λιονταριοῦ [96γ]. Τὰ ὄστρακα καὶ τὰ νομίσματα ἔχουν βοηθήσει ἐπίσης στὴ διάκριση τῶν περιόδων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

Πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Θέρμου τὸ 218 π.Χ. οἱ στοᾶς χρησιμοῖεuan κυρίως γιὰ τὴ φύλαξη τῶν ἀντικειμένων ποὺ εἶχε συγκεντρῶσει στὸν Θέρμο ἢ λαφυραγωγία τῶν Αἰτωλῶν. Λεῖα θὰ ἦταν τὰ ὄπλα τὰ ἀνακειμένα στὶς στοᾶς, περισσότερα ἀπὸ 15.000 κατὰ τὸν Πολύβιο (V 8, 9), ποὺ ἀπεκόμισαν ἢ κατέστρεψαν οἱ Μακεδόνες. Ἀνάμεσα τους θὰ ἦταν καὶ λάφυρα τῆς νίκης κατὰ τῶν Γαλατῶν. Καὶ ἀνδριάντες ἀνέτρεψαν καὶ κατέστρεψαν οἱ Μακεδόνες τὸ 218 π.Χ.

96 Από την αρχιτεκτονική διακόσμηση της ανατολικής στοᾶς: α. Σίμη με βλαστό-σπειρα που ἐκφύεται ἀπὸ ἀκανθόφυλλο. β. Λεοντοκέφαλη ὑδρορροή. γ. Ἀκρωτήριο, καθιστὸ λιοντάρι. Μουσεῖο Θέρμου.

ἐκτὸς αὐτῶν ποὺ παρίσταναν θεοὺς κατὰ τὸν ἴδιο ἱστορικό. Μέρος τῶν χάλκινων ἀνδριάντων δὲν θὰ ἦταν τιμητικοί, στημένοι στὰ βᾶθρα καὶ στὶς ἐξέδρες κυρίως πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ἀλλὰ θὰ ἀνήκαν καὶ στὴν ἀποθησαύριση τῆς αἰτωλικῆς λείας, ὅπως καὶ οἱ πανοπλίες ποὺ φύλαγαν στὶς στοᾶς σὰν σὲ θησαυροφυλάκιο, δηλ. ὡς κατάθεση πολύτιμου ὕλικου γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Συμπολιτείας. Θησαυροὺς θὰ στέγαζαν καὶ οἱ οἰκίαι περὶ τὸ ἱερόν, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Πολύβιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἦταν πλήρεις ἀγαθῶν πολλῶν. Στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ οἰκίαι ἀνήκαν στὸ ἱερὸ καὶ στὸ Κοινὸν ἢ σὲ κατοίκους περὶ τὸ ἱερὸ εὐλογότερη φαίνεται ἡ ἀπάντηση ὅτι σχετιζόνταν μὲ τὸ ἱερό, καὶ ὅτι ἴσως ὀρισμένες μπορεῖ νὰ χρησίμευαν καὶ γιὰ τὴ φιλοξενία ἀξιωματούχων καὶ ξένων.

Ἀξιωμαμόνευτη εἶναι ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἐπιγραφή σὲ θραῦσμα ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὸ ἀνάλημμα στὴ ρίζα τοῦ Μεγαλάκκου, ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, ποὺ κτίστηκε ἢ ἐπισκευάστηκε μετὰ ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ καταστροφή. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει παστάδα, δηλ. στοᾶ, ἐπὶ

97 Συντρίμμια χάλκινων ανδριάντων. Μουσείο Θέρμου.

στρατηγού Χαριξένου και χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Είναι βέβαιο ότι πρόκειται για κτίσμα από την αρχική οικοδομική διαμόρφωση της αγοράς και του ιεροῦ, σε άγνωστη θέση. Προφανώς ἡ ἐπιγραφή ἦταν τιμητική ἀναγραφή χορηγίας γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτηρίου.

Ἡ καταστροφὴ τῶν κτηρίων ποὺ οἱ Μακεδόνες κατέσκαψαν εἰς ἔδαφος, ἢ πυρπόληση καὶ ἡ λεηλασία ἀπὸ τὸν στρατὸ ὡς ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἀσέβειαν περὶ τὸ Δῖον, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Πολύβιος, φανερώνονται στὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Πολλὰ μικρὰ συντρίμματα ἀπὸ τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες καὶ τὶς πανοπλίες (ὄφθαλμοί, βόστρυχοι, δάκτυλα, ἀνδρικὰ μόρια, κρόσσια πτερύγων χιτῶνων, λαβὴ ξίφους μὲ μορφὴ κεφαλῆς ἀετοῦ κ.ἄ.) [97] ἤρθαν στὸ φῶς, κυρίως στὴ δυτικὴ στοὰ ἢ ὁποία καὶ γι' αὐτό, ἐκτὸς ἄλλων ἐνδειξεων, φαίνεται ὅτι δὲν ἀνακατασκευάστηκε μετὰ ἀπὸ τὴν εἰσβολή, πλὴν ἴσως μικροῦ μέρους. Ἀντίθετα ἡ ἀνατολικὴ στοὰ γνωρίζουμε τώρα μὲ ἀσφάλεια βάσει ἀνασκαφικῶν δεδομένων ὅτι ἐπανοικοδομήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴς τοῦ 218 καὶ τοῦ 207 π.Χ.

Ἐγινε κατὰ τὴν ἐπανίδρυση, ἴσως στενότερη, ἀλλὰ ἀσφαλῶς βραχύτερη ἢ στοὰ αὐτὴ (μῆκ. 147), γιὰτὶ στερήθηκε τὸ νοτιότερο μέρος τῆς καὶ ἀπέκτησε λίθινο θρανίον, ὄχι μόνον στὴ μακριά, ἀλλὰ καὶ στὶς στενὲς πλευρὲς [98a-β]. Τὰ πόδια τῶν πλακῶν τοῦ στηρίζονται σὲ ἀποτμήματα τῆς ἀβεστολιθικῆς ζωφόρου τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν τῆς κατεστραμμένης ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες πρόσοψης τοῦ ἴδιου κτηρίου. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία ὑπῆρχε λίθινο τραπέζι. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς ἢ στοὰ μὲ τὸ ἔδρανο καὶ ἴσως μὲ ξύλινα στοιχεῖα στὴν πρόσοψη χρησίμευε προφανῶς μόνον γιὰ πολιτικὲς συναθροίσεις, καὶ παραμονὴ πολιτῶν καὶ προσκυνητῶν τὶς βροχερὲς καὶ θερμὲς ἡμέρες, λειτουργίαι ποὺ εἶχαν γενικῶς ὅλες οἱ στοᾶς στὰ ἱερὰ καὶ στὶς ἀγορὰς. Τὸ νοτιότερο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς

98 α. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ ἀπὸ Β μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπανοικοδόμησή της, 200 π.Χ. περ., ὅταν ἔγινε βραχύτερη καὶ ἀπέκτησε λίθινο θρανίον στὸν τοῖχο τοῦ βάθους. β. Τὸ θρανίον τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

99 Κατώφλι θύρας στὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

ποὺ ἀποχωρίστηκε ὅταν ἡ στοὰ ἔγινε μικρότερη, καθὼς καὶ τὸ νότιο κλειστὸ δωματίο ποὺ δημιουργήθηκε τότε [89, 91a] στέγασαν πάλι θησαυρούς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ χάλκινα σπαράγματα τῆς καταστροφῆς μετὰ ἀπὸ τὸ 167 π.Χ. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου σώθηκαν καὶ στοιχεῖα τῆς μακεδονικῆς καταστροφῆς τοῦ 218 ἢ καὶ τοῦ 207 π.Χ.: συντρίμματα χάλκινων ἔργων, θραύσματα ἀκροκεράμων τῆς στέγης τῆς στοᾶς, ἐρυθρὰ κονιάματα τῶν τοίχων.

Στὸν ὀπίσθιο τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα θυρῶν γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν χῶρο πίσω ἀπὸ αὐτή, ὅπου ἡ ἐδαφικὴ κλίση ἦταν ἥπια [99]. Οἱ εἰσερχόμενοι ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ πύλη καὶ οἱ εὐρισκόμενοι στὸν μεγάλο περιτειχισμένο δυτικὸ χῶρο, περνώντας στὴν πλατεία, μπορούσαν νὰ συνεχίσουν διὰ μέσου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ νὰ βρεθοῦν πίσω ἀπὸ αὐτὴν [79, 88]. Ἐκεῖ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἕως τώρα βᾶθρο ἐπίμηκες καὶ ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος στὴν κλιτὺ τοῦ βουνοῦ.

Μεγάλῃ καταστροφῇ ἂν ὄχι ἐγκατάλειψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἦρθε μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας τὸ 167 π.Χ.: Στρώση κεραμιδιῶν τῆς γκρεμισμένης στέγης βρέθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κτηρίου [100]. Νομίσματα καὶ ὄστρακα ἀγγείων στὸ στῶμα τῆς καταστροφῆς τὴν χρονολογοῦν ἀκριβέστερα: μετὰ ἀπὸ τὴν ἥττα τοῦ Περωέως

100 Σιρώμα της μεγάλης καταστροφής της ανατολικής στοᾶς με τὰ κεραμίδια της στέγης Ἐποχή μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας (167 π.Χ.).

ἐξέδρες καὶ βάθρα [102]. Ὁ τύπος τῆς ἐξέδρας με ἔδρανο (γνωστὸς παλαιότερα στοὺς Δελφοὺς καὶ στὴν Ἐπίδαυρο) ἦταν κατάλληλος γιὰ τόπους συνόδων καὶ ἔορτῶν, γιατί διευκόλυνε τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς ἐπαφές πολιτῶν. Καὶ ἐνῶ ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν κατασκευῶν αὐτῶν δὲν εἶναι ἢ χειρότερη ποὺ θὰ περιέμενε κανεὶς, οἱ ἀνδριάντες χάθηκαν γιὰ πάντα. Μένουν μόνο οἱ ἐπιγραφές ποὺ τοὺς μαρτυροῦν.

Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐξεδρῶν εἶναι ἐφικτὴ χάρις στὸ δομικὸ τοὺς ὑλικὸ ποὺ σώζεται σὲ ἀρκετὴ ποσότητα συντριμμένο γύρω.

τῆς Μακεδονίας, ὅταν ὅλα στὴν Αἰτωλία ἀπὸ χρόνια ἦταν ἀκρισίας καὶ παρανομίας καὶ φόνου πλήρη. Οἱ ἐμφύλιες συγκρούσεις τῶν παρατάξεων ἦταν προφανῶς ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς.

Ἐξέδρες καὶ βάθρα

Ἡ πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἦταν τὸ σκηνογραφικὸ βάθος γιὰ τὰ πολυάριθμα βάθρα ἀνδριάντων καὶ στηλῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἐξέδρες με ἔδρανα καὶ ἀνδριάντες ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἱερά [101, 79, 87-89]. Πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς ὅπου διερχόταν ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς με διακεκομμένη κάλυψη δὲν ὑπῆρχαν

Ἡμικυκλική ἐξέδρα συμπληρώθηκε μετὰ τὸ ἴδιο ὕλικό της σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου [103₁]. Ἔχει ἔδρανο, ἐρεισίωτο ἀποτελούμενο ἀπὸ τρεῖς σειρὲς ὀρθίων πλακῶν καὶ ἀπλή ὀρθογώνια ἐπίστεψη. Στὴν πίσω κυρτὴ πλευρὰ ἐξέχει συμφυῆς βάθρο κατὰ 170 μ. μετὰ ἐλαφρῶς καμπύλη ὄψη, ἰσοῦμῆς μετὰ τὸ ἐρεισίωτο. Ἐγκοπῆς πελμάτων ἀγάλματος ὑπάρχουν στὰ ἄκρα τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τοῦ ἐρεισιώτου καὶ ὀπλῶν ἀλόγου στὴν πίσω προεσοχή. Ὅτι στὴν ἐξέδρα αὐτὴ ἔστεκε τὸ ἄγαλμα τῆς Αἰτωλίας ποὺ ἴδρυσαν οἱ Αἰτωλοὶ μετὰ ἀπὸ τὴν νίκη κατὰ τῶν Γαλατῶν δὲν φαίνεται ὅτι ἀληθεύει, ἂν καὶ

101 Κατὰ μῆκος τοῦ κρηπιδώματος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀπὸ Ν: οἱ ἐξέδρες χρονολογούμενες κυρίως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

τὰ τμήματα μετὰ τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῶν γαλατικῶν ὀπλῶν τοῦ θρόνου τῆς Αἰτωλίας βρέθηκαν κοντὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέδρα [18]. Προσφορότερο ὑπόβαθρο γιὰ τέτοιο ἄγαλμα θὰ ἐξασφάλιζε ἡ βάση (2.53×1.28) ποὺ βρίσκεται στὸν χώρο πρὸ τῆς ἐξέδρας αὐτῆς καὶ τῆς παρακειμένης πρὸς Β [103_{a2}, 104 89₁ καὶ σ. 64]. Νεώτερη ἔρευνα ὑποστηρίζει ὅτι παρὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Αἰτωλίας ἔστηναν στήλες μετὰ ἀναγραφήν συμμαχιῶν καὶ ὄρκων (Knoerfler 2007). Ἀλλὰ στὴ θέση αὐτὴ πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς δὲν ἔχουν βρεθεῖ βάσεις στηλῶν, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλὲς στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀγορᾶς.

102 Ὁ ἀποχευτευτικός ἀγωγὸς κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Μνημειωδέστερη εἶναι ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ποὺ εἶχε σὲ νεώτε-
ρους χρόνους ἐνσωματωθεῖ ὡς ἱερὸ βῆμα σὲ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἁγίας
Τριάδας, ἀπέναντι, πρὸς Α τῆς κρήνης τῆς ἀγορᾶς [105]. Ἀπὸ τῆ θέσης
αὐτῆ ἄρχισαν οἱ πρῶτες ἐργασίες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου τὸ
1897. Ἡ ἐξέδρα εἶναι κατασκευασμένη σὲ ἐπαφῇ μὲ τὴν κατακόρυφη
βραχώδη πλαγιά τοῦ ὑψώματος καὶ βρίσκεται στὴ γραμμὴ τῶν
ἐξεδρῶν καὶ τῶν βάθρων πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Σώζει τὴν ἡμι-
κυκλικὴ βαθμίδα καὶ τὸ ἔδρανο ἐγγεγραμμένα σὲ ἐξωτερικὸ ὀρθο-
γώνιο τοίχωμα ποὺ διατηρεῖται μόνο στὸ κατώτερο μέρος. Τὸ ἐρει-
σίνωτο λείπει ἐπίσης. Ἄγνωστο εἶναι ἂν ἔστεκαν ἀγάλματα στὴν εὐ-
ρεία ἐπιφάνεια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοιχώματος ἢ μόνο στὸ ἐρεισίνωτο
προβαλλόμενα πάντως στὸ τοίχωμα τοῦ βάθους ἢ στὴν κάθετη

103 α. Άποψη μέρους της ανατολικής στοᾶς με την ήμικυκλική εξέδρα 1 που ἀναστηλώθηκε καὶ 2 τὸ πιθανὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας. β. Ἡ ήμικυκλική εξέδρα ἀπὸ ΝΑ.

104 Το βάθρο πρό τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, πιθανῶς τοῦ ἀγάλματος τῆς Αἰτωλίας.

105 Ἡ «ἐξέδρα τῆς Ἁγίας Τριάδας». Σώζει τὴ βαθμίδα καὶ τὸ ἔδρανο μὲ σχηματοποιημένο λεοντοπόδαρο στὰ ἄκρα.

106 Βάθρα ἀγαλμάτων πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Μνημειώδης ἦταν καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, ἡ ἀντίωτη στήν κρήνη [91β, 111].

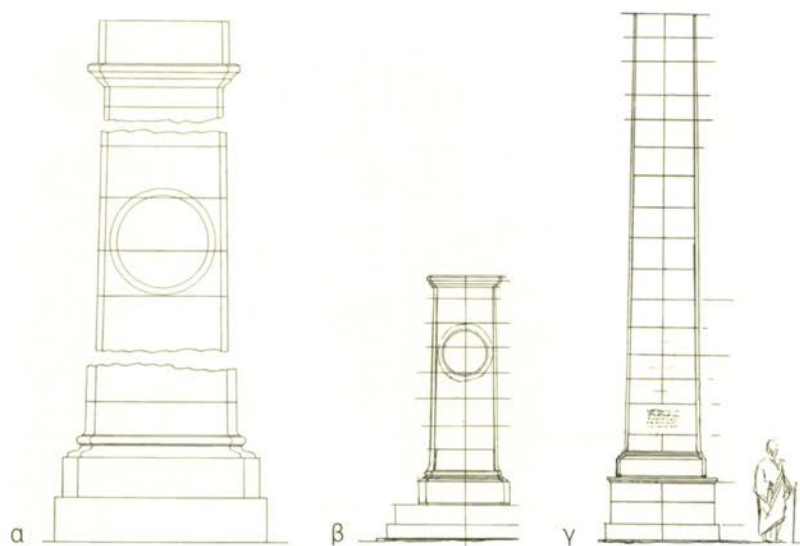
Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἡμικυκλικὲς ὑπάρχουν καὶ τρεῖς πειόσχημες ἐξέδρες: ἡ μία πρὸς τὸ νοτιότερο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἰδρύθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ Πτολεμαίου III Εὐεργέτου (246-221 π.Χ.) [89₂, 91α₂, 101]. Στὸ ἐρεισίνωτο εἶχαν στηθεῖ χάλκινα ἀγάλματα τοῦ ἴδιου, τῆς βασίλισσας Βερενίκης, τῶν τεσσάρων γιῶν καὶ δύο θυγατέρων τους συνοδευόμενα ἀπὸ ἐπιγραφὲς μὲ τὰ ὀνόματα. Ἡ ἐξέδρα ἰδρύθηκε στήν ἀγορὰ μεταξὺ 224-222 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς πρὸς τιμὴν τοῦ Εὐεργέτου, ἀρετᾶς ἕνεκεν καὶ εὐεργεσίας τὰς εἰς τὸ ἔθνος καὶ τοὺς ἄλλους "Ἕλληνας.

Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πλατείας παρατάσσονται ἀνάμεσα στὶς ἐξέδρες πολυάριθμα βάθρα τιμητικῶν ἀνδριάντων καὶ στηλῶν [106, 88, 89 καὶ σ. 148]. Βάθρα ὑπάρχουν καὶ στὸ

107 Μέλη τῶν δύο ὑψηλῶν τριγωνικῶν βάθρων στὸ νότιο μέρος τῆς πλατείας τῆς ἀγορᾶς.

νοτιότερο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς [79, 88₂, 90]. Τιμητικὲς ἐπιγραφὲς σὲ βάθρα μᾶς γνωρίζουν τιμώμενους ἀξιωματούχους τῆς Συμπολιτείας, ὅπως τὸν στρατηγὸ Ἀγήτα ἀπὸ τὴν Καλλίπολη τοῦ ὁποῖου τὸ ἄγαλμα ἀνέθεσε ἡ πόλις τῶν Λαμιέων, ἢ τοῦ Λυκώπου τοῦ Καλυδωνίου τὸν ἀνδριάντα, ἀνάθημα τῆς πόλεως τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν. Συμβαίνει οἱ τιμητικοὶ ἀνδριάντες ποὺ ἴδρυσεν τὸ ἴδιο τὸ Κοινὸν στὸν Θέρμο νὰ εἶναι τῶν ἱπάρχων καὶ ὄχι τῶν στρατηγῶν. Τὸ ἄγαλμα τοῦ ἱπάρχου Παιδίου ἦταν ἔργο τοῦ Λυσιίπου ποὺ γι' ἄλλους εἶναι ὁ ἴδιος ὁ διάσημος Σικυώνιος χαλκοπλάστης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ γιὰ ἄλλους νεώτερος συγγενῆς του τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τοὺς ἱπάρχους Ἀρχίδαμον καὶ Κλεισίαν τοὺς Πλευρωνίους ἐτίμησε ἐπίσης τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν: εἶναι ὅλες αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς ζωντανὲς μαρτυρίες τῆς λειτουργίας τοῦ κέντρου τοῦ Κοινοῦ, ὅπως,

108 Προτάσεις αναπαράστασης τῶν τριγωνικῶν βάθρων (α. Ευστάθιος Στίκας 1961, β, γ. Γεώργιος Ἀντωνίου 1997).

καὶ περισσότερο ἀκόμη τὰ πολυάριθμα ψηφίσματα ἀπονομῆς ἰσοπολιτείας, ἀσυλίας, ἀσφαλείας, ἐγκτήσεως, προξενίας σὲ ἐξέχοντα ἄτομα τῆς ἐποχῆς ποὺ τὰ ἀνέγραφαν σὲ λίθινες στήλες: μένουν σήμερα οἱ βάσεις τους μὲ τὶς ὑποδοχὲς κενές. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ τεκμήρια ἀνήκουν ὅλα στὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 270.

Δύο ὑψηλὰ τριγωνικὰ βᾶθρα εἶχαν στηθεῖ στὸν χῶρο πρὸ τοῦ «βουλευτηρίου». Τὰ μέλη τους ἔχουν καταπέσει καὶ μένουν κατὰ χῶραν [107, 91a]. Ὅρισμένα διακοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφες στρογγυλές ἀσπίδες. Ἐπιγραφή δηλώνει ὅτι τὸ ὑψηλότερο ἔφερε ἀνδριάντα τοῦ Καλυδωνίου Λύκου II τοῦ Διοκλέους ὁ ὁποῖος τὰ χρόνια τῆς μεγάλης κρίσεως τῆς Αἰτωλίας, περὶ τὸ 200 π.Χ., ἀνέλαβε τὴν ἐξόφληση δημόσιου χρέους τῆς Πλευρῶνος. Τὰ τριγωνικὰ αὐτὰ βᾶθρα [108]

109 Τό «βουλευτήριον» στο νότιο άκρο τής αγοράς.

θυμίζουν τὸ βάθρο τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου στήν Ὀλυμπία καὶ ἄλλο ὅμοιο στοὺς Δελφούς. Ἡ μελέτη τους δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

Στὸν Θέρμο δὲν βρέθηκε ὀργανωμένο δημόσιο ἀρχεῖο καὶ γι' αὐτὸ λείπουν σχετικὲς ἱστορικὲς πληροφορίες. Ὑπῆρχαν ὅμως στήν Αἰτωλία ἰδιωτικὰ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα ἀρχόντων σὰν αὐτὸ ποὺ σώθηκε στὸ Κάλλιον, προσφέροντας πλούσια τεκμήρια: σύνολο πήλινων σφραγισμάτων ποὺ συνόδευαν τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὶς συναλλαγὲς ἐξέχοντος ἀξιωματοῦχου τῆς πόλεως (Πάντος 1985).

Στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐπὶ στρατηγοῦ Ἀγελόχου τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν ἱδρυσε βωμὸν γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Θέρμιο. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή θὰ ἦταν στημένη κοντὰ στὸν βωμὸ καὶ τὰ θραύσματά της βρέθηκαν στὸν χῶρο μεταξύ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς

110 Άποψη του «βουλευτηρίου» από ΒΑ.

κρήνης της αγοράς. Ήταν καὶ αὐτὸ τὸ ἀνασκαφικὸ στοιχεῖο ἔνδειξη σημαντικὴ ποὺ ἐλάβαμε ὑπόψη γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὸ ἀπότμημα βράχου ποὺ βρίσκεται στὸν ἴδιο χῶρο, μὲ ὑπέργειο βωμὸ παλαιότερο ὅμως τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀγελόχου (βλ. σ. 120).

«Βουλευτήριον»

Βαδίζοντας στὴν πλατεῖαν ὁδὸν τῆς αγοράς, ἀνάμεσα στὶς στοές, φθάνουμε στὸ νότιο ἄκρο ὅπου ἔστεκε τὸ κτήριο τὸ ὁποῖο ἀποκάλεσαν βουλευτήριον [109, 110, 79]: εἶναι τὰ ἐρείπια ὀρθογώνιου κτηρίου (μὲ ἐξωτερικὲς διαστάσεις 26×20) ποὺ ἔκλινε τὴ στενὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς αγοράς στὸ βάθος ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ναό. Τὸ κτήριο ἔχει εἴσοδο μὲ προστώω 13.60×5.30 στὴν πρὸς τὴν πλατεῖα πρόσοψη.

Οί κρήνες

Στή βορειοδυτική ἄκρη τῆς πλατείας τῆς ἀγορᾶς ἀμέσως πρὸς Β τῆς δυτικῆς στοᾶς ὑπάρχει κρήνη κατασκευασμένη στὴν πηγή πού μένει ἀστείρευτη ἕως σήμερα [111, 79, 90]. Εἶναι ἀπλή ὀρθογώνια δεξαμενὴ (3.60×6.18) μὲ χαμηλὰ κτιστὰ τοιχώματα ὕψους 1.50 ἀπὸ μεγάλες κατεργασμένες λιθοπλίνθους, ἀνοικτὴ πρὸς Δ. Δὲν εἶχε ἡ κρήνη στέγαση. Τὸ νερὸ ἀναβλύζει καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς ἀραιὰ τοποθετημένους λίθους τῆς κατώτερης σειρᾶς τοῦ τοιχώματος. Κρουνῶν ὑπόλοιπα δὲν διαπιστώθηκαν, ἦταν φαίνεται πάντοτε κρήνη ἀντλησης. Πλακόστρωτο τὴν περιέβαλλε ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κρήνης, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι ὑπερψωμένο ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα μὲ ὄψη πρὸς τὴν πλατεία. Νόμισμα κοπῆς τῆς Χαλκίδος τοῦ 330 π.Χ. βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο πού περιέβαλλε τὴν κρήνη. Ἐπομένως αὐτὴ πρέπει νὰ κτίσθηκε μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολογία, τὸ ἐνωρίτερο πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

Ἐξω ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τείχους βρέθηκε τὸ 1902 καὶ ἄλλη κρήνη ὀρθογώνια 9×4 μὲ τρεῖς ἐπίσης τοίχους σὲ σχῆμα πεῖ, πού σώζονται μέχρις ὕψους 1 [112]. Ἡ κρήνη χαρακτηρίστηκε «πεντάκρουνος». Τὸ δάπεδο πρὸ τῶν κρουνῶν πού ἦταν στὸν τοῖχο τοῦ βάθους εἶχε κονίαμα. Θωράκιο τὸ χώριζε στὴ δυτικὴ ἀνοικτὴ πλευρὰ προσέγγισης ἀπὸ πλακόστρωτο, ὥστε νὰ σχηματίζεται δεξαμενὴ τὴν ὁποία γέμιζαν οἱ τρεῖς ἐσωτερικοὶ κρουνοί. Στους πλάγιους τοίχους εἶχε καὶ ἐξωτερικῶς ἀπὸ ἓνα κρουνοῦ, προφανῶς γιὰ τὰ ζῶα. Ἴσως ὑπῆρχαν κρουνοὶ καὶ στὰ μέτωπα τῶν πλευρικῶν τοίχων. Στὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων σώζεται ὁ ἀγωγὸς πού διοχέτευε τὸ νερὸ στοὺς κρουνοὺς ἀπὸ κοντινὴ πηγὴ στὴ ρίζα τοῦ Μεγαλάκκου.

111 Ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς μετὰ τὴν ἀντίκλιτη ἡμικυκλικὴ ἐξεῶδρα ἀπὸ ΒΔ.

112 Ἡ κρήνη ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος ἀπὸ ΒΑ. 1902.

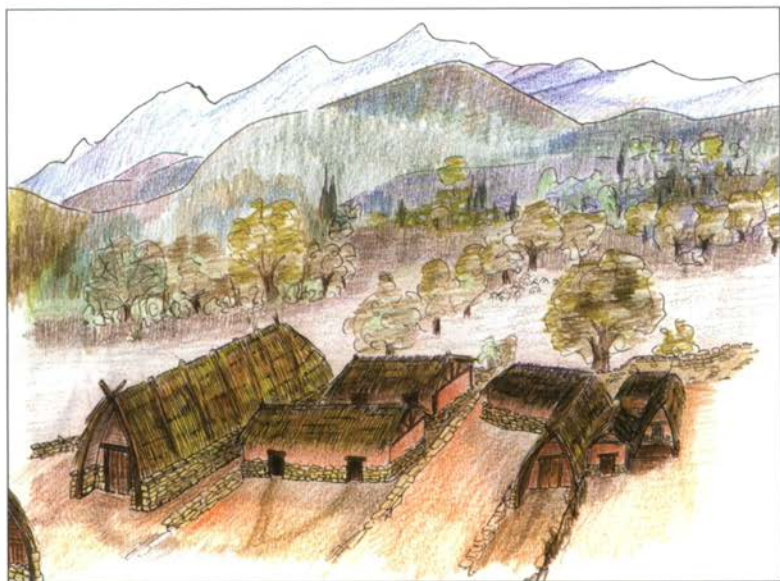
Στάδιον (;)

Ἡ ἀναζήτηση σταδίου στὸν Θέρμο θὰ ἦταν εὐλογη ἀρχαιολογικὴ φροντίδα, γιατί ὑπάρχουν ἀρχαῖες μαρτυρίες ὅτι τελοῦνταν ἀγῶνες κατὰ τὰ Θερμικά: Ἀργεῖος ὀπλιτοδρόμος νίκησε μεταξὺ τῶν ἐτῶν πιθανότατα 228-220 π.Χ., στάδιον ὀπλίταν στὸν Θέρμο. Στάδιο θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἐκτὸς τοῦ περιβόλου πρὸς Ν ἢ καὶ Δ. Ὡστόσο ἡ ἐπιμήκης πλατεία τῆς ἀγορᾶς ἐξασφάλιζε μῆκος σταδιαῖο καὶ ἴσως χρησίμευε καὶ ὡς στάδιο γιὰ τοὺς ἀγῶνες δρόμου καὶ ὄχι μόνο.

Ἡ ἐγκατάσταση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ

Ἀφήνουμε πίσω τὴν πολιτικὴ ἀγορὰ μὲ τὰ μεγαλοπρεπῆ της ἐρείπια, ὅπως κατήντησε στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ρωμαίων.

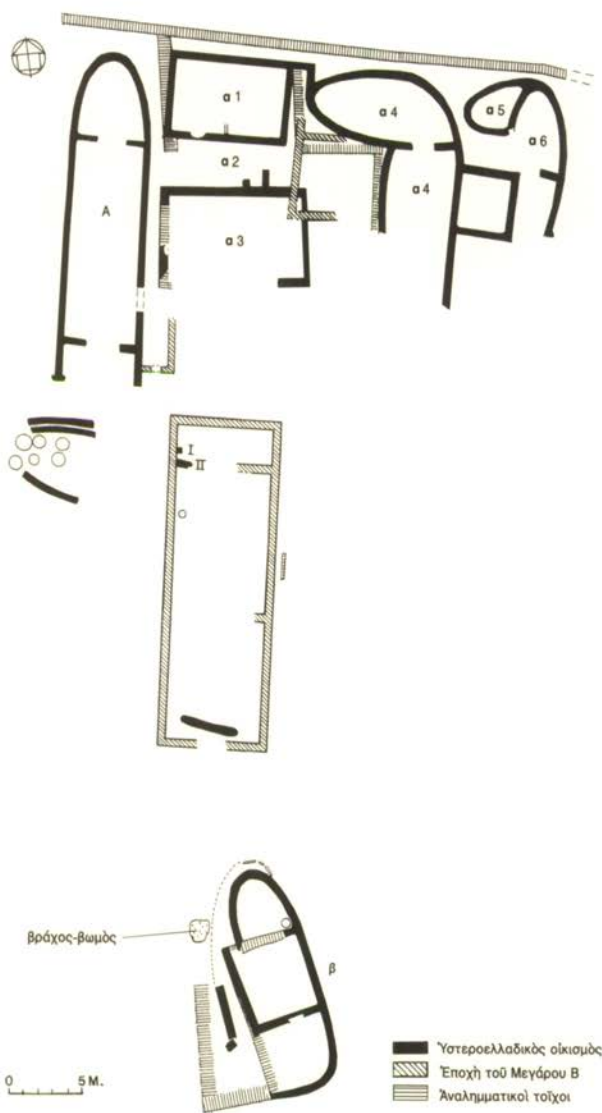
Ἀπὸ τὴν ἔσχατη περίοδο τοῦ Θέρμου θὰ στραφοῦμε στὸ μακρινὸ παρελθόν, στὴν ἐποχὴ ποὺ γεννιέται ὁ ἱερὸς τόπος τῆς Αἰτωλίας, στὴ 2η χιλιετία π.Χ. Τότε, μέσα στὴν πολιτισμικὴ ἀκόμη παράδοση τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς ἀναπτύχθηκε ἐδῶ ἀκμαῖος ὑστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς [113, 114, 115, 33]. Δὲν θὰ ἀναφέρουμε πάλι τίς εὐνοϊκὲς συνθῆκες τῆς συνεχοῦς αὐτῆς ἀνάπτυξης. Θὰ ἐπισκεφθοῦμε τὰ σωζόμενα κτήρια τοῦ οἰκισμοῦ, ὅσα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε ἕως τώρα στὸ φῶς. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἦταν μεγαλύτερος ὁ οἰκισμὸς καὶ ὅτι ἐκτεινόταν πέρα ἀπὸ τὰ σημερινὰ ὄριά του καὶ μάλιστα κυρίως πρὸς Δ καὶ Ν. Στὰ μέρη αὐτὰ μεταγενέστερες κατασκευὲς καὶ ἡ ἀγροτικὴ καλλιέργεια θὰ ἀφάνισαν τὰ κατάλοιπα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ μουσείου βρέθηκαν κατὰ τὴν οἰκοδόμησή του καὶ ὑστεροελλαδικὰ κτήρια. Καὶ ἔτσι ὅπως τώρα σώζεται ὁ οἰκισμὸς προσφέρει σπάνια εἰκόνα ὑστεροελλαδικῆς ἐγκατάστασης καὶ ὄχι μόνο στὴν Αἰτωλία. Ἡ θέση εἶναι τὸ κατώτερο ἄνδρo, εὐρεία ἰσοπεδωμένη ἔκταση στὶς ὑπώρειες τοῦ Μεγαλάκκου [22]. Ἐδῶ εἶναι

113 Μέρος της εγκατάστασης του ύστεροελλαδικού οικισμού πρὸς Β τοῦ ναοῦ.
Αναπαράσταση Diana Wardle.

114 Τὰ εἱρεῖπια τοῦ ύστεροελλαδικοῦ οικισμού πρὸς Β τοῦ ναοῦ.

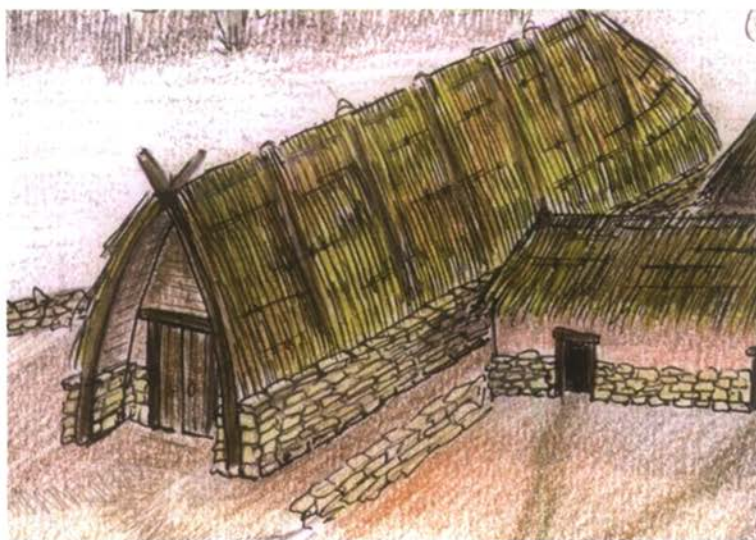
115 Κάτοψη τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ βάσει τῶν σχεδίων τοῦ Ρωμαίου 1915, 1916, μὲ προσθήκη τοῦ Μεγάρου Β.

ὁ πυρήνας τοῦ Θέρμου ὅπου στή συνέχεια ἰδρύθηκαν ὅλα τὰ ἐπίσημα κτήρια λατρείας τῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν.

Τὸ Μέγαρον Α καὶ ὁ ὑστεροελλαδικὸς οἰκισμὸς

Τὰ κτήρια τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ ἦταν ἀψιδωτά, ἐλλειψοειδῆ καὶ τετράγωνα [113, 114, 115]. Τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο κτήριο εἶναι τὸ Μέγαρον Α [116]. Εἶναι μακρὺ (22×6), ἀψιδωτὸ μὲ προθάλαμο, κύριο καὶ ὀπίσθιο δωμάτιο μήκους ἀντιστοίχως 2,28, 13, 5,40. Μικρὸ μέρος τοῦ προθαλάμου καὶ τοῦ κύριου δωματίου καλύπτει ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ μακροὶ τοῖχοι εἶναι ἐλαφρότατα καμπύλοι. Θύρες θὰ ὑπῆρχαν στὸ μέσο τῶν χωριστικῶν τοίχων. Ὁ πρόσθιος χώρος φαίνεται ὅτι δὲν εἶχε τοῖχο στήν πρόσοψη ἢ τουλάχιστον ὄχι σὲ ὅλη τὴν πρόσοψη. Πιθανότερο εἶναι ὅτι ἔμενε ἐμπρὸς ἀνοικτὸς καὶ τὰ ἄκρα τῶν τοίχων ἦταν καλυμμένα μὲ ξύλινες παραστάδες, ὅπως δείχνει λίθινη βάση μὲ ὑποδοχὴ γιὰ τὴν ξύλινη σανίδα στὸ ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ λίθινου μέρους τῶν τοίχων δὲν διατηρήθηκε, τὸ σωζόμενο ὕψος του δὲν εἶναι παντοῦ ἴδιο. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος σώζεται μέχρι 0,60-0,90, ὁ δυτικὸς 0,20-0,40. Τὸ *λιθολόγημα* αὐτὸ εἶναι κτιστὸ μὲ ἐπιμέλεια ἀπὸ πλακοειδεῖς ὁμοιόμορφους, ἀλλὰ διαφόρου μεγέθους λίθους μὲ πηλὸ ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ στοὺς ἀρμούς. Τὸ ἀνώτερο μέρος τῶν τοίχων θὰ ἦταν ξυλόπλεκτο καὶ πηλόχριστο, δηλ. κατασκευασμένο ἀπὸ πλέγμα ξύλων ἢ καὶ καλάμων μὲ πῆγμα πηλοῦ. Ἦδη στὸ κατώτερο λίθινο μέρος παρατηρεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καμπυλότητα ἐλαφρὰ κλίση τῶν τοίχων πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἢ ὅποια θὰ μεταδίδοταν στὸ ξυλόπλεκτο ἀνώτερο μέρος, ὥστε νὰ συναντῶνται οἱ δύο τοῖχοι ἐπάνω σχηματίζοντας θολωτὴ στέγασση.

Σημαντικὸ εὔρημα μέσα στὸ Μέγαρο Α ἦταν οἱ μικροὶ πίθοι ἀνεστραμμένοι ἐπάνω σὲ πλάκες μὲ καμένα ὀστὰ ζώων, στάχτη καὶ ἄνθρακα [34]. Ἡ σχέση τους μὲ λατρευτικὲς πράξεις εἶναι ἀσφαλῆς

116 α. Τὸ Μέγαρον Α ἀπὸ ΝΑ, 1915. β. Ἀναπαράσταση Diana Wardle.

καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι δὲν ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ κτηρίου, ἀλλὰ στοὺς χρόνους ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του τὸν 11ο αἰ., γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ παλαιὸς καὶ νὰ στεριώσῃ ὁ νέος ἀρχηγός. Ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς χρονολογεῖται καὶ τὸ κύπελλο μὲ ἀμαυρόχρωμη γραμμικὴ διακόσμηση ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ κτήριο [43a].

Τὸ Μεγάρων Α εἶναι τὸ μεγαλύτερο σωζόμενο κτήριο τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἔχει ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζαν κατὰ τὶς πρώιμες ἐποχὲς τοὺς ἀρχηγικοὺς οἴκους: μνημειακὸ μέγεθος, πρόδομο καὶ δύο ἐσωτερικοὺς χώρους, ἰδιαίτερα προβαλλόμενη εἴσοδο ποὺ τὴν πλαισίωσαν ξύλινες παραστάδες καὶ λιθόστρωτη ἔκταση πρὸ τοῦ κτηρίου, κατάλληλη γιὰ συναθροίσεις. Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ λιθοστρώτου ξεκινούσε ἡ ἀτραπὸς ποὺ ὄδηγοῦσε στὰ πρὸς Α ἀνάπτυξη, αὐτὴ ποὺ ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάρου Β [41, 52].

Τὸ κτήριο ἔχει θεμελιωθεῖ στὸ φυσικὸ ἔδαφος, δὲν ἦταν ὅμως τὸ πρῶτο κατασκεύασμα στὴ θέση αὐτῆ. Ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους του σώθηκαν ὑπόλοιπα δύο τουλάχιστον ἡμιυπόγειων καλυβῶν μὲ δρόμο κατηφορικό. Τὰ τοιχώματά τους ἦταν ἐπιχρισμένα μὲ πηλὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο περισυλλέχθηκαν κομμάτια πυρακτωμένα. Σὲ μιὰ καλύβα βρέθηκε μυλόπετρα. Σήμερα οἱ καλύβες εἶναι καταχωσμένες. Ἡ ἀρχικὴ εἰκασία τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα ὅτι τὰ ὀρύγματα ἦταν τάφοι μὲ καύσεις νεκρῶν δὲν ἐπαληθεύθηκε. Οἱ χρόνοι τῶν καλυβῶν αὐτῶν εἶναι ἀπροσδιόριστοι, χάνονται σὲ βάθος πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Μεγάρου Α ποὺ εἶναι πιθανότατο ὅτι κτίστηκε σὲ χρόνους ἀκόμη μεσοελλαδικούς γιὰ τὴν Αἰτωλία. Νεώτερο τῶν καλυβῶν ἀλλὰ ἀρχαιότερο τοῦ Μεγάρου Α εἶναι κτιστὸ κατασκεύασμα (κτηρίο ἢ λιθόστρωτο) ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε διαλυμένο τμῆμα μὲ ἀκανόνιστες πέτρες κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Μεγάρου Α, ἐπίσης τώρα καταχωσμένο. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τὴν κατασκευὴ του πρὸς τὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς (2000-1600 π.Χ.).

117 Μέρος τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ Δ: 1 Μέγαρον Α, 2 οἰκία α1, 3 τοῖχος περιβόλου ἢ ἀναλήματος, κατὰ τὴ βόρεια πλευρά.

Ἀμέσως πρὸς Α τοῦ Μεγάρου Α ὑπάρχουν δύο ὀρθογώνιες οἰκίες, οἱ α1 καὶ α3 οἱ ὁποῖες θεωροῦνται νεώτερες τοῦ ἀψιδωτοῦ Μεγάρου Α καὶ τῶν ἄλλων ἐλλειψοειδῶν οἰκιῶν, κυρίως γιατί πατοῦν ἐπάνω σὲ ὑπόλοιπα ἀναλημματικῶν τοίχων ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ ἀψιδωτά [114, 115, 120]. Ἡ α3 δὲν σώζεται πιά σὲ καλὴ κατάσταση. Οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι διακρίνονται στὸ σχέδιο [115] μὲ ὀριζόντια ἢ καὶ κατακόρυφη διαγράμμιση καὶ μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν ἀπὸ τὸν προσεκτικὸ ἐπισκέπτη στὸν χῶρο. Τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ διαπιστώθηκαν δύο κατασκευαστικὲς φάσεις. Στὴν πρώτη ἀνήκουν τὸ Μέγαρον Α, τὰ κτήρια α4, α5, α6, στὴ δεύτερη τὰ α1 καὶ

118α. Χυτρόπους ή πύραυλος από την οικία α1. (Σχ. Diana Wardle.) Μουσείο Θέρμου.

στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με άραιες πλάκες. Στο μέσο υπήρχε κεντρική έστία στην οποία βρέθηκαν χυτρόποδες ή άλλιως πύραυλοι, δηλ. σκεύη με κυκλικό περιχέλωμα κάτω από το οποίο εκφύονταν ποδαρικά, ενώ επάνω υπήρχαν όπες [118α]. Βρέθηκαν επίσης *κρατευταί*, δηλ. στηρίγματα

α3. Η ύπαρξη προς Β του συγκροτήματος μακρού τοίχου, προφανώς κοινού περιβόλου ή αναλήμματος [114, 115, 117] σημαίνει ότι όποια και αν ήταν η χρονική σειρά της οικοδόμησης των κτηρίων υπήρξε εποχή που ήταν όλα μαζί όρθια και λειτουργούσαν ως οικιστικό σύνολο.

Η οικία α1 αποτελείται πιθανότατα από ένα μόνο χώρο 7.60x4.70. Η είσοδος βρίσκεται

118β. Χαλιόδοντες κάπρου από οδοντόφρακτο κράνος (Μουσείο Θέρμου) όμοιο με το εικονιζόμενο από τάφο του 13ου αϊ. π.Χ. στα Σπάτα (ΕΑΜ).

119 Αποθηκευτικά πιθάρια σὲ ἀψιδωτὸ ὑστεροελλαδικὸ κτίσμα πρὸς Δ τοῦ Μεγάρου Α. 1899.

ὀβελῶν. Ἡ οἰκία α3 ποὺ δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση εἶναι μεγαλύτερη, 9.30×5.50. Στὴν οἰκία αὐτὴ βρέθηκαν οἱ χαυλιόδοντες κάπρου ποὺ διακοσμοῦσαν κατὰ ζῶνες κράνος γνωστοῦ τύπου τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς [118β]. Πρὸς Δ τοῦ Μεγάρου Α ὑπάρχει ἄλλο ἐλλειψοειδὲς κτήριο τὸ ὁποῖο εἰσχωρεῖ ἐν μέρει ὑπὸ τὸν ναό. Μέσα σὲ αὐτὸ εἶχαν βρεθεῖ ἕξι πιθάρια ποὺ θεωρήθηκαν ὅτι ἦταν ἀποθηκευτικά «στερεῶν ἢ ὑγρῶν προμηθειῶν τῶν ἐνοίκων» [119].

Στὸ ἀνατολικότερο μέρος τοῦ συγκροτήματος ὑπάρχουν τὰ δύο διπλὰ ἰδιότυπα ἐλλειψοειδῆ κτήρια [120, 114, 115]: Τὸ α4 ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἰσομεγέθη τμήματα συνδεόμενα ὥστε νὰ παριστοῦν σχῆμα ἀντίστροφου Γ, στραμμένου πρὸς Δ. Τὸ νότιο ἄκρο εἶναι ἐλλειπές. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἶναι προσαρτημένο τετραγωνικὸ κτίσμα. Τὸ

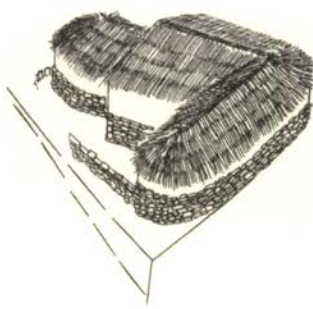
120 Όψη του ύστεροελλαδικού οικισμού από Α: 1 ἡ οἰκία α1, 2 ἡ οἰκία α3, 3 ἡ οἰκία α4, 4 τὸ ὀρθογώνιο πρόσκτισμα, 5 ἡ οἰκία α5-α6.

ἴδιο γενικὸ σχῆμα ἔχει καὶ τὸ παρακείμενο πρὸς Α κτήριο α5-α6. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ α4 στὸ ὅποιο τὰ δύο μέρη συνδέονται ὀργανικά, στὸ α5-α6 τὸ μικρότερο ὠοειδὲς τμήμα (α5) συνάπτεται ἐξωτερικῶς σὰν προσθήκη στὸ μεγαλύτερο ἔλλειψοειδὲς ποὺ δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση.

Πρὸς Ν τοῦ ναοῦ, ἔχει βρεθεῖ ἄλλο ἰδιόμορφο κτήριο, τὸ β, τοῦ ἴδιου οικισμού [121, 115]. Ὁ διαθέσιμος χῶρος γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ κτηρίου β θὰ ἦταν τριγωνικὸς καὶ σὲ αὐτὸν προσαρμόσθηκε τὸ σχέδιο. Τὴν κορυφὴ καταλαμβάνει τὸ βόρειο ἔλλειψοειδὲς μέρος, τὸ μεσαῖο δωμάτιο εἶναι σχεδὸν τετράγωνο καὶ τὸ νότιο, στὴ βᾶση τοῦ τριγώνου ἔχει μιὰ γωνία καμπύλη, ἐνῶ ὁ δυτικὸς του τοῖχος δὲν σώζεται. Τρεῖς ὄρθιες πλάκες [121] στὸ βορειοανατολικὸ

121 Ἡ ὑστεροελλαδική οἰκία β πρὸς Ν τοῦ ναοῦ:
1 περίβολος, 2 βοηθητικός χώρος.

122 Δύο προτάσεις ἀναπαράστασης τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ μίας μέρους τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς οἰκίας β (Diana Wardle).

ἄκρο τοῦ ἔλλειψοειδοῦς ἀνήκουν σὲ περίβολο ποῦ προστάτευε τὸ κτήριο ἀπὸ Β καὶ Δ. Τμῆμα τοίχου [121₂] παράλληλο κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ ὄριζε ἴσως βοθητικὸ ἐξωτερικὸ χῶρο. Στὴν εἰκ. 122 προτείνονται δύο ἀναπαραστάσεις τοῦ κτηρίου β καὶ μερικὴ ἀναπαραστάση τοῦ ἐσωτερικοῦ ποῦ φιλοτέχνησε ἡ Diana Wardle. Ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ διαπίστωσε ὅτι κτήρια τοῦ ἴδιου οἰκισμοῦ ὑπῆρχαν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς μόνο λίγα κατάλοιπα: Σημαντικὸ εἶναι τμῆμα καμπυλόσχημου τοίχου ἀπὸ μεγάλες πέτρες ποῦ ἀνήκει ἐπίσης στὴν Ὑστεροελλαδικὴ Ἐποχὴ καὶ εἶναι ἴσως ἀνάλημμα· βρίσκεται κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Μεγάρου Β [41, 44, 115].

Μετρήσεις ποῦ ἔγιναν ὅταν ἀποκαλύφθηκαν τὰ κτήρια αὐτὰ ἔδειξαν ὅτι ὅλα, ἔλλειψοειδῆ καὶ ὀρθογώνια, εἶχαν τοίχους κεκλιμένους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ποῦ κατέληγαν ἀνερχόμενοι σὲ θολοειδῆ στέγαση. Γίνεται πάντα δεκτὸ ὅτι τὰ ἀνώτερα μέρη τῶν τοίχων μαζὶ μὲ τὴ θόλο ἦταν ξυλόπλεκτα καὶ πηλόχρηστα. Ὅτι στὰ κτήρια τοῦ ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ βρέθηκαν οἰκιακὰ σκεύη καθημερινῆς χρήσεως σημαίνει ὅτι αὐτὰ ἦταν κατοικίες. Τὸ Μέγαρον Α ἦταν κτήριο ἀρχηγικό. Ἐδῶ γίνονταν τελετὲς στὶς ὁποῖες θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα [35-39].

Ἀλληπάλληλες καταστροφές τεκμηριώνονται ἀνασκαφικῶς στὸν ὑστεροελλαδικὸ οἰκισμὸ τοῦ Θέρμου. Κάθε φορὰ τὰ κτήρια ἐπισκευάζονταν ἐπάνω στὴ λίθινη βάση τῶν τοίχων τους. Ἡ τελικὴ καταστροφὴ συνέβη λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, δηλ. μετὰ τὸ 1100 π.Χ. Καὶ αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ κεραμικὰ εὐρήματα στὰ χῶματα ὅπου κτίστηκε τὸ διάδοχο Μέγαρον Β ποῦ σημειώνει τὴν ἀρχὴ νέας Ἐποχῆς.

Ἡ ἐγκατάσταση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου

Σήμερα τὸ Μέγαρον Β, τὸ πρῶτο μνημεῖο τῆς νέας ἐποχῆς βρίσκεται θαμμένο κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔπειτα ἀπὸ τὴ νέα ἀνασκαφὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε γιὰ τρίτη φορά. Καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές, ἐπὶ Σωτηριάδῃ τὸ 1898 καὶ ἐπὶ Ρωμαίου τὸ 1913, τὸ κτήριο εἶχε ἐπίσης μετὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα καταχωσθεῖ. Ἡ λεπτομερὴς στρωματογραφικὴ νέα ἀνασκαφὴ καὶ ἡ συστηματικὴ δημοσίευσή τῆς ἔχουν τώρα ὀλοκληρωθεῖ. Τὸ τόσο πολυσυζητημένο καὶ εὐθραστο αὐτὸ μνημεῖο τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας φυλάσσεται πάλι μέσα στὴ γῆ πού τὸ προστάτεψε ἐπὶ αἰῶνες.

123 Ἄποψη τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς ἀνασκαφῆς κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπὸ Ν, σήμερα καταχωσμένο: **1** ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ Μεγάρου Β, **2** ἡ ἀτραπός, **3** βόθροι καὶ ὁ ἀργὸς ἱερὸς λίθος, **4** λάκκοι προσφορῶν.

124 Ὁ βράχος - «βωμός», με τὸ πρῶτο φῶς τῆς ἡμέρας ἀπὸ Δ.

Στὶς εἰκ. 40, 58a ἔχουμε κάτοψη τοῦ κτηρίου καὶ στὴν [41] τὸ ἴδιο ἐνταγμένο στὸ σχέδιο τοῦ ναοῦ κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκεται [42, 44-53]. Θαμμένα εἶναι καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς ἐπόμενης ἐποχῆς, αὐτῆς τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν μὲ τὴν ἀνοικτόχρωμη στάχτη [54-55] καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων τῆς λατρείας: τῶν βόθρων καὶ τῶν κτιστῶν λάκκων θυσιῶν, τῶν κυκλικῶν κατασκευασμάτων [123, 50, 51, 56], τοῦ ἱεροῦ λίθου [66] καὶ τοῦ «μελανοῦ στρώματος» ποῦ ἔχει παραχθεῖ ἀπὸ θυσιῆς σὲ ὑπέργειο βωμό [58β]. Μόνο ὁ παλαιότερος βραχῶδης «βωμός» πρὸς Ν τοῦ ναοῦ καὶ οἱ περισσότερες πλάκες τοῦ περιβόλου τῆς ἐστίας εἶναι στοιχεῖα ὀρατά [124, 59, 126₂, 58a]. Ὁ ἐπισκέπτης πρέπει νὰ ἀνατρέξει στὸ δεύτερο μέρος ὅπου περιγράψαμε τὰ μνημεῖα αὐτὰ τὰ ὁποῖα προηγούνται τῆς ἴδρυσης τῶν ναῶν (σ. 98-125).

Ναοὶ ἀπὸ τὴν πρῶτην Ἀρχαϊκὴ στὴν ὕστερη Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου

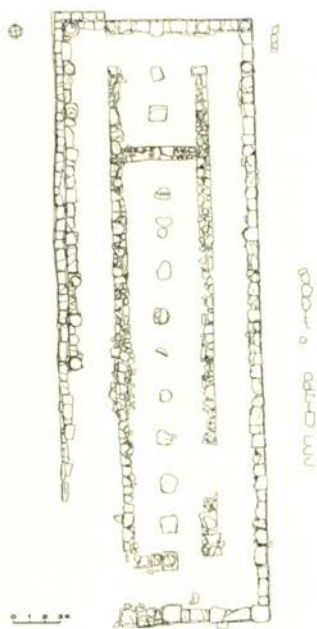
Ἡ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου (XI 7, 2) ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὸν Θέρμον ἔνθ' ἦν ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποδώσουμε ἐξ ἀρχῆς στὸν πολυώνυμον θεὸ τὸν ἐπιφανέστερο ναὸ τοῦ χώρου, ποῦ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σωτηριάδη τὸ 1898 [29, 30]. Συμπληρωματικὲς εἶναι ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ποῦ ἔχουν μάλιστα προέλθει μέσα ἀπὸ τὸν ναό (βλ. σ. 83). Τὰ λίθινα ἐρείπια ποῦ ἐπισκεπτόμαστε σήμερα ἀνήκουν στὴν τελικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή του (3ος-2ος αἰ. π.Χ.) [125, 126 καὶ σ. 76, 146]. Ὁ ναὸς βρίσκεται στὸ ἴδιο ὅπου καὶ τὰ Μέγαρα Α καὶ Β κατώτερο ἄνδρρο τοῦ χώρου ποῦ ἀποτελεῖ τὸ λίκνο τῆς ἱστορίας τοῦ Θέρμου. Εἶναι ναὸς περίπτερος, περιβαλλόταν δηλ. στὶς τέσσερις πλευρὲς ἀπὸ κιονοστοιχίαις, τὸ λεγόμενο περιστύλιον ἢ πτερόν καὶ εἶχε δεκαπέντε κίονες στὶς μακριὰς καὶ πέντε στὶς στενὰς πλευρὰς. Οἱ διαστάσεις τοῦ ὄλου εἶναι 38.23×12.15. Ἡ μεταξὺ ἀπόσταση τῶν κίωνων κυμαίνεται: 2.70-2.55 στὶς μακριὰς καὶ 2.91-2.74 στὶς στενὰς πλευρὰς. Σῶζονται ὀκτὼ κίωνων κατώτατοι σπόνδυλοι στὴ θέση τους: στὶς μακριὰς πλευρὰς ἔχουν διάμ. 0.75-0.70, στὶς στενὰς πλευρὰς εἶναι λίγο παχύτεροι. Ὅρισμένοι κίονες εἶχαν ἀβαθεῖς ραβδώσεις καὶ ἔμοιαζαν πολύπλευροι. Ὁ στυλοβάτης δὲν ἔχει θεμέλιο, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στρώσεις πλακῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κατώτερη μόλις εἰσχωροῦσε στὸ ἔδαφος. Μόνο στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπῆρχε καὶ βαθμίδα στὸν στυλοβάτη, ποῦ γωνιάζει καὶ συνεχίζεται γιὰ λίγο στὴ βόρεια πλευρὰ [126₁]. Ἡ ἀντίστοιχη νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη δὲν σώθηκε. Μόνο ἐπίσης στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπῆρχε καὶ εὐθυνητήρια, δηλ. μία κατώτερη, λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος προβάλλουσα στρώση λίθων, στὴν ὁποία πατοῦν οἱ ὑπέργειες στρώσεις τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτη. Οἱ διαρρυθμίσεις αὐτὲς τοῦ

α

β

γ

125 Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. α. Ἀπὸ ΒΑ, 1971. β. Ἀπὸ Ν, 2008. γ. Ἀποτύπωση τῆς κάτοψης. (Γ. Μακρῆς 1984.)

126 Τὸ δυτικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ Ν, μὲ τὴ βαθμίδα τοῦ στυλοβάτη **1** καὶ τὶς πλάκες **2** τοῦ ἔλλειπτικοῦ περιβόλου τοῦ βωμοῦ τέφρας.

δυτικοῦ στυλοβάτη πιθανότατα εἶναι συμπληρωματικές, δηλ. μεταγενέστερες, καὶ θὰ ἦταν ἀπαραίτητες ἐξ αἰτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους στὸ δυτικὸ μέρος, ποὺ θὰ εἶχε ἐπιχωματωθεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἰσόπεδο ἐπίπεδο, ἐνῶ δὲν ἦταν σπάνιες καὶ κατολισθήσεις.

Ὁ σηκός, τὸ κύριο οἰκοδόμημα τοῦ ναοῦ, σώζει ὅλο τὸ περίγραμμά του. Ἦταν στενόμακρος οἶκος 25.40×4.70 καὶ εἶχε μεσαία σειρὰ δέκα κιόνων σὲ ἰδιαίτερες βάσεις. Στὴ ἀνοικτὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου, ποὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ περίσταση τῶν κιόνων 3.70, σώθηκαν οἱ βάσεις τῶν παραστάδων στὰ ἄκρα τῶν τοίχων καὶ ἀνάμεσά τους ἡ βάση τοῦ πρώτου κίονα. Πρόδομος λείπει, ὀπισθόδομος ὅμως σχηματίζεται μὲ τὴν προέκταση τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν

του σηκοῦ. Εἶναι κλειστός πρὸς τὸ ἐσωτερικό, ἀφοῦ ἀποχωρίζεται μὲ τοῖχο ἀπὸ τὸν σηκό, ἀλλὰ πίσω μένει ἀνοικτὸς πρὸς Β. Δύο κίονες ἔστεκαν στὸν ὀπισθόδομο, τοποθετημένοι στὸν ἄξονα τῆς μεσαίας τοῦ ναοῦ κιονοστοιχίας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς ἐρευνητὲς εἶναι τὰ περὶ τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἐπάνω μέρους τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἃν δηλ. πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ ξυλόπλεκτους καὶ πηλόχριστους τοίχους ἢ γιὰ λιθόκτιστους, ὡς συνέχεια τοῦ κατώτερου *λιθολογήματος*. Ξύλινοι ἔχουν ὑποτεθεῖ καὶ οἱ κίονες τοῦ σηκοῦ. Ἡ ἀφθονία ὅμως ἀσβεστολιθικοῦ πετρώματος στὸ ὕψωμα τοῦ Μεγαλάκκου θὰ ἐπέτρεπε τὴ χρήση λίθου, ἐνῶ καὶ τὸ πάχος τῶν βάσεων μὲ τὶς ὑποκατασκευές τους δὲν εἶναι φαίνεται ἀσύμβατο μὲ βαρεῖς, λίθινους κίονες. Τὸ ἴδιο ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ ὑλικὸ ἀνακύπτει καὶ γιὰ τοὺς κίονες τοῦ περιστυλίου, καθὼς καὶ γιὰ τὴ ζώνη τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν, ποὺ θὰ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τῶν κιόνων [145]. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι λίθινα κατάλοιπα τῆς ζώνης αὐτῆς δὲν βρέθηκαν.

Τὸ σημαντικότερο ὅμως πρόβλημα εἶναι ἐὰν ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἦταν ἐξαρχῆς, δηλ. ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., περίπτερος. Ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας ἐσημείωσε τὶς ἰδιομορφίες τοῦ στυλοβάτη: στὴ νότια, ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ οἱ λίθοι προέρχονται ἐν μέρει ἀπὸ ἄλλα κτήρια παλαιότερα, ἃν κρίνουμε ἀπὸ γλυπτὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ σὲ αὐτούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφὲς σὲ ξαναχρησιμοποιημένα θραύσματα λίθων, οἱ ὁποῖες χρονολογήθηκαν στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Στὸν δυτικὸ στυλοβάτη, ὅπως καὶ στοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ, δὲν ὑπάρχει κατὰ τὸν ἴδιο ἀνασκαφέα παλαιότερο ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Γι' αὐτὸ ὁ Σωτηριάδης ὑποστήριξε ὅτι ὁ δυτικὸς στυλοβάτης καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ ἦταν μέρη προϋπάρχοντος ναοῦ ποὺ δὲν εἶχαν ὑποστῆ ζημιὲς καὶ δὲν χρειάστηκε νὰ ἐπισκευασθοῦν. Τὸ συμπέρασμά του

ἦταν ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. περίπτερος ναός, πού ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη καὶ τὸν σηκό, καταστράφηκε τὸ 218 ἢ τὸ 207 π.Χ. ἀμέσως δὲ μετὰ, κατὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ὁ ναός θὰ ἐπισκευάσθηκε. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἔχει διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἄποψη ὅτι καὶ ὁ δυτικὸς στυλοβάτης, παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἔχει ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρήση, εἶναι νεώτερη κατασκευή, δηλ. σύγχρονος μὲ τὸν στυλοβάτη τῶν ἄλλων πλευρῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι ὁ Πολύβιος δὲν κάνει λόγο γιὰ καταστροφή ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. Ὑπῆρχε πράγματι πρῶμιμος ναός;

Τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος

Ἀποφασιστικὴ ἔνδειξη ὅτι ὑπῆρχε πρῶμιμος ἀρχαϊκὸς περίπτερος ναός θεωρήθηκε ὅτι παρεῖχαν τὰ πῆλινα διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη – ἐπενδύσεις ξυλόδητου κτηρίου –, πού μόλις εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1898 μαζί μὲ τὸν σωζόμενο, «ἐπισκευασμένο» μετὰ τὸ 218 ἢ 207 π.Χ. ἑλληνιστικὸ περίπτερο ναὸ καὶ σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ αὐτόν. Συγκεκριμένα ἀποκαλύφθηκαν ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη καὶ τὴ βορειοανατολική του γωνία κεραμίδες στέγης, ἀκροκέραμοι μὲ ἀνάγλυφες κεφαλές τῆς πρῶιμης Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς καὶ ὀλόκληρη σειρά πῆλινες πλάκες μὲ ζωγραφικὲς παραστάσεις τοῦ ὕστερου 7ου αἰ. π.Χ., πού ταυτίσθηκαν ἀμέσως μὲ μετόπες. (Ἡ μετόπη εἶναι πλάκα πού καλύπτει τὸ κενὸ μεταξὺ δύο τριγλύφων. Ἡ τρίγλυφος εἶναι τὸ μέλος πού φέρει δύο πλήρεις καὶ δύο μισὲς γλυφές. Ἡ ζώνη τριγλύφων καὶ μετοπῶν βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τῶν κίωνων τοῦ περίπτερου δωρικοῦ ναοῦ [145]). Οἱ «μετόπες» αὐτὲς ἀποδόθηκαν σὲ πρῶμιμο ἀρχαϊκὸ δωρικὸ περίπτερο ναό, ὁ ὁποῖος ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὑπετέθη ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ὅτι ξαναχτίσθηκε ἀμέσως μετὰ καὶ δέχθηκε τὶς ἴδιες πῆλινες μετόπες πού ὕστερα ἀπὸ τελικὴ καταστροφή τοῦ κτηρίου καταχώσθηκαν κατὰ

μήκος του ανατολικού στυλοβάτη μαζί με κεραμίδες της στέγης και άκροκεράμους.

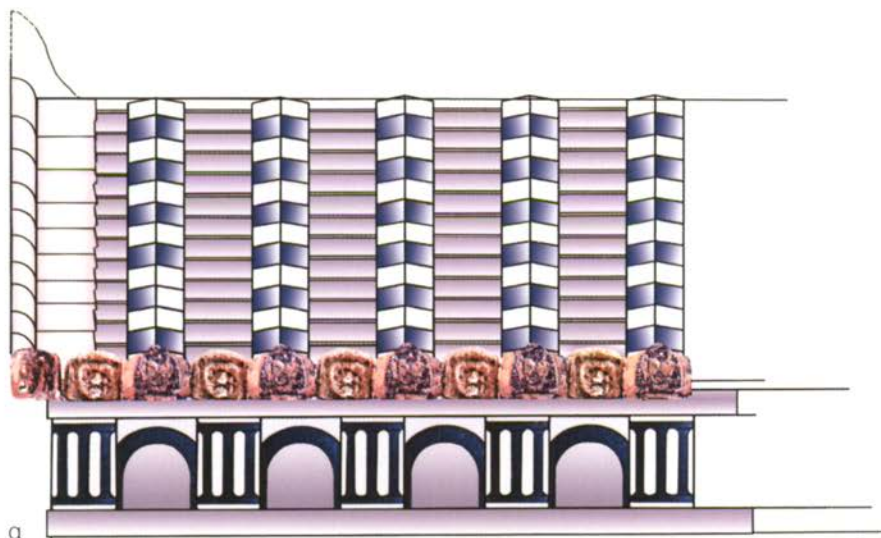
Τὰ ἐρωτήματα εἶναι πολλὰ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ ἐκεῖνα δεδομένα δὲν εἶναι λεπτομερῆ. Οἱ «μετόπες» καὶ μιὰ σειρὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μὲ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ πρῶμο ἀρχαῖκὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ δὲν εἶναι πράγματι ἐξακριβωμένος ὁ τύπος τοῦ κτηρίου. Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι μπορεῖ ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια καὶ παρὰ τὴν πιθανολογούμενη καταστροφὴ τοῦ ναοῦ νὰ χρησιμοποιήθηκαν στὸν καινούργιο ναὸ οἱ ἴδιες πῆλινες πλάκες ὡς «μετόπες». Εἶναι ἐνδεχόμενο ὅτι συγκεντρώθηκαν καὶ ἐτάφησαν ἀρχαῖκα καὶ νεώτερα πῆλινα μέλη κατὰ μήκος τοῦ στυλοβάτη τοῦ νέου ναοῦ σὰν σὲ ἱερὸ ἀποθέτη ἢ ἴσως καὶ γιὰ πρακτικούς λόγους, π.χ. ὡς ὑλικὸ πού προστάτευε τὸ κτήριο ἀπὸ τὴν ὑγρασία.

Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ὅτι πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἦταν δυνατὴ ἡ οἰκοδόμηση περιίπτρου ναοῦ στὴν κεντρικὴ Αἰτωλία, στὸ ἀνερχόμενο ἱερὸ τοῦ Θέρμου κατὰ παραγγελίαν τῶν κοινοτήτων καὶ κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Κορίνθου ἢ τοῦ Ἄργους καὶ ὄχι ὡς ἐξέλιξη τοῦ ἀφανισμένου ἀπὸ καιρὸ Μεγάρου Β, πού ἄλλωστε δὲν εἶχε ποτὲ περιστύλιο οὔτε ἔγινε ναός. Ἀλλὰ τὸ τυπικὸ σχῆμα τοῦ δωρικοῦ περιίπτρου ναοῦ [145] δὲν εἶναι μοναδικό: περισσότεροὶ πρῶμοι ναοὶ δὲν εἶχαν περιστύλιο, ἦταν ἀπλοὶ οἴκοι, κυρίως στὴν Πελοπόννησο, στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ στὸ πλησιόχωρο Σπαθάρι Στράτου. Οἱ δὲ πῆλινες πλάκες τοῦ Θέρμου μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μετόπες δωρικοῦ περιίπτρου ναοῦ, ἀλλὰ νὰ κοσμοῦσαν ὡς ζωφόρος ἐξωτερικῶς ἢ ἐσωτερικῶς πρῶμο ἀρχαῖκὸ κτήριο. Ὅτι ὑπῆρχε πρῶμο ἀρχαῖκὸ κτήριο τεκμηριώνεται ἀκριβῶς ἀπὸ ὅλα τὰ διακοσμημένα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πού ὅπως σημειώσαμε βρέθηκαν στὴ θέση τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιίπτρου ναοῦ. Καὶ εἶναι

σημαντικό ότι η νέα ανασκαφή έδειξε ότι τὸ κτίσμα τοῦ σηκοῦ ποὺ σώζεται κατασκευάσθηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀποψη ἐπομένως ὅτι μπορεῖ ὁ σηκὸς αὐτὸς καὶ μόνο νὰ ἦταν ὁ ἀρχαῖκός οἶκος τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι εὐλόγη. Τὸ ἐπίμηκες σχῆμα (1 πρὸς 5), ἡ μεσαία σειρὰ κιόνων σὲ μεμονωμένες βάσεις, ὁ λεπτὸς σχετικὰ τοῖχος τοῦ κτηρίου, ὅλα χαρακτηρίζουν πρῶμο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο. Σὲ αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ δὲν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς δὲν καταστράφηκε κατὰ τὰ μακεδονικά (ὁ Πολύβιος οὐδὲν ἀναφέρει) καὶ διατηρήθηκε ὡς σηκὸς τοῦ περιίτερου ναοῦ.

Γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν ὅμως μὲ ἀσφάλεια τὰ πρῶμα ἀρχαῖκα πῆλινα στοιχεῖα (κεραμίδες, ἀκροκέραμοι, σίμες, μετόπες καὶ τρίγλυφοι) [127, 128, 68a-δ] στὸν πρῶμο αὐτὸν χωρὶς περιστύλιο νὰ πρέπει νὰ ὀλοκληρωθοῦν οἱ λεπτομερεῖς μετρήσεις καὶ ταξινομήσεις ποὺ ἔχουν ἤδη προχωρήσει, στὰ πλαίσια τῆς νέας ἔρευνας τῆς Gerhild Hübner. Φαίνεται πάντως ἤδη ὅτι δὲν ὑπάρχει σύμπτωση ἀναλογιῶν ἀνάμεσα στὶς διαστάσεις τῶν πῆλινων αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ σὲ ἐκεῖνες τοῦ σωζόμενου στυλοβάτη τοῦ περιστυλίου τοῦ ἑλληνιστικοῦ ναοῦ. Καὶ ὄχι μόνο, ἀλλὰ οἱ ἐνδείξεις τῶν πρώτων μετρήσεων ὀδηγοῦν ἤδη στὴν ἀπόδοση τῶν συγκεκριμένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων (ἐκτὸς τῶν ζωγραφιστῶν "μετοπῶν") ἀκριβῶς στὸν μονόχωρο μὲ μεσαία κιονοστοιχία οἶκο ποὺ ἀργότερα ἔγινε ὁ σηκὸς τοῦ περιίτερου ναοῦ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ ἀναπαράσταση ποὺ ἔκανε ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας σὲ συνεργασία μὲ τὸν Γερμανὸ ἀρχιτέκτονα Kawerau στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ., ποὺ δείχνει θριγκὸ πρῶμου ἀρχαῖκοῦ περιίτερου ναοῦ καὶ ἔγινε εὐρύτατα γνωστή, πρέπει τώρα νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὶς νέες ἐνδείξεις.

Τὸ κτήριο τοῦ σηκοῦ στὴν ἀρχικὴ του μορφή εἶχε φαίνεται στέγη δικλινῆ μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη ἐμπρὸς καὶ πίσω πιθανῶς ριχτή,

127 α. Αναπαράσταση της κεράμωσης της δικλινοῦς στέγης τοῦ πρώιμου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (κατὰ Gerhild Hübner, σχ. Μιχάλης Λεφατζῆς). β. Ὑδρορροή λεοντοκέφαλη. γ. Οἱ «διαδαλικές» μορφές (δύο τύποι) τῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων (ἄκροκεράμων). Μουσεῖο Θέρμου.

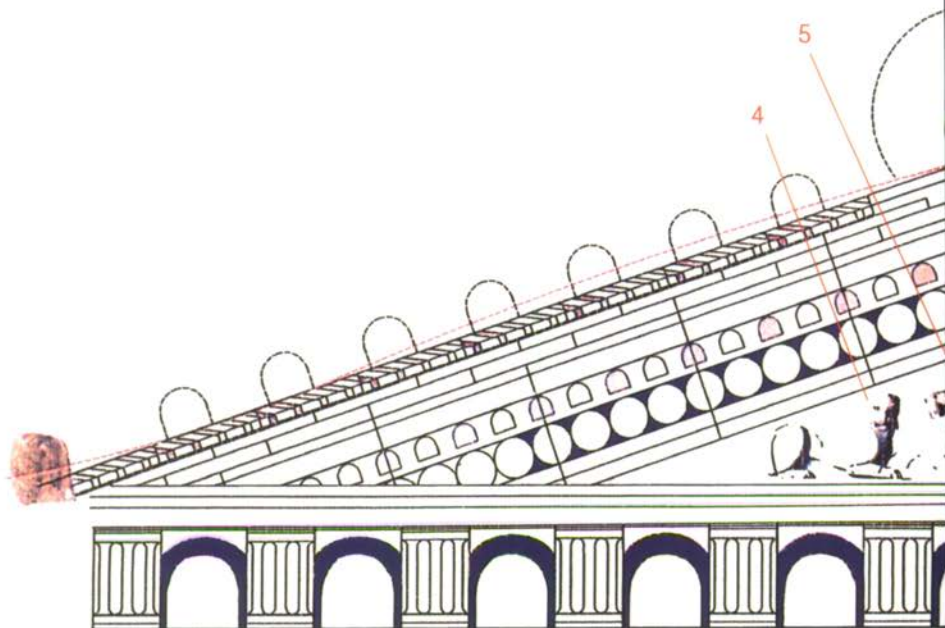
δηλ. ἡ στέγη θὰ λέγαμε ἦταν «τρίριχτη». Τῆ στέγη αὐτὴ τὴν ἀποτελοῦσαν δύο στρώσεις κεραμιδιῶν [127a]. Στὴν κάτω στρώση ἦταν οἱ ἐπίπεδες κεραμίδες (κέραμοι στρωτῆρες) καὶ στὴν ἀνώτερη σειρὰ κεραμίδια μὲ τριγωνικὴ διατομὴ (καλυπτῆρες) ποὺ ἐκάλυπταν τοὺς ἄρμους τῶν στρωτήρων. Στὰ ἄκρα τῆς στέγης ἐναλλάσσονταν λεοντοκέφαλες ὑδρορροές [127β], μὲ ἀνάγλυφα πρόσωπα [127γ]. Οἱ λεοντοκέφαλες ὑδρορροές ἀποτελοῦσαν ἀπόληξη τῶν στρωτήρων καὶ τὰ ἀνάγλυφα πρόσωπα ἦταν στὰ μέτωπα τῶν ἡγεμόνων (ἀκραιῶν) καλυπτῆρων. Τὰ γυναικεῖα ἢ ἀνδρικὰ πρόσωπα διακρίνονται μὲ βάση τὴν πλούσια κόμμωση σὲ δύο διαφορετικούς τύπους καὶ εἶναι ἔργα τῆς λεγόμενης δαιδαλικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς: στὸν ἕνα τὸ πρόσωπο εἶναι πλαισιωμένο μὲ χυτούς, ψηφωτοὺς βοστρύχους, στὸν ἄλλο ἡ κόμμωση ἔχει ὀριζόντια διάρθρωση σὰν βαθμιδωτὴ περούκα. Ὅλες οἱ μορφές φοροῦν στεφάνι ἢ διάδημα. Πίσω ἀπὸ τὴν σειρὰ αὐτὴ τῶν ἀκροκεράμων εἶχε σχηματισθεῖ αὐλάκι τὸ ὁποῖο δεχόταν τὸ βροχόνερο ἀπὸ τὴν ἐπικλινεῖς πλευρὴς τῆς στέγης γιὰ νὰ τὸ διοχετεύσει μέσα ἀπὸ τὸ στόμα τῶν λεοντοκεφαλῶν.

Τοῦ ἀετώματος τῆς πρόσοψης τοῦ ὁποίου ἔγινε πρόταση ἀναπαράστασης [128] σῶζονται θραύσματα τοῦ γείσου (ἐξέχοντος πλαισίου ποὺ περιέβαλλε τὴν τρεῖς πλευρὴς τοῦ ἀετώματος [145]), τὸ ὁποῖο ἦταν διακοσμημένο μὲ πολύχρωμα φύλλα [128i]. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ λοξὰ γεῖσα τοῦ ἀετώματος ὑπῆρχε παρόμοια διακοσμημένη σίμη (τὸ πρὸς τὰ ἄνω στραμμένο χεῖλος τῶν ἀκραιῶν κεραμιδιῶν) [1282]. Ἐπιστέψεις μὲ ἄγνωστα, ἴσως δισκοειδῆ στοιχεῖα, συμπλήρωναν τὸ ἐπάνω πλαίσιο τοῦ ἀετώματος. Κάτω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο καθὼς καὶ στὴν πλάγιες ὄψεις τοῦ κτηρίου ὑπῆρχε πιθανῶς ζώνη πήλινων τριγύφων καὶ μετοπῶν οἱ ὁποῖες ἦταν διακοσμημένες μὲ τοξωτὸ πλαίσιο μαῦρο. Σῶζονται θραύσματα ποὺ συνδυάζουν σὲ ἐνιαία πῆλινη πλάκα τρίγλυφο καὶ μετόπη [1283, 127a]. Τὰ δίδυμα αὐτὰ μέλη

είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την πρώιμη ιστορία του δωρικού ρυθμού. Πρέπει να είχαν ως πρότυπα ξύλινα σύγχρονα στοιχεία. Ξύλινες και πήλινες πλάκες τριγύφων και μετοπών εξάλλου μπορεί να είναι σύγχρονες των λίθινων σὲ περίτερους ναοὺς τῆς πρώιμης Ἀρχαϊκῆς Ἐποχῆς. Ἡ δὲ ζώνη τριγύφων και μετοπών στὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων οἴκου [127a] δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ προβαθμῆς τῆς ἴδιας ζώνης ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τῶν ἐξωτερικῶν κίωνων περίτερου ναοῦ [145]: ἦταν ταυτόχρονες ἀρχιτεκτονικὲς διακοσμῆσεις. Ἦσως ζώνη τριγύφων - μετοπῶν εἶχε καὶ ὁ οἶκος στὸ Σπαθάρι Στράτου (μέσα 6ου αἰ. π.Χ.).

Οἱ «μετόπες» μὲ τις ζωγραφικὲς παραστάσεις [68a-δ, 71] δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦν τὴ θέση τους ὄχι μόνο στὸ περιστύλιο, ἀλλὰ οὔτε στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ἀπλοῦ ἀετωματικοῦ σηκοῦ λόγω ἀσυμφωνιῶν στὶς διαστάσεις. Μπορεῖ ὅμως, ἂν δὲν προέρχονται ἀπὸ ἄλλο κτήριο ἀφανισμένο, νὰ ἦταν τοποθετημένες κατὰ σειρὰν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, π.χ. στὸ ἐπάνω μέρος ἢ στὴ βάση τῶν τοίχων, δηλ. πάλι σὲ ἀρχιτεκτονικὴ συνάφεια. Κατὰ τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ δὲν ἦταν ξένος ὁ τρόπος συμπαράθεσης μεμονωμένων παραστάσεων ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν ἐσωτερικὴ θεματικὴ σχέση.

Μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ πιθανὴ διακόσμηση τοῦ τυμπάνου (τριγωνικοῦ πεδίου τοῦ βάθους τοῦ ἀετώματος [145]). Ἐδῶ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπῆρχε λίγο μεταγενέστερη τῆς ὅλης στέγης ἀνάγλυφη παράσταση, ὅπως σὲ ἄλλα σύγχρονα ἀετώματα. Εἰκάζεται ὅτι θραῦσμα πήλινου κεφαλιοῦ πάνθηρα [1284] καὶ πήλινα μέλη, φτερὸ καὶ βραχίονας [1285.6] δαιμονικῆς Γοργοῦς ποὺ τρέχει ἀνήκουν στὴν παράσταση. Ἡ τυπολογικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ συνόλου τοῦ θριγκοῦ καὶ τῆς στέγης τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι μοναδικὴ γιὰ τὴν ὥρα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπόδοση τῶν πήλινων αὐτῶν μελῶν σὲ ἐνιαῖο σύνολο καὶ μάλιστα στὸ ἴδιο κτήριο

1

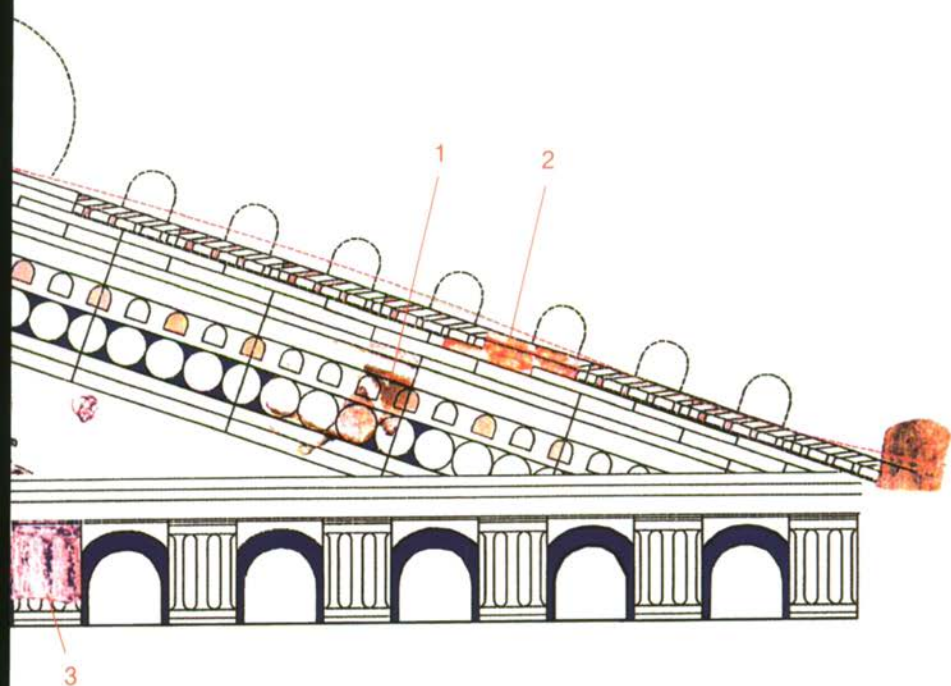

2

3

128 Πρόταση αναπαράστασης του αετώματος του πρώιμου ναού του Ἀπόλλωνος (Gerhild Hübner, σχ. Μιχάλης Λεφατζής): **1** γείσο, **2** σίμη, **3** πλήληνη πλάκα με ὑπόλοιπο μετόπης καὶ τριγλύφου.

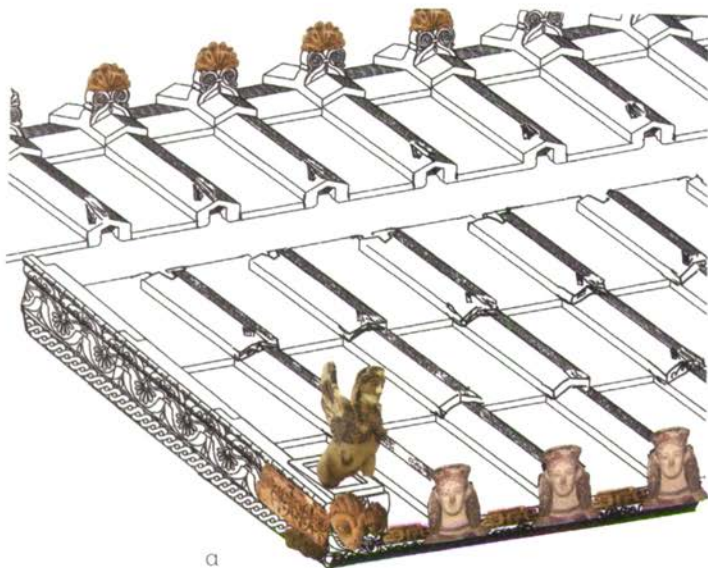
4

5

4 κεφάλι πάνθηρα, 5 φτερό καὶ βρα-
 χίονας Γοργοῦς, ἴσως ἀπὸ τὴν ἀετώμα-
 τικὴ παράσταση. Στὰ ἄκρα τοῦ ἀετώμα-
 τος οἱ λεοντοκέφαλες ὑδρορροές [127B].
 Μουσεῖο Θέρμου.

α

β

129 α. Αναπαράσταση της στέγης του ναού του Ἀπόλλωνος μετά ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (κατὰ Gerhild Hübner, σχ. Γιώργος Σταμάτης). β. Μορφὴ γυναικεῖα ἀκροκεράμου καὶ ὕδατογραφία ἄλλης ἀκροκεράμου Ἀ. Παπαγεωργίου Βενετᾶ. γ. Στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρ. δ. Ἀνθέμιο τῶν καλυπτῆρων στὴν κορυφὴ τῆς στέγης τοῦ ἴδιου ναοῦ (ὕδατογραφία Ἀ. Παπαγεωργίου Βενετᾶς). ε. Σίμη στ΄. Λεοντοκέφαλη ὕδρορροή. ζ. Ἀκρωτήριο σφίγγας. Τῶν γυναικεῖων μορφῶν τῶν ἀκροκεράμων βρέθηκαν μῆτρες. Μουσεῖο Θέρμου.

γ

129

δ

ε

στ

ζ

στηρίζεται στην όμοιότητα του πηλού, στο ένιαίο επίχρισμα των επιφανειών, στην όμοιότητα των χρωμάτων, και στη συμφωνία των αναλογιών μεταξύ τους και με τον σωζόμενο σηκό που διατηρήθηκε και μετά από την προσθήκη περιστυλίου.

Όταν ολοκληρωθεί ή μελέτη, ή αναπαράσταση του πρώιμου αρχαϊκού οίκου του Απόλλωνος στον Θέρμο θα μας προσφέρει λαμπρά πολύχρωμο «άγαλμα» αρχιτεκτονικής και θα μας βοηθήσει να φαντασθούμε την ευφρόσυνη διάθεση των προσκυνητών της Αιτωλίας τον 7ο αί. π.Χ., όταν αντίκριζαν στο κοινοτικό ιερό τον πρώτο και χαρίεντα νηόν του θεοῦ τους.

Τὰ αρχιτεκτονικά μέλη που αναφέραμε δὲν εἶναι τὰ μόνα που βρέθηκαν σὲ συνάφεια με τὰ ερείπια του ναοῦ του Απόλλωνος. Στὴν ἴδια ἀπόθεση βρέθηκαν καὶ ἄλλοι καλυπτῆρες με κεφάλια γυναικεῖα που εἶναι νεώτερα [129β]. Ἀνήκουν τὰ ἀκροκέραμα αὐτὰ μαζί καὶ ἡ σίμη με διακόσμηση λουλουδιῶν λωτοῦ καὶ ἀνθεμίων [129ε], σὲ κεράμωση ἐπισκευῆς του ἴδιου σηκοῦ κατὰ τὸ ἀ΄ μισὸ του 5ου αἰ. π.Χ. [129α], ἡ ὁποία ὅπως δείχνουν οἱ μῆτρες που βρέθηκαν, κατασκευάσθηκε ἐπὶ τόπου. Στὶς γωνίες του ἀετώματος καὶ κατὰ διαστήματα στὰ ἄκρα τῆς στέγης ὑπῆρχαν πάλι λεοντοκέφαλες ὑδρορροές [129στ΄]. Ἀκρωτήριο (γλυπτὸ διακοσμητικὸ στὴν κορυφή ἢ καὶ στὶς κάτω γωνίες του ἀετώματος) ἦταν ἡ πήλινη καθιστὴ σφίγγα, ἐξαιρετο ἔργο πλαστικῆς που ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο του Θέρμου [129ζ]. Στὴν κορυφή τῆς στέγης οἱ καλυπτῆρες ἀπέληγαν σὲ ἀνθέμια ὁρατὰ ἀπὸ τὶς πλάγιες ὄψεις του κτηρίου [129δ]. Ἡ νεώτερη αὐτὴ κεράμωση ἀκολουθεῖ τυπολογικὸ σχῆμα που ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκε στὸν δεῦτερο ἀρχαϊκὸ ναὸ του Απόλλωνος τῆς Κορίνθου καὶ στὴ συνέχεια ἐφαρμόσθηκε καὶ σὲ ἄλλους τόπους. Ἡ κεράμωση του ἴδιου ναοῦ ἐπισκευάσθηκε ἐπανειλημμένως καὶ ἀργότερα.

Ναὸς Ἀπόλλωνος Λυσείου

Τὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου ἄρχισε φαίνεται νὰ ἀναπτύσσεται ἐνωρὶς πρὸς Α, στὸ κάτω μέρος τῆς πλαγιάς τοῦ Μεγαλάκκου μὲ τὴν ἤπια κλίση τοῦ ἐδάφους. Λιθόστρωτη ἀτραπὸς τὴν Ὑστεροελλαδικὴ κιόλας ἐποχὴ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ οἰκισμοῦ πρὸς τὰ ἀνάπτυξη, τὴν ὁμαλὴ αὐτὴ πλαγιά [41, 52, 123]. Τὸ ἴδιο μονοπάτι συνέχισε νὰ ἀνεβαίνει αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάρου Α στὰ ἐπίπεδα τῆς ἀνατολικῆς ἀνωφέρειας. Σήμερα χρησιμοποιεῖται ἀνηφορικὸ μονοπάτι ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, μὲ ἀραιὲς βαθμίδες ἀπὸ μεγάλες, προφανῶς ἀρχαῖες πλακοειδεῖς πέτρες ποὺ μᾶς φέρνει στὸ ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ τοῦ Λυσείου Ἀπόλλωνος.

Τὸ ἄνδρo τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, δηλ. τὴν ἐπιπεδικὰ διαμορφωμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, συγκρατοῦσε ἐνωρὶς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τουλάχιστον τοῦ Μεγάρου Β, ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ὁποῦ σῶζονται λίγα κατάλοιπα θαμμένα κάτω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου [47, 115]. Μεταγενέστερος ἀναλημματικὸς τοῖχος παράλληλος καὶ σύγχρονος τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ σῶζεται καὶ εἶναι ἀκόμη ὀρατός [125γ]. Εἶναι αὐτὸς ποὺ πρόσφερε ἐνσωματωμένα μέλη κτηρίων κατεστραμμένων κατὰ τὴ μακεδονικὴ εἰσβολὴ τοῦ 218 καὶ 207 π.Χ.

Ἡ ἐπίκληση τοῦ Λυσείου φανερώθηκε σὲ ἐνεπίγραφη ἑλληνιστικὴ στήλη (3ος-2ος αἰ. π.Χ.) ἀπὸ αὐτὲς ποὺ λέγονταν ὄροι· βρέθηκε «παρὰ τὸν ναὸν» καὶ προσδιόριζε τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸν τίτλο Ἀπόλλωνος Λυσείου.

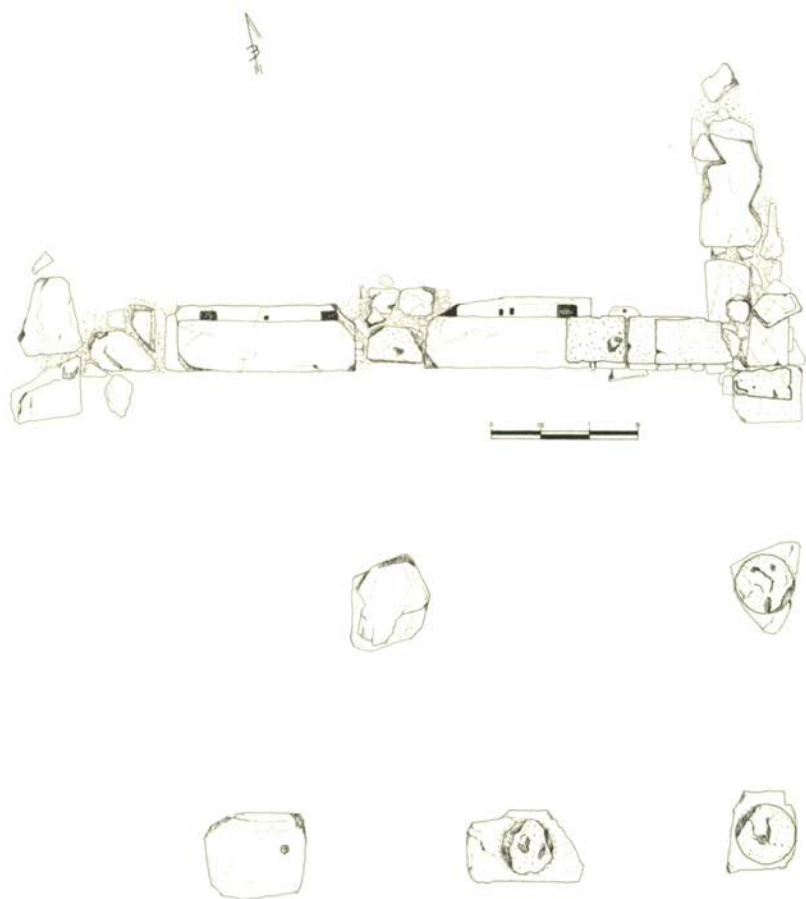
Στὴ βιβλιογραφία τοῦ Θέρμου λίγες γραμμὲς ὑπάρχουν γιὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴ μορφή τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀνασκαφέα τὸ 1899. Ὁ ναὸς ὀρίζεται «τετράπλευρον οἰκοδόμημα». Εἶχε διαστάσεις 17,50×6,70, πάχος τοίχων 0,80 καὶ σωζ. ὕψος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ βόρειου τοίχου 1,40. Ὁ δυτικὸς τοῖχος ἦταν «κατεστραμμένος».

130 Ναός Ἀπόλλωνος Λυσειῶν, 1915.

Δὲν ὑπάρχουν σχέδια οὔτε παλαιῆς φωτογραφίης ἐκτὸς τῆς εἰκόνας 130 τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμαίου. Ἦταν ναὸς πρόστυλος [131, 132α,β,γ]. Τὸ προστώο ἔχει τέσσερις πώρινους ἀρράβδωτους κίονες σὲ μεμονωμένες ἀσβεστολιθικὲς βάσεις καὶ ἀνὰ ἓνα πίσω ἀπὸ κάθε ἀκράϊον. Ἴσως καὶ ἄλλος κίων ἔστεκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ προστώου πίσω ἀπὸ τὸ μετακίονιο διάστημα τῶν δύο μεσαίων κίωνων τῆς πρόστασης, γιὰτὶ ἂν καὶ λίγο μετακινημένη βρίσκεται ἐκεῖ ἀσβεστολιθικὴ βάση. Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἦταν κτισμένοι μὲ μεγάλες πώρινες λιθοπλίνθους. Σήμερα πιά λείπει καὶ ὁ βόρειος τοῖχος, καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σώζεται μικρὸ μέρος κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία [132β].

Ὁ νότιος στενὸς τοῖχος τῆς εἰσόδου στὸν σηκὸ εἶχε ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ἀξιοπρόσεκτη. Ἡ κατώτερη σειρὰ τῶν πωρολίθων τῶν

131 Σχέδιο κάτοψης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσείου (Θεανῶ Βούρτση 2013).

132 α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσειοῦ ἀπὸ Δ.

132 β. Ὅψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λυσειοῦ ἀπὸ Β.

132 γ. Μέρος της πρόσοψης του ναού του Ἀπόλλωνος Λυσειού: **1** κατώφλι **2** προεξέχον ἄκρο του ἄν. μακροῦ τοίχου με̄ την παραστάδα.

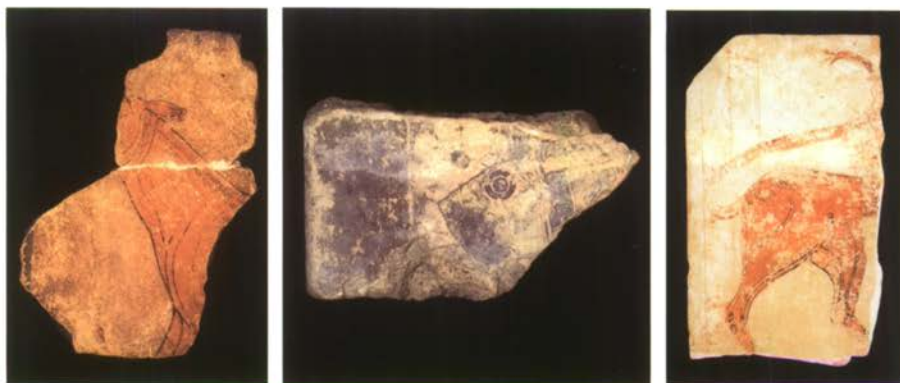
μακρῶν τοίχων συνεχίζεται ἐπί 0.58 μ., ἐξέχοντας ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ νότιου τοίχου καὶ ἀποτελεῖ βάση γιὰ τὴν κατακόρυφη πλάκα τῆς παραστάδας ποὺ κάλυπτε τὸ ἄκρο τῶν τοίχων [132γ₂]. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ πρόσοψη τοῦ σηκοῦ εἶχε σὲ κάτοψη σχῆμα ἀβαθοῦς Π. Δύο εὐρεῖτες ἰσομεγέθεις θύρες κατεῖχαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πρόσοψης. Σώζονται τὰ ἀσβεστολιθικά κατώφλια τους καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ πώρινου μεταξύ τους τοίχου ποὺ εἶχε πλάτος μόλις 0.72. «Διασκορπισμένα» βρέθηκαν πώρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη: ραβδωτοὶ σπόνδυλοι κιόνων, τρίγλυφοι, πεσσίσκοι συμφυεῖς με̄ βάση καὶ ἐπάνω ὑποδοχὴ ὀριζόντιου στοιχείου, προφανῶς ἀπὸ φράγμα (θωράκιο); εἶναι σήμερα συγκεντρωμένα ἀμέσως πρὸς Ν τοῦ κτηρίου [133α-β].

133α-β. Πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη στον χώρο προῦ Λυσειῦ.

Τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Λυσείου
Τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἔγινε κυρίως γνωστὸ στοὺς εἰδικοὺς γιὰ τὰ πῆλινα
ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Κατὰ τὸν Σωτηριάδη βρέθηκαν «ἐπὶ τοῦ δαπέ-
δου τοῦ οἰκοδομήματος μέγα πλῆθος κεράμων τῆς ὀροφῆς, πηλίνων
σιμῶν καὶ γείσων καὶ τεμάχια τινὰ μετοπῶν πηλίνων ὁμοίως ζωγρα-
φιστῶν». Φαίνεται ὅτι καὶ ἀργότερα ὁ δεῦτερος ἀνασκαφέας, ὁ Ρω-
μαῖος, ἀποκάλυψε καὶ ἄλλα «πολυάριθμα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ συλ-
λεγέντα ἐκ τῆς διαλύσεως τῶν μεταγενεστέρων τοίχων τοῦ Λυ-
σείου».

Ἡ ἀπόδοση ὅλων αὐτῶν τῶν μελῶν σὲ διαδοχικὲς περιόδους
τοῦ ἴδιου κτηρίου θὰ ἦταν εὐλογία ἀλλὰ ὄχι αὐταπόδεικτη. Πρόκειται
γιὰ ἔργα χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 6ο στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ τὸ ἐρώ-
τημα ποῦ προβάλλει πάλι εἶναι ποιά μποροῦν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ
σωζόμενο κτήριο τοῦ ὁποίου ἡ χρονολόγησι δὲν προκύπτει ἀπὸ
τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποῦ λείπουν, ἐνῶ τεχνικὰ στοιχεῖα καὶ
ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς ὀδηγοῦν στὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ. Ἀπὸ τὰ
πολυάριθμα πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποῦ βρίσκονται στὸ Μουσεῖο
τοῦ Θέρμου ἀπεικονίζονται ἐδῶ τμήματα ζωγραφιστῶν «μετοπῶν»
ποῦ παριστάνουν θεϊκὲς ἢ δαιμονικὲς μορφὲς ὀνοματισμένες μὲ ἐπι-
γραφές, ὅπως οἱ δύο γυναῖκες ἀντῶπες μὲ ὑψωμένο χέρι, οἱ Χάρι-
τες, ἀλλοῦ ἢ Ἴρις, ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν, ἡ Εἰλείθυια, προστάτις
τῶν τοκετῶν [69a-γ]. Μαζὶ ὑπῆρχαν ἡ πλάκα μὲ τὸ σύμπλεγμα τοῦ
ἱεροῦ γάμου ἢ ἀπαγωγῆς [73] καὶ τὸ θραῦσμα μὲ τὸ ὄνομα Φόλος
ποῦ θὰ συναντῆκε σὲ ἄλλο μὲ παράσταση κενταύρου [72]. Εἶναι τοῦ
6ου π.Χ. αἰ. εἰκόνες μὲ συμβολισμοὺς καὶ ἀλληγορίες τῆς ἐνηλικίω-
σης τῶν νέων ποῦ συνέρρεαν στὸ ἱερὸ γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὶς
σχετικὲς τελετές. Πολλὰ εἶναι τὰ θραύσματα τῶν πλακῶν, πιθανῶς
ἀπὸ τὸ Λύσειον, μὲ παραστάσεις ζώων πραγματικῶν ἢ μυθικῶν,
ὅπως σκύλου ἢ λύκου, λιονταριοῦ καὶ τῆς Χίμαιρας [134]. Χρωματο-

134. Θραύσματα «μετοπῶν» ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ Λυσειοῦ(?). Παράσταση: α. Σκύλου ἢ λύκου, β. Λιονταριοῦ, γ. Χίμαιρας. Μουσεῖο Θέρμου.

λογικὲς μικροσκοπικὲς ἔρευνες καὶ ἀναλύσεις (Ι. Χρυσουλάκης, ἐρευνητικὸ κέντρο Ὀρμύλια) μᾶς ἔδειξαν ὅτι κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ζωγραφιᾶς προηγεῖται τὸ γραμμικὸ περίγραμμα τῶν μορφῶν. Τὰ ἐνδύματα ἀποδίδονται μὲ δύο στρώσεις χρώματος: μαῦρο χρῶμα ἐπάνω σὲ ἀνοικτὸ καστανὸ καὶ πορφυρὸ σὲ καστανό. Κοκκινωπὴ ὤχρα ἔδινε χρῶμα πορτοκαλὶ ποῦ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς δορᾶς ζῶων. Τὸ χρῶμα αὐτὸ ὅπως καὶ τὸ ἄσπρο πιθανότατα τὸ πρόσθεταν μετὰ ἀπὸ τὴν ὀπτηση. Οἱ ζωγραφικὲς παραστάσεις τῶν πήλινων πλακῶν τοῦ Θέρμου ἔχουν πολλὰ κοινὰ χρωματολογικὰ στοιχεῖα μὲ τοὺς ξύλινους ζωγραφικοὺς πίνακες καὶ τὶς τοιχογραφίες τῆς μνημειώδους ἀρχαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς τεχνικῆς μὲ *μονοχρώματα* (*colores singuli*) ποῦ ἀναφέρει ὁ Πλίνιος (*Naturalis Historia* 35, 15). Αὐτὰ παράγονταν ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἀνάμειξη περισσότερων στοιχείων, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνταν στὴν τέχνη χωρὶς τονικὲς διαβαθμίσεις, χωρὶς ἀραιώση καὶ πύκνωσις τῆς χρωματικῆς ὕλης (Papapostolou 2002).

α

β

γ

δ

135 Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη από την ανασκαφή του Λυσειού: α. Σίμη β. Μορφές ανδρῶν. γ. Μορφή Διονύσου (ΕΑΜ), δ. Σιληγός: οί μορφές β,γ,δ προέρχονται από άκροκεράμους που ήταν και ύδρορρόες (ύδατογραφίες Α. Παπαγεωργίου Βενετᾶ) Μουσείο Θέρμου.

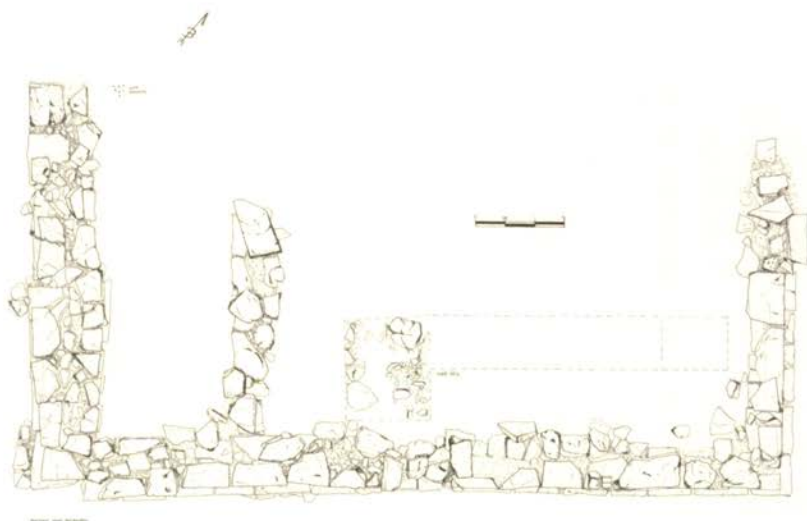
Ἀνάμεσα στὰ πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Λυσείου εἶναι καὶ τὰ θραύσματα πήλινης σίμης ποὺ ἔχει σωληνωτὲς ὑδρορροές καὶ διάκοσμο ἐλίκων καὶ λουλουδιῶν λωτοῦ· ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μαῦρο, πορτοκαλὶ καὶ ἄσπρο χρῶμα [135a]. Ἡ σίμη αὐτὴ ἀνήκει σὲ κεράμωση μεταγενέστερη τῆς ἐποχῆς τῶν ζωγραφιστῶν πλακῶν (ἐπισκευὴ τῆς στέγης τοῦ ἴδιου κτηρίου), εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 6ου - ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Σὲ νεώτερη ἐποχὴ ἀνήκουν ἀκροκέραμοι καλυπτῆρες, ποὺ ἦταν μαζὶ καὶ ὑδρορροές (ἔχουν κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι τῶν μορφῶν ὀπὴ ἐκροῆς). Οἱ μορφές στὰ μέτωπα αὐτῶν εἶναι ἀνδρικές κεφαλές καὶ Σιληνοὶ μὲ ἀρχαίζοντα χαρακτηριστικὰ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. [135β, δ]. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν δύο ἑξοχες μορφές ποὺμποροῦν νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὸν θεὸ Διόνυσο [135γ]. Ἄμεση συνειρμικὴ σκέψη εἶναι μήπως στὸν ἴδιο ναὸ λατρευόταν μαζὶ ὁ Διόνυσος ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔφερε ἐπίσης τὴν ἐπίκληση Λυαῖος καὶ Λύσιος. Τότε οἱ δύο θεοὶ θὰ ἦταν σύνναοι· καὶ ἀκριβῶς οἱ δύο θύρες εἰσόδου ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση διπλῆς λατρείας, ἴσως σὲ δίδυμο σηκό. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει ἀναντίρρητος εἶναι ὁ λυτρωτικὸς καὶ θεραπευτικὸς χαρακτήρας τῆς λατρείας στὸ ἱερὸ τοῦ Θέρμου.

Ναὸς Ἀρτέμιδος(ι)

Ὁ τρίτος ναὸς βρίσκεται πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου. Σώζεται τὸ κάτω μέρος ἀσβεστολιθικῶν τοίχων σηκοῦ μὲ πρόδομο, διαστ. 5.95 (β τοίχος), 6.06 (ν τοίχος)×12.82. Ὁ δυτικὸς τοίχος δὲν διατηρεῖται. Χαμένα εἶναι καὶ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Ἡ εἰκ. 136 ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κτηρίου τὸ 1899 δείχνει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ κτίσμα ὀρθογώνιο μὲ δύο βάσεις στύλων (1) ποὺ σήμερα δὲν σώζεται, ὅσο μπορέσαμε ἕως τώρα νὰ διαπιστώσουμε [137, 138]. Φαίνεται ὅτι αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἐπίπεδο λίγο βαθύτερο καὶ ὅτι ὁ ἄξονάς του δὲν συνέπιπτε μὲ τὸν

136 Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος(ι) μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφή ἀπὸ ΒΔ. 1899:
1 παλαιότερο κτίσμα, 2 βόρειος τοίχος τοῦ ναοῦ.

137 Σχέδιο κάτοψης του ναού της Ἀρτέμιδος (:) (Θεανῶ Βούρτση 2013).

138 Ὅψη του ναού της Ἀρτέμιδος (:) σήμερα, ἀπὸ ΒΑ.

ἄξονα τοῦ ὑπάρχοντος κτηρίου (2). Ἦταν ἄραγε παλαιότερο κτίσμα στοῦ ὁποῖο ἀνήκαν τὰ πῆλινα, πρῶιμα ἀρχαῖκὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποῦ παραδίδεται ὅτι βρέθηκαν καὶ ἐδῶ; Τὸ σωζόμενο κτίσμα εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀνήκει στὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ.

Ὁ Ρωμαῖος ἀπέδωσε ὑποθετικὰ τὸ κτήριο σὲ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ ἔλλειψη ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας δυσκολεύει τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἄρτεμι. Ὅτι ἡ θεά, ἡ ὁμότροφος Ἀπόλλωνι ἦταν παρούσα μαζί μὲ τὸν θεὸ τοῦ Θέρμου στοῦ ἱεροῦ, ὡς προστάτις τῶν νεανίδων κατὰ τὶς τελετὲς μετάβασης στὸν ἔγγαμο βίο, θὰ ἦταν εὐλογία προσδοκία. Ἄλλωστε ἱερό της ὑπῆρχε στὴν πλησιόχωρη Ἁγία Σοφία.

Κεραμώσεις ἀγνωστων κτηρίων

Στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Θέρμου βρέθηκαν πολλὰ σύνολα κεραμώσεων ποῦ φυλάσσονται καὶ ἐκτίθενται στοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ στοῦ Μουσείου τοῦ Θέρμου καὶ μποροῦν νὰ κατανεμηθοῦν σὲ ἀντίστοιχες στέγες κτηρίων ἀπὸ τὴν Ἀρχαϊκὴ ἕως καὶ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ. Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι περισσότερα ἀπὸ ὅσα μετροῦσαν ἄλλοτε, πιθανῶς ἕως καὶ δώδεκα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ομάδες ποῦ ἀναφέραμε καὶ ποῦ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὰ ἀνεσκαμμένα γνωστὰ κτήρια τοῦ χώρου, ὑπάρχουν πολλὲς ομάδες μὲ ἀγνωστὴ κτηριακὴ προέλευση. Ἀπεικονίζονται ἐδῶ λίγα μεμονωμένα ἐκλεκτὰ δείγματα: ἡ σίμη μὲ πλοχμὸ ἀπὸ ἀγνωστο κτήριο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. [139], οἱ τριγωνικοὶ ἠγεμόνες καλυπτῆρες μὲ ἀνάγλυφη ἀνθεμωτὴ διακόσμηση ἀπὸ ἄλλο κτήριο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. [140] καὶ ἡ ἐξαιρετὴ σίμη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. [141].

Δὲν ἔλειψε τελείως καὶ ἀργότερα, περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅταν ἡ Συμπολιτεία εἶχε παρακμάσει, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δραστηριότητα. Ἐξοχο παράδειγμα εἶναι τὰ μέλη κεράμωσης, στρωτῆρες, καλυπτῆρες ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ποῦ φέρουν τὴ σφραγίδα τοῦ

139 Σίμη με πλοχμό από άγνωστο αρχαϊκό κτήριο. (Υδατογραφία Α. Παπαγεωργίου Βενετᾶς.) Μουσείο Θέρμου.

140 Δειγμα ἡγεμόνων καλυπτῆρων άγνωστου κτηρίου, β' μισὸ βου αἰ. π.Χ. (Υδατογραφία, Α. Παπαγεωργίου Βενετᾶς.) Μουσείο Θέρμου.

141 Σίμη άγνωστου κτηρίου τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Μουσείο Θέρμου.

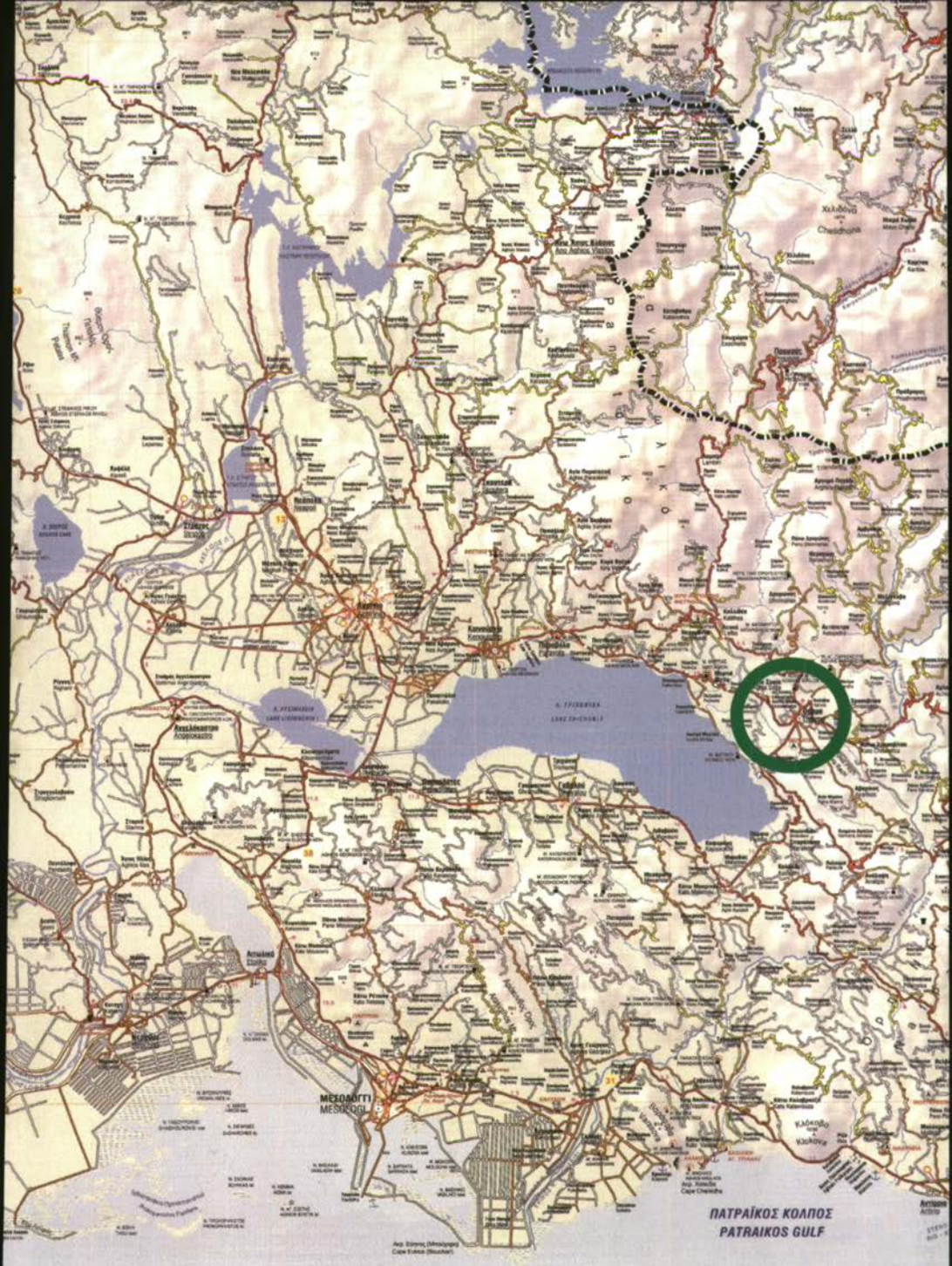
142 α. Άνθεμωτὸς καλυπτῆρ με τὴ σφραγίδα τοῦ Λυκώπου. β. Πλάκα προεξέχοντος γείσου ὑπὸ τοὺς ἀκραίους στρωτῆρες. Ἐπάνω ἡ διακόσμηση τοῦ μετώπου. (Υδατογραφία Ἀ. Παπαγεωργίου Βενετᾶς.) Μουσεῖο Θέρμου.

Λυκώπου, κεραμουργοῦ ἢ ἄρχοντα, ὁμώνυμου τοῦ Καλυδωνίου στρατηγοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. εἶναι γνωστοὶ ἐπιγραφικῶς ἄλλοι δύο μετὸ ἴδιο ὄνομα, ὁ Λύκωπος Πολεμάρχου, στρατηγὸς καὶ ὁ Λύκωπος Ἀγήσωνος, ἐπίσης Καλυδῶνιοι. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι τμῆμα γείσου [142].

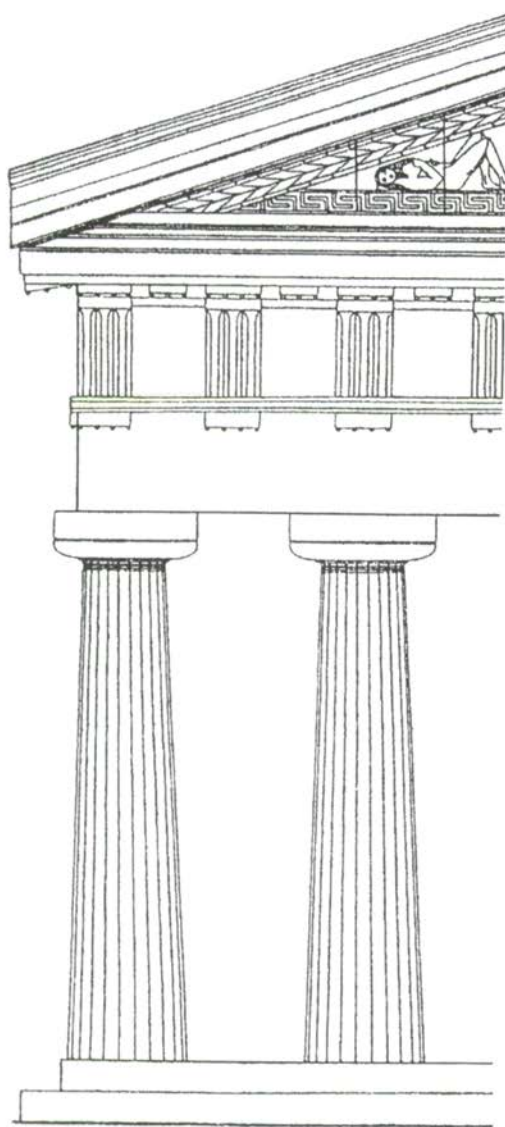
Παράλληλα μετὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆ συνάφεια μετὰ τὰ μνημεῖα τὰ μέλη τῶν στεγῶν τοῦ Θέρμου ἔχουν καὶ ἄλλη ἱστορικὴ ἀξία ὡς αὐτόνομα εἰκαστικὰ ἔργα: οἱ μορφὲς τῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων, τῶν ὑδρορορῶν κ.ἄ. εἶναι ὑψηλοῦ ἐπιπέδου δημιουργίες πηλοπλαστικῆς καὶ οἱ ζωγραφικὲς παραστάσεις τῶν «μετοπῶν» εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς ἀρχαϊκῆς ζωγραφικῆς ποὺ ἔχουν σωθεῖ.

143 Ὄρθοφωτοχάρτης τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Θέρμου πρὸς Β τῆς Τριχωνίδας. 1. Θέρμος, 2. Ἱερὸ Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης (Ἀγία Σοφία), 3. Παλιόκαστρο σημ. Θέρμο, 4. Ὀχυρὸ Πετροχωρίου, 5. Ἱερὸ Χρυσοβίτσας, 6. Ὀχυρὸ Χρυσοβίτσας, 7. Ἐλληνιστικὴ ἀγρέπαυλη.

144 Απόσπασμα χάρτη της Αίτωλοακαρνανίας.

Σίμη αετώματος

Γείσον

Τύμπανον

Γείσον

Πρόμοχοι με Σταγόνες

Ζώνη Τριγλύφων και Μετοπών

Ταινία

Κανόνες

Ἐπιστύλιο

Κιονόκρανο

Κίνες περιστάσεως

Στυλοβάτης

145 Τὰ στοιχεῖα τοῦ περίπτερου ναοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ σὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Κέρκυρα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Νεολιθική Έποχή	7η - 4η χιλιετία	περ.
Πρωτοελλαδική Έποχή I	3200 - 2700 π.Χ.	»
Πρωτοελλαδική Έποχή II	2700 - 2200 π.Χ.	»
Πρωτοελλαδική Έποχή III	2200 - 2000 π.Χ.	»
Μεσοελλαδική Έποχή	2000 - 1600 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή I	1600 - 1500 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή IIA	1500 - 1440 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή IIB	1440 - 1390 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή IIIA	1390 - 1300 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή IIIB	1300 - 1200 π.Χ.	»
Ύστεροελλαδική (Μυκηναϊκή) Έποχή IIIF	1200 - 1100 π.Χ.	»
Ύπομυκηναϊκή Έποχή	1100 - 1050 π.Χ.	»
Πρώιμη Έποχή Σιδήρου (Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική Έποχή και Όμηρικοί Χρόνοι)	1050 - 700 π.Χ.	»
Αρχαϊκή Έποχή	700 - 480 π.Χ.	»
Κλασική Έποχή	480 - 320 π.Χ.	»
Έλληνιστική Έποχή	320 - 30 π.Χ.	»

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i>
ΑΔ	<i>Αρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
AD	<i>Antike Denkmäler</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Ἐφημερίς</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Athen</i>
AW	<i>Antike Welt, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
Έργον	<i>Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
MarbWPr.	<i>Marburger Winkelmann - Program</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
RE	<i>Paulys Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaften</i>
EAM	Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ME	Μεσοελλαδικὸς
YE	Ύστεροελλαδικὸς

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΠΙΛΟΓΗ

- P. Amandry, Consecration d'armes galates à Delphes *BCH* 101, 1978, II 571-581.
- Cl. Antonetti, *Les Étolieus. Image et Religion* (Paris 1990).
- Cl. Antonetti and Ed. Cavalli, *Aitolian League* εἰς *The encyclopedia of Ancient History* (2013).
- Cl. Antonetti, Aitolos and Aitolia: ethnic identity per imagines εἰς M. Offenmüller (ἐπιμ.), *Identitätsbildung und Identitätsstiftung in griechischen Gesellschaften, Symposium 28-29 Jänner 2010* (Graz 2012), 183-197.
- I. Beyer, Triglyphenfries von Thermos C. Ein Konstruktionsvorschlag, *AA* 1972, 197-226.
- S. Bommeljé, P.K. Doorn et al., *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region* (Utrecht 1987).
- Th. Brogan, *Hellenistic Nike: Monuments Commemorating Military Victories of the Attalid and Antigonid Kingdoms, the Aetolian League and the Rhodian Polis ca. 307-133 BC* (1999).
- J.A. Bundgaard, A propos de la date de la péristasis du Mégaron B à Thermos, *BCH* 70, 1946, 51-57.
- I. Colpo, Divinità ed eroi nelle metope di Thermos: Una proposta di lettura εἰς Colpo et al., *Iconografia 2001. Studi sull'immagine, Atti del Convegno* (Padova 2002), 111-121.
- M.F. Courby, *Fouilles de Delphes II, Topographie et Architecture. La terrasse du temple 288-291* (Paris 1927).
- J.H. Croon, Artemis Thermia and Apollo Thermios (with an Excursus of the Oetean Heracles Cult) *Mnemosyne* 20, 1967, 225-246.
- S. Dietz and I. Moschos (ἐπιμ.), *Chalkis Aitolias I. The prehistoric periods* (Αθήνα 2006).
- S. Dietz and M. Stavropoulou-Gatsi (ἐπιμ.), *Kalydon in Aitolia I, II* (2011).

- J. Dörig, Lyssipe und Iphianassa, *AM* 77, 1962, 72-91.
- H. Drerup, Zu Thermos B, *MarbWPr* 1963, 1-12.
- Fl. Felten, Griechische Heiligtümer in hellenistischer Zeit εἰς Fritz Blakolmer et al. (ἐπιμ.), *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag 1996*, 139-158.
- K. Fiehn, *RE* II 5, v. *Thermos* 2423-2444.
- Kl. Freitag, P. Funke, N. Moustakis, *Aitolia* εἰς M. Herman Hansen and Th. Heine, Nielsen (ἐπιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (2004) 379-390.
- P. Funke, Stamm und Polis. Überlegungen zur Entstehung der griechischen Staatenwelt in den «Dunklen Jahrhunderten» εἰς J. Bleiken (ἐπιμ.), *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss* (Kallmünz 1993) 29-48.
- P. Funke, Polisgenese und Urbanisierung in Aetolien im 5. und 4. Jh. v. Chr. εἰς M. Herman Hansen (ἐπιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Symposium Aug. 29-31 1996, Acts of the Copenhagen Polis Centre* v. 4 (Copenhagen 1997) 145-188.
- P. Funke, Die Bedeutung der griechischen Bundesstaaten in der politischen Theorie und Praxis des 5. und 4. Jhr v. Chr. εἰς W. Schuller (ἐπιμ.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum* (1998) 59-71.
- P. Funke, Nordwestgriechenland: Im Schatten der antiken griechischen Staatenwelt? Einige einführende Überlegungen εἰς Cl. Antonetti (ἐπιμ.), *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia Nord-Occidentale. Territorio, Società, Istituzioni, Atti del Convegno Internazionale, Venezia, 7-9 gennaio 2010* (2010), 3-10.
- M. Chr. Hellmann, *L'Architecture Greque* I, II (Paris 2002-2006).
- Fr. Hiller von Gaertringen, *RE* 1, 1 1894 v. *Aetolia*, 1113-1129.
- A.E. Kalpaxis, *Früharchaische Baukunst* (Athen 1976).
- G. Kawerau, G. Sotiriadis, Der Apollotempel zu Thermos *AD* II, 5 (Berlin 1902-1908).
- G. Klaffenbach, *IG* IX, Pars I, Fasc. I, *Inscriptiones Aetoliae* (Berlin 1932).
- D. Knoepfler, De Delphes à Thermos. Un témoignage épigraphique méconnu sur le trophée galate des Étoliens dans leur capitale (le traité étolo-béotien), *Comptes rendus de séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 2007, 1215-1254.

- N.J. Koch, *De picturae initiis* (München 1996).
- G. Kruse, *RE II*, 5, 1934, v. *Thermios* (Θέρμιος) 1934, 2393-94.
- G. Kuhn, Bau B und Tempel C in Thermos, *AM* 108, 1993, 29-47.
- H. Kyrieleis, *Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia, Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996* (Berlin 2006).
- M.Th. Mitsos, Thermica and Panaitolica, *Hesperia* 16, 1947, 256-261.
- E.C. Partida, From hypethral depots to hypethral exhibitions. Casting light on architecture and society in 4th cent. B.C. Delphi, *AM* 124, 2009, 273-324.
- Cl. Rolley, Un dieu Syrien à Thermos, *BCH* 108, 1984, 669-670.
- MB. Sakellariou, *Ethne Grecs à l'âge du Bronze I, II* (Paris 2009), 422, 445-450, 770.
- E. Saranti, A Prehistoric settlement in Chania-Gavrolimni in Aetolia, *Proceedings of the DIA IV*, 2004, 229-236.
- B. Schmaltz, Bemerkungen zu Thermos B, *AA* 1980, 318-336.
- J.B. Scholten, *The Politics of Plunder, Aetolians and their KOINON in the Early Hellenistic Era 279-217 BC* (London 2000).
- P. Themelis, Ausgrabungen in Kallipolis (Ost Aitolien) 1977-1978, *AAA* 12, 2, 1979, 245-279.
- S. von Thüngen, *Die frei stehende griechische Exedra* (Mainz am Rhein, 1994) 51, 57, 59, 65.
- D.I. Tsangari, *Corpus des monnaies d'or, d'argent et de bronze de la Confédération étolienne* (Αθήνα 2007).
- E. Visser, *Homers Katalog der Schiffe* (Stuttgart 1997).
- K.A. Wardle and Diana Wardle, Prehistoric Thermos: Pottery of the Late Bronze and Early Iron Age, Β' Διεθνές Συνέδριο, *Η περιφέρεια του Μικηναϊκού Κόσμου, Λαμία 1999, Πρακτικά 2003*, 147-156.
- B. Wesenberg, *Thermos B1*, *AA* 1982, 149-157.
- N.A. Winter, *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period* (Oxford 1993).
- W.J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities* (Oxford 1897).
- Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το όδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταπαναστασιακά χρόνια* (Αθήνα 1993).

- Κ. Άξιωτη, Ρωμαϊκὸς δρόμος τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 35, 1980, Α', 186-205.
- Ό. Βικάτου, Τὸ ἔργο τῆς ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστ. καὶ Κλασ. Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὸ ἔτος 2011, *Τὰ Αἰτωλικά*, τεύχος 17, 2011, 44-73.
- Φ. Ζαφειροπούλου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση - Γ. Σταμάτης, *Τριχόνειον - Ἄκραι - Μέταπα. Αἰτωλικά πόλεις* (Ἀθήνα 2011).
- Ν. Θ. Κατσικούδης, *Δωδώνη, Οἱ τιμητικοὶ ἀνδριάντες* (Ἰωάννινα 2005).
- Λ. Κολώνας, Ἀρχαῖο ἀγροτικὸ ἱερὸ στῆ Σπολάιτα Αἰτωλοακαρνανίας, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Σεπτεμβρίου 1988, Πρακτικά* 1991, 162-168.
- Εὐθ. Μαστροκώστας, Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Ἡλίας Μεσολογγίου - Ἰθωρίας, *ΠΑΕ* 1963, 203-217.
- Π. Πάντος, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως* (Ἀθήνα 1985).
- Ἄθ. Παπαδόπουλος, Προϊστορικὴ Αἰτωλοακαρνανία. Προβλήματα καὶ προοπτικές, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικά* 1991, 35-38.
- Μ. Πετρόπουλος, Ἡ Αἰτωλοακαρνανία κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικά* 1991, 93-125.
- Φ. Πέτσας, Ἀμνημόνευτα ἀπὸ τὴν Αἰτωλοακαρνανία, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικά* 1991, 126-138.
- Ἄ. Κ. Πορτελάνος, *Οἱ ἀρχαῖες αἰτωλικὲς ὀχυρώσεις*, ἀνεκδ. ὁ.δ. (1993).
- Ἰ. Σιώρη, Οἱ Μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Ἁγίου Ἡλίας Ἰθωρίας, *Β' Διεθνὲς Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά* 2004, 51-68.
- Κ. Σουέρεφ, Παρατηρήσεις στὰ μυκηναϊκὰ δεδομένα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικά* 1991, 50-57.
- Γ. Σταμάτης, Ἐφαρμογὲς ψηφιοποίησης καὶ γεωγραφικὰ συστήματα πληροφοριῶν γιὰ τὴ διαχείριση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων τοῦ νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας εἰς Ν. Ζαχαρία (ἐπιμ.), *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARC-RNT Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ νέες τεχνολογίες Πανεπ. Πελοποννήσου* (Καλαμάτα 2012), 57-65.

- Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας, *ΑΔ* 35, 1980 Α, 102-130.
- Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Τοπωνυμικές επιβιώσεις για την Όμηρική Ίθάκη στην Αίτωλοακαρνανία και αρχαιολογικά τεκμήρια για τη Μυκηναϊκή Έποχή, *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα 6-11 Αύγ. 2006, Πρακτικά* 2008, 373-388.
- Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Από την Καλυδώνα στην Άλικυρνα: Η πορεία του αρχαίου δρόμου και ένα άγνωστο νεκροταφείο κάτω από τη σημερινή Ίονια Όδο, *Τὰ Αίτωλικά*, τεύχος 15, 2010, 79-87.
- Ε. Γ. Στίκας, Τρίπλευρα κορυφώματα και μνημεία, *ΑΕ* 1961, 159-179.
- Γ. Σωτηριάδης, Άνασκαφαι ἐν Θέρμῳ, *ΑΕ* 1900, 161-212.
- Γ. Σωτηριάδης, Άνασκαφαι ἐν Θέρμῳ Β'. Αί μετόπαι τοῦ ναοῦ τοῦ Θερμίου Ἀπόλλωνος, *ΑΕ* 1903, 71-95.
- Γ. Σωτηριάδης, *Τὰ ἐλλειψοειδῆ κτίσματα τοῦ Θέρμου* (Ἀθήναι 1909).
- Κ. Ἄ. Ρωμαῖος, Ἐκ τοῦ Προϊστορικοῦ Θέρμου, *ΑΔ* 1, 1915, 225-279.
- Κ. Ἄ. Ρωμαῖος, Ἐρευναι ἐν Θέρμῳ, *ΑΔ* 2, 1916, 179-189.
- Κ. Ἄ. Ρωμαῖος, Ἀπόλλων Θέρμιος, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* II, 1932, 23-39.
- Γ. Χριστακοπούλου, Πρωτογεωμετρικὸς τάφος στὴ Σταμνὰ Μεσολογγίου εἰς Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Καύσεις στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, Πρακτικὰ Συμποσίου. Ρόδος 1999* (Ἀθήνα 2001), 155-168.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΕΡΙ ΘΕΡΜΟΥ ΚΑΙ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

- Ανακοίνωση ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν στὴ Ναύπακτο, ἀνασκαφὴ ἑλληνιστικῶν τάφων στὴν Καλυδῶνα καὶ δημοσίευση ἐπιτύμβιων σπηλῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς στὰ Μουσεῖα Θυρρείου καὶ Ἀγρινίου, *ΑΔ* 27, 1973, Β, 434-438.
- Ανακοίνωση ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ περισυλλογῆς εὐρημάτων ἐκ τάφων στὴ Ναύπακτο (Ὀμβρούλακκα, Βαρναράχη) καὶ στὸ Ἀγγελόκαστρο, *ΑΔ* 28, 1973 Β, 390-391.
- Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας, *ΑΔ* 34, 1979 Β1, 208.
- Ἀρχαιολογικὲς ἐργασίαι τῆς ΣΤ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στὴν Αἰτωλοακαρνία, *ΑΔ* 36, 1981, Β΄, 171-172.
- Ἐτήσιες ἀνακοινώσεις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου, *ΠΑΕ* καὶ *Τὸ Ἔργον* (ἀπὸ τὸ ἔτος 1983 ἕως 2003).
- Ζητήματα τῶν Μεγάρων Α καὶ Β τοῦ Θέρμου, *ΑΕ* 1990, 191-200.
- Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου (1897-1987), *Α΄ Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας Ἀγρίνιο, 21-23 Ὀκτωβρίου 1988, Πρακτικά* (Ἀγρίνιο 1991) 141-143.
- Ἡ ἑλληνιστικὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν στὸν Θέρμο, *Φηγός, τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτῆρη Δάκαρη* (Ἰωάννινα 1994), 509-522.
- Τὸ Ἱστορικὸ πλαίσιο. Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχαιότητος εἰς Αἰτωλοακαρνία ἔκδ. ΤΕΔΚ Νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας (1995) 44-49, 59-66.
- Οἱ νεώτερες ἔρευνες στὸ Μέγαρο Β τοῦ Θέρμου, *Δωδώνη* 26, 1, 1997, 327-346.
- Thermos, *Encyclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Secondo Supplemento V (Roma 1997) 752-754.

- Τὰ εὐρήματα τοῦ Θέρμου. Ἡ Καθημερινή, Ἐπτά ἡμέρες 27/9/1998, «Μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας», 18-21.
- Χάλκινο εἰδῶλιο κελητίζοντος ἵππεά στον Θέρμο καὶ παραστάσεις ἵππέων τοῦ τέλους τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς, *AE* 2001, 1-40.
- Colour in Archaic Painting εἰς M.A. Tiverios, D.S. Tsiafakis (ἐπιμ.), *Color in Ancient Greece*, Πρακτικά Συνεδρίου Θεσσαλονίκης 12-16 Ἀπρίλη 2000 (Θεσσαλονίκη 2002) 53-64.
- Τὸ τέλος τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς στον Θέρμο εἰς Β' Διεθνὲς Διεπιστημονικὸ Συνέδριο, Ἡ Περιφέρεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Πρακτικά (Ἀθήνα 2003) 135-146.
- Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στον Θέρμο, Β' Διεθνὲς Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2003, Πρακτικά (Ἀγρίνιο 2004) 193-198.
- Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Μεγάλου Β στον Θέρμο, Α' Ἀρχαιολογικὴ Σύνοδος Νότιας καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, Πάτρα 9-12 Ἰουνίου 1996, Πρακτικά, (Ἀθήνα 2006), 525-530.
- Θέρμος. Τὸ Μέγαρο Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερό. Ἡ ἀνασκαφὴ 1992-2003, σελ. 381, εἰκ. 90, σχέδ. 20, πίν. 118 (Ἀθήνα 2008).
- Θέρμος. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ πρῶμου ἱεροῦ, Μέντωρ, Χρονογραφικὸ καὶ ἱστοριοδικτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τ. 88 (Ἰούνιος 2008) 73-96.
- Θέρμος εἰς Ἀρχαιολογία. Εὐβοία καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἔκδ. Μέλισσα (Ἀθήνα 2008) 408-413.
- Thermos εἰς *Archaeology. Euboea and Central Greece*, ed. Melissa (Athens 2009) 408-413.
- Aspects of cult in early Thermos, *AE* 2010, 1-59.
- Ἐπίλογος στὴν «Παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ἰ.Α. Παπαποστόλου, Θέρμος. Τὸ Μέγαρον Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερό, 2008, Θέρμος 18-8-2010». *Τὰ Αἰτωλικά* I, τ. 15, 2010, 155-158.
- Doch Kein früher Ringhallen-Tempel in Thermos! *AW* 2010/5, 49-60.
- Ἡ Αἰτωλία στον ὀμηρικὸν κατάλογον νηῶν εἰς Ἑπαινος Luigi Beschi, Μουσεῖο Μπενάκη, 70 παράρτημα (Ἀθήνα 2011) 305-311.

- The new excavation under the early archaic temple of Thermos, Megaron A, Megaron B and the Ash Altar εις *The "Dark Ages" revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson*, University of Thessaly, Volos 14-17 June 2007, I (Volos 2011), 127-145.
- The Homeric *Catalogue of Ships* and Aetolian Ethnicity, *Ἀρχαιογνωσία* 16, 2010-2012, 85-100.
- *Early Thermos. New excavations 1992-2003*, σελ. 248, εικ. 53, πίν. 88 (Αθήνα 2012).

Σημείωση: Είναι ίκανοποίηση ὅτι ἀπὸ τὶς μελέτες μου αὐτὲς ἀντλήσαν περισσότεροι γιὰ διάφορες δημοσιεύσεις τους ποὺ κυκλοφόρησαν πρὶν ἀπὸ τὸ παρὸν βιβλίο. Ἀλλὰ συχνὰ αὐτὸ ἔγινε χωρὶς τὴ δέουσα παραπομπή. Τώρα καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὴ σειρά μου ἐπαναλαμβάνω στὸ βιβλίο αὐτὸ αὐτούσια μέρη ἀπὸ τὶς παλαιότερες μελέτες μου. Ἐτσι αὐτὲς εἶναι ἡ κοινὴ πηγὴ ὄλων τῶν πρόσφατων ποικίλων δημοσιευμάτων περὶ Θέρμου.

ΑΡΙΘΜΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ

Μουσείο Θέρμου

[18] 208, 209, 135(272), 213. σ. 74: 1263. [27] 8 (IG IX,II,91). [28] 1486, ἄλλοτε EAM 12228 (IG IX,II 3). [35] 623. [36] 624. [37] 625, 628, 1100, 986, 985, 987. [38] 919α-θ. [39] 918 α-στ. [43] 639, 1025, 1018, 1023. [63] 438. [64β] 428. [65] 586. [69] α: 714, β: 770, γ: 735. [70] 237. [72] 728. [73] 732. [74] 61. [75] 226. [95] 129(266), 131(268). [96] α: 1088+842+130(270) + 837 β, β: 80(218), γ: 767. [97] λαβή Είφους 436, ὀφθαλμὸς 462, δάκτυλα 21-23, 29, 84,430, κρόσσια 434, 25, 65, 25θ, ἀνδρικά μῶρια 34(299), 60. [118] α: 678, β: 1265. [127] β: 62(200), γ: 21(157). [128] 1: 1259, 2: 866, 3: 113(250), 4: 35^α(172), 5: 46(183), 45(182). [129] β: 1262, 705, γ: 1(137), δ: 96(233), ε: 865, στ: 32(107), ζ: 40(177) + 41 (178). [134] α: 731, β: 715, γ: 713. [135] α: 277, 284, β: 710, 1260, δ: 711. [139] 302. [140] 862. [141] 855. [142] α: 129(266), β: 823α.

Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο

σ. 75: 13407. [60] 14494. [61] 14755. [62] 14756. [64α] 14757. [67] α: 27555, β: 27556. [68] α: 13401, β: 13402, γ: 13410, δ: 13413, ε: 13407. [71] 13409. [118β] κράνος Σπάτων 2097-98. [135γ] χ.ἀρ.

Νομισματικὲς Συλλογές

[5] Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ (ἀπὸ τὸν θησαυρὸ Ἀντιρρίου 1964, IGCH 224). [15] 1: Gulbenkian Coll. 916.2: Ἀθήνα, Νομισματικὸ Μουσεῖο 1894-1895, Η' 3234, 3: Ν. Ὑόρκη, The American Numismatic Society 1944.100.19489. [19] α: Μόναχο, Staatliche Münzsammlung 32, β: Παρίσι, Cab. des Médailles 69.

Σημείωση:

Ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας τοῦ Θέρμου φρόντισε ἤδη τὸ 1898 γιὰ τὴ μεταφορὰ καὶ τὴ φύλαξη τῶν σημαντικότερων εὐρημάτων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἐκεῖ ἐκτίθενται μονίμως οἱ ἔξι «μετόπες», τῶν εἰκ. 68α-ε, ἐπίλεκτοι ἡγεμόνες καλυπτήρες καὶ τὰ χάλκινα εἰδώλια. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα ποὺ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες τοῦ EAM ἐπέστρεψαν πρὸ ὀλίγου ὀρισμένα ἔργα στὸν τόπο τους, ἐν ὄψει τῆς ἐκθεσῆς τοῦ νέου Μουσείου τοῦ Θέρμου ποὺ ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὴν ΛΣΤ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων.

Εὐχαριστῶ τὴν προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Ὀλυμπία Βικατοῦ γιὰ τὴν ἄμεση ἀνακοίνωση τῶν νέων ἀριθμῶν καταλόγου τοῦ Μουσείου τοῦ Θέρμου, τοὺς ὁποίους μπόρεσα ἤδη νὰ καταχωρίσω ἐδώ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

σ. 4: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, σ. 8: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, σ. 16: Courby *FD II* 1927, σ. 17: Justus Perthes, *Atlas Antiquus*, 1892. 1: Λ. Κολώνας, Μ. Σταυροπούλου, Γ. Σταμάτης. Τα αρχαία θέατρα της Αίτωλοακαρνανίας 2009. 2: Γιώργος Σταμάτης. 3: «Αίτωλοακαρνανία», ΤΕΔΚ Αίτωλοακαρνανίας 1995. 4: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 5: Tsangari 2007. 6: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 7: Μαρία Σταυροπούλου, Γιώργος Σταμάτης. 8: Γιώργος Σταμάτης. 9: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 10: Γιώργος Σταμάτης. 11: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 12-13: Γιώργος Σταμάτης. 14: Αρχαιολογική Έταιρεία. 15: Tsangari 2007. 16-17: Courby *FD II* 1927. 18: Αρχαιολογική Έταιρεία. 19: Tsangari 2007. 20: Scholten 2000. σ. 74: Ά. Παπαγεωργίου Βενετιάς. σ. 75: Ά. Πικιώνη, *Πικιώνης ζωγραφικά*. σ. 76: Αρχαιολογική Έταιρεία. 21: Woodhouse 1892. 22: Κωνσταντίνος Βάτσιος. 23: Γιώργος Σταμάτης. 24: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 25: Γιώργος Σταμάτης. 26: «Η Αίτωλοακαρνανία κάθε μέρα», Νομαρχία Αίτωλοακαρνανίας 2008. 27: Αρχαιολογική Έταιρεία. 28: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 29: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. 30: Σωτηριάδης 1900. 31: Ρωμαίος 1915. 32: Αρχαιολογική Έταιρεία. 33: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 34: Αρχαιολογική Έταιρεία. 35-39: Diana Wardle. 40: Αρχαιολογική Έταιρεία. 41: Παπαποστόλου 2008. 42: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ. Χαράλ. Ίωαννίδης). 43: Αρχαιολογική Έταιρεία και σχέδια Diana Wardle. 44-59: Αρχαιολογική Έταιρεία. 60-62: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 63: Αρχαιολογική Έταιρεία. 64α: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 64β-66: Αρχαιολογική Έταιρεία. 67: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. 68α-γ: Αρχαιολογική Έφημερίς 1903. 68δ: Kawerau, Sotiriadis 1908. 68ε: Αρχαιολογική Έταιρεία. 69α-γ, 70: Αρχαιολογική Έταιρεία. 71: Αρχαιολογική Έφημερίς 1903. 72-75: Αρχαιολογική Έταιρεία. 76: Παπαποστόλου 2008. σ. 146: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αρχαιολογική Έταιρεία. σ. 147-148: Αρχαιολογική Έταιρεία. 77: ΛΣΤ' ΕΠΚΑ. 78: Γιώργος Σταμάτης. 79-80: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 81: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. 82-83α: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 83β: Κωνσταντίνος Βάτσιος. 84: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 85: Κωνσταντίνος Βάτσιος. 86: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. 87-91: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 92: Κωνσταντίνος Βάτσιος. 93-94: Αρχαιολογική Έταιρεία. 95: Ά. Παπαγεωργίου-Βενετιάς. 96-97: Αρχαιολογική Έταιρεία. 98-103: Αρχαιολογική Έταιρεία. 104: Κωνσταντίνος Βάτσιος. 105-107: Αρχαιολογική Έταιρεία. 108: Αρχαιολογική Έφημερίς 1961. 109-111: Αρχαιολογική Έταιρεία. 112: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών. 113: Diana Wardle. 114: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Δημ. Ξενικάκης). 115-116: Paparostolou 2012 και αναπαράσταση

Diana Wardle. 117: Παπαροπούλου 2012. 118α: Diana Wardle. 118β: Αρχαιολογική Έταιρεία και Κ. Δημακοπούλου (έπιμ.), *Ο Μυκηναϊκός κόσμος*, 1998. 119: Αρχαιολογική Έφημερίς 1900. 120: Αρχαιολογική Έταιρεία. 121: Αρχαιολογική Έταιρεία (α/φ Χαράλ. Ίωαννίδης). 122: Diana Wardle. 123-125α-γ: Αρχαιολογική Έταιρεία. 126: Γιώργος Σταμάτης. 127-129: Αρχαιολογική Έταιρεία και Ά Παπαγεωργίου Βενετᾶς. 130-132α: Αρχαιολογική Έταιρεία. 132β-133: Κωνσταντῖνος Βάτσιος. 134α,β,γ: Αρχαιολογική Έταιρεία. 135α-δ: Αρχαιολογική Έταιρεία και Ά Παπαγεωργίου-Βενετᾶς. 136: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο Ἀθηνῶν. 137: Αρχαιολογική Έταιρεία. 138: Κωνσταντῖνος Βάτσιος. 139-140: Ά Παπαγεωργίου-Βενετᾶς. 141-142α: Αρχαιολογική Έταιρεία. 142β: Ά Παπαγεωργίου-Βενετᾶς. 143: Ἐθνικὸ Κτηματολόγιο. 144: Ἀπόσπασμα χάρτη Αἰτωλίας. 145: Rodenwaldt, Korcyra I.

Σημείωση: Οἱ ἀεροφωτογραφίες ἀρχαίων τόπων τῆς Αἰτωλίας ἀρ. 4, 6, 9, 11, 24, 77 καὶ σ. 8 εὐρισκόμενες στὸ ἀρχεῖο τῆς ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, ὀφείλονται στὸν ἐπίτ. ἔφορο Λάζαρο Κολῶνα.

Οἱ εἰκ. 3 καὶ 26 ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω νομαρχιακὲς καὶ δημοτικὲς ἐκδόσεις ἀνήκουν στὰ ἀρχεῖα αὐτῶν καὶ σὲ φωτογραφικὰ ἀρχεῖα τῶν Τ. Ἀδαμακόπουλου, Π. Ματσούκα καὶ Γ. Ρουσόπουλου.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Άγαθαρχίδης** Κνίδιος
(Jacoby, *FGrHist* 86, F6) 70
- Αίσχυλος**
(*Επτά ἐπὶ Θήβας* 375-396) 34
- Ἀριστοδάμα** ἐκ Σμύρνης 36
- Ἀριστοτέλης**
(Jacoby, ὄ.π. 271-2, F7) 37
- Ἀριστοφάνης**
(*Ἰππεῖς* 79) 34
- Βάτων**
(Kock, *CAFr* III, 326) 37
- Διόδωρος**
(XIV 17) 52
(XVIII 24 κέ.) 57, 58
- Δοῦρις**
(Jacoby, ὄ.π. 76, F13) 34
- Ἐκαταῖος** Μιλήσιος
(Jacoby, ὄ.π. 1, F14, 15) 29
- Εὐριπίδης**
(*Φοίνισσαι* 138) 34
Μελέαγρος 36
- Εὐστάθιος**
(*Ad Iliadem* 279, 38) 35
- Ἔφορος**
(Jacoby, ὄ.π. 70, F115, 122) 24, 37, 145
- Ἡρόδοτος**
(VI 127, 9) 32
- Ἡσίοδος**
(*Ἔργα καὶ ἡμέραι*, 106-201) 126
- Θουκυδίδης**
(I 5.3, III 94, 4-5) 33
- Ἱερώνυμος** ἐκ Καρδίας
(Jacoby, ὄ.π. F17) 37
- Νικάνδρος** Κολοφώνιος
(Jacoby, ὄ.π. 271-2, F1) 36
- Ὅμηρος**
(B 638-644) 39, 49
(I 529-599) 25, 29, 32, 50
(ε 378-379) 31
- Παυσανίας**
(V 15, 7, 12 18, 6) 29
(V 3, 5-7) 26
(VII 18, 8-9) 73
(X 19, 4-23, 14) 59
- Πίνδαρος**
(*Ὀλυμπ.* III 12) 28
- Πλίνιος**
(*Naturalis Historia* 35, 15) 222
- Πολύβιος**
(II 37, 9-38) 57
(V 7, 2) 141
(V 8, 1-9 9, 1-7) 67, 82, 143, 145, 149, 153, 168
(V 103, 9 - 104, 10) 67
(XI 7, 2) 70, 200
(XIII 1, 1) 70
(XVIII 5, 7-9) 34
(XXX 11) 72
- Στράβων**
(VIII 8, 1) 73
(X 3, 6-8) 137
(X 3, 2) 27
- Τίτος** Λίβιος
(XXX 29, 15) 71
(XXXIV 24, 2-4) 35
(XLI 25.1) 71
- Φιλήμων**
(Kock, ὄ.π. II, 480) 37

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβαι Φωκίδος 109
ἄγαλμα Αἰτωλίας 59-62, 175
ἄγαλμα Αἰτωλοῦ 27-28
Ἄγγελόκαστρο 46
Ἄγέλαος 36, 67
Ἀγέλοχος 182
Ἀγήτας 180
Ἄγία Τριάδα 42, 176
ἄγνωστα κτήρια Θέρμου 227
ἀγορὰ Θέρμου 85, 89, 145, 159, 160-162
ἀγορανόμοι 55
ἀγορὲς ρωμαϊκὲς 89
Ἄγρευτῆς (Ἀπόλλων) 131
Ἀγριλιὰ 79
Ἀγρίνιον 21, 58
ἀγροικίες, ἀγροτικὸς οἰκισμὸς 73
Ἄδριατικὴ 46
Ἄθηνᾶ Ἰτωνία 66
Ἄθηναῖοι 49, 52, 58
ἀθλητικοὶ ἀγῶνες 145
Αἰγαῖο 66, 205
Αἰγίτιον 22, 52
Αἰμίλιος Παῦλος 72
Αἰτωλία ἀρχαία - ἐπίκτητος 50, 143
Αἰολεῖς, Αἰολίς 51, 54, 140, 51
Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία (Κοινὸν) 34, 51-73,
77 κέ. σποράδην
Αἰτωλικὸ 49
Αἰτωλοὶ ποιμένες 59
Αἰτωλὸς 24, 25, 125
Αἰτωλὸς ἀνὴρ 32
Ἄκαρνανες - Ἄκαρνανία 52, 57, 58, 65,
70, 73, 113, 123
ἀκερσεκόμης (Ἀπόλλων) 139
Ἄκραι 21, 47
ἄκρωτήριον (ἀετωμάτων) 168, 214
Ἄκτιον 73
ἄκτιστον 120
Ἀλέξανδρος 57, 58
ἄλεξίκακος (Ἀπόλλων) 129
Ἀλθαία 36
Ἀλίκυρνα 21, 48
Ἀμβρακία 66, 67
Ἀμένοφης III 46
Ἀμύκλαι 109
ἀνακτορικὸ μέγαρο 39, 49, 107-108
ἀναλήμματα 111, 169, 173
ἄναξ 39, 48
ἀνατολικὴ Αἰτωλία 22, 73
ἀνδριάντες 174
ἀνθεμωτοὶ ἀκροκέραμοι 165
Ἀντιγόνη 34
Ἀντίγονος Δώσων 66
Ἀντίοχος III 71
Ἀντίπατρος 58
Ἀντίρριον 52, 73
ἀπαγωγή (μυθ.) 139, 221
Ἀποδωτοὶ 37, 38, 53
Ἀπόλλων Θέρμιος 62, 65, 82, 127 κέ.
Λύσειος 82, 85, 137
Πύθιος 62
Σπόδιος 113
Σωτήρ 59
Ἀπολλώνια τριάς 73, 130, 135
ἀραιόστυλος (στοὰ) 163
Ἀράκυνθος (Ζυγὸς) 21
Ἄρατος 66
Ἄργολις 109, 144
Ἄργος 135

- Ἀρίσταινος 35
 Ἀρκάδες 66
 Ἄρμονία 131
 Ἄρσινόη 21
 Ἄρτεμις 66, 73, 85, 128, 129, 135, 137, 225-227
 Αἰτωλή 128
 ἀρχεῖο δημόσιο 182
 Ἀρχίδαμος 180
 ἀρχιτεκτονικά μέλη 204, 214, 219
 Ἀσέληνον ὄρος (Γκιώνα) 21
 Ἀσίνη 109
 ἀσπίς 62
 Ἄσσοσ 161
 ἄσυλία 56, 66, 159, 181
 ἀσφάλεια 181
 ἀτραπός (ΥΕ ἐποχή) 111, 191, 215
 Αὐγουστος 73
 Ἄφροδίτη 131
 Ἀχαΐα 73
 Ἀχαϊκή Συμπολιτεία 57, 66, 72
 Ἀχαιοὶ 52
 Ἀχελῶος 21, 32, 37, 46, 52, 57
 Ἀχιλλεὺς 32
 βάθρα 174 κέ.
 τριγωνικά 181
 βάθρο ἀγάλματος Αἰτωλίας 64, 175
 Βαρδούσια ὄρη 21
 Βερενίκη Πτολεμαίου III 179
 Βλοχὸς 31
 βόθροι θυσιῶν 115, 126, 127, 199
 Βοιωτία, Βοιωτοὶ 65, 67, 141
 Βουκάτιον 21
 βουλευτήριον 183
 βουλή 55
 Βρέννος 59
 Βωμίεις 37
 βωμὸς βραχῶδης 119, 199
 βωμὸς τέφρας 113, 128
 Γαβαλοῦ 47
 Γαλάτες 57, 59-65, 168
 γαλατικά ὄπλα 60-63
 γεῖσον 208, 229
 γενεαλογία 23, 29
 Γόργη 29
 Γοργόνειον 130, 132, 133
 Γοργόνες 133
 Γοργῶ 209
 γραμματεὺς 55
 δαίμονες 25, 126
 Δανάη 132
 Δελφική Ἄμφικτυονία 59
 Δελφοὶ 59, 60, 62, 64, 65, 71, 143, 145, 174
 Δῆλος 70, 131, 143, 161
 Δημητριακὸς πόλεμος 60
 Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς 34, 59
 Δημήτριος Β΄ ὁ Αἰτωλικὸς 66
 Δημοσθένης (στρατηγὸς) 32
 Δίας 126, 128, 132, 134, 136
 Δίδυμα 113
 δίκη 130
 Διπάνειρα 32, 37
 Διοκλῆς 181
 Διομήδης 29
 Δῖον 67
 Διόνυσος (Λυαῖος, Λύσιος) 135, 224
 Δωδώνη 67
 δωτήνη 141
 ἔγκτησις 181
 ἔθνος 23, 53, 82
 ἔθνοτισμὸς 89, 140-143
 εἰδῶλια πῆλινα 90, 96-97, 127
 χάλκινα 121
 εἰδῶλιο ἵππεα 117, 121

- εἰδῶλιο Reshef 129-130
 Εἰλείθυια 131, 136, 221
 Ἐλευσίνα 34, 51
 Ἐλική 143
 ἐνδρομίδες 62, 132
 Ἐνδυμίων 25, 36
 ἐξέδρα Ἀγίας Τριάδας 176
 ἀναστηλωμένη 175
 Πτολεμαίου III 179
 ἐξέδρες 174
 ἐξωμῖς 62
 Ἐπαμεινώνδας 57
 Ἐπειοὶ 54
 Ἐπίδαυρος 174
 Ἐποχή Ἀρχαϊκή 125, 127
 Μυκηναϊκή 39, 49, 94
 Νεολιθική 24, 43, 90, 96
 Παλαιολιθική 24
 προμυκηναϊκή 103
 Πρωτοελλαδική 90
 Σιδήρου 26, 48, 49, 88, 89-90, 94, 124, 128, 198
 Χαλκοῦ 29, 90, 124, 128, 186
 ἐργαλεῖα 91
 Ἔστιαῖωτις 66
 ἔσπιατόριον 113
 Εὐήνος 21, 30, 42, 149
 εὐθυνηρία 200
 Εὐμαιοί 31
 Εὐρύαλη 132
 Εὐρύδαμος 59, 62
 Εὐρυτάνες 33, 37, 53
 Ζυγὸς (ὄρος) 21
Ἥ
 Ἥβη 131
 Ἥλειά 25, 26, 52
 Ἥλειοί 52, 66
 Ἥλις 26
 Ἥπειρος 58, 65
 Ἥπειρῶτες 67
 Ἥρα 135, 136
 Ἡρακλεῖδες 26, 125
 Ἡρακλῆς 26, 32, 36, 113, 132, 135, 139
 ἥρωολατρεία 125
θ
 θάλαμοι 110
 θεοκόλοι 55
 Θερμικά 55, 139, 145
 Θέρμος 26, 28, 82, 125
 Θέρμοι 82
 Θερμοπύλες 59, 71
 Θέρμος 22, 27, 47, 50, 54, 77 κέ. σποράδην
 Θέσμιος 28
 Θεσσαλία 37, 58, 71, 141
 Θεσσαλιῶτις 66
 Θέστιον 21
 Θῆβαι, Θηβαῖοι 57, 113
 θησαυρὸς 113
 Θόας 39, 42, 49
 Θράκη 134
 θρανίον ἀν. στοᾶς 171
 Θρέμιος 82
 θριγκὸς 209
 θυσίαι 120, 128-129
 θωράκιο (Λυσειῦ) 219
ἱ
 ἱερά ἀγορά 162
 ἱερὸς γάμος 139, 221
 ἱερὸς λίθος 123, 126, 127, 199
 ἱεροφύλαξ 55
 Ἰθωρία 21, 24
 Ἰππαρχος 55
 Ἰρίς 131, 136, 221
 ἰσηγορία 57
 Ἰσθμία 71, 109, 113, 143
 ἰσονομία 56

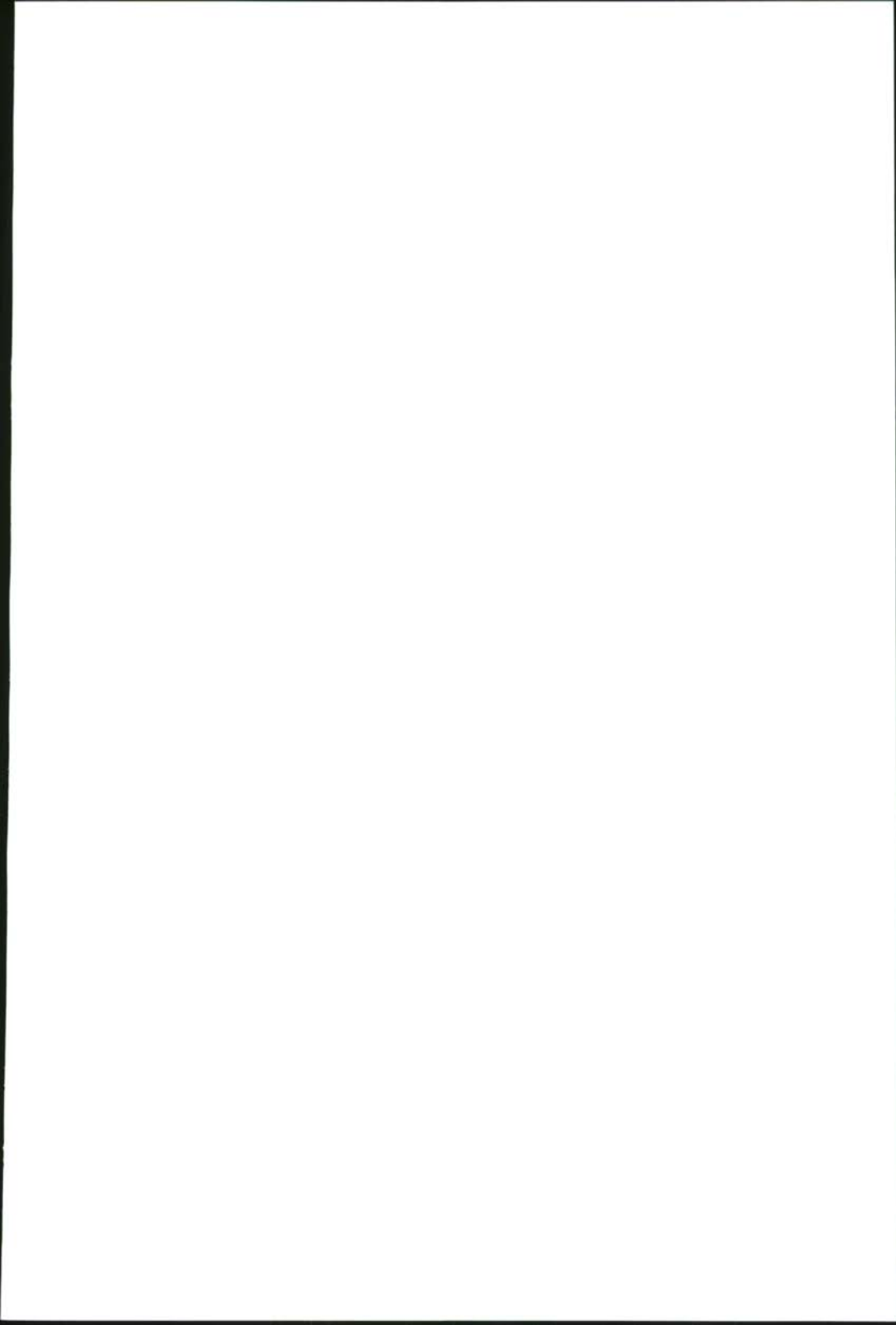
- ἰσοπολιτεία 56, 66, 181
 ἰσότης 56
 ἰσοτιμία 56
 Ἰπυς 130, 134
 Ἰφιάνασσα 135
Καλαπόδι 109, 113
 Καλλιεῖς 37
 Κάλλιον 22, 59, 182
 Καλλίπολις 180
 Καλυδών 21, 25, 39, 48, 51, 57, 73, 142
 κάρνον 62
 Κάσσανδρος 58
 Κασσώπη 163
 καταστροφή ΥΕ οἰκισμοῦ 98
 Μεγάρου Β 112
 Κάτω Βασιλική 24
 κατώφλια (Λύσειον) 219
 καυσία 62, 132
 Κέλτες 59
 κεραμική 94-96, 98, 102, 103, 125, 145, 191
 κέραμοι, καλυπττῆρες ἡγεμόνες,
 στρωτῆρες 208, 214, 224, 227
 κίβισις 132
 Κλεισίας 180
 Κλόκοβα 21
 Κόνισκα 127
 Κόραξ (Βαρδούσια) 21
 Κορινθιακὸς κόλπος 52, 66
 Κορινθιακὸς πόλεμος 57
 Κορίνθιοι 52
 Κόρινθος 144, 214
 Κουρήτες 25, 54, 137-138
 κούρητες 137
 κράνος ὀδοντόφρακτον 96
 Κρατερὸς 58
 κραυευτῆς 193
 κρήνες 184
 Κρήτη 205
 κυκλ. λατρ. κατασκευάσματα 108, 199
 κυκλώπεια τείχη 42
 κυνέη 96
 κυνηγὸς 131, 138
 Κυνὸς Κεφαλαί 34, 71
 Λαιβίνιος (M. Valerius) 67
 λάκκος θυσιαῶν 108, 199
 Λακωνία 66
 Λαμιακὸς πόλεμος 58
 Λαμιεῖς 180
 λαὸς 127
 λαοσόος (Ἀπόλλων) 129
 λατρεία Ἀπόλλωνος 127 κέ.
 δαμόνων 125
 ἐποχῆς Μεγ. Β 108, 123-124
 ταφικῆ-ἠρωικῆ 125
 ΥΕ ἐποχῆς 93, 189
 λατύπη 153
 Λήδα 32
 Λιθοβοῦνι 47
 λιθολόγημα 156, 189
 λίθος ἀργὸς 123
 ἱερὸς 123, 126, 127, 199
 τραβερτίνης 164
 λιοντάρι 221
 Λοκρὶς 22, 33, 38, 52, 58, 59, 180
 Λουσοὶ 59, 135
 Λυκίσκος 72
 Λύκος Διοκλέους 70, 181
 Λύκωπος Ἀγήσωνος 229
 Λύκωπος Καλυδώνιος 180, 229
 Λύκωπος Πολεμάρχου 229
 Λυσιμάχεια 21, 24
 Λυσιίπη 135
 Λυσιππος 180
Μαζαράκι Ἄνω 143

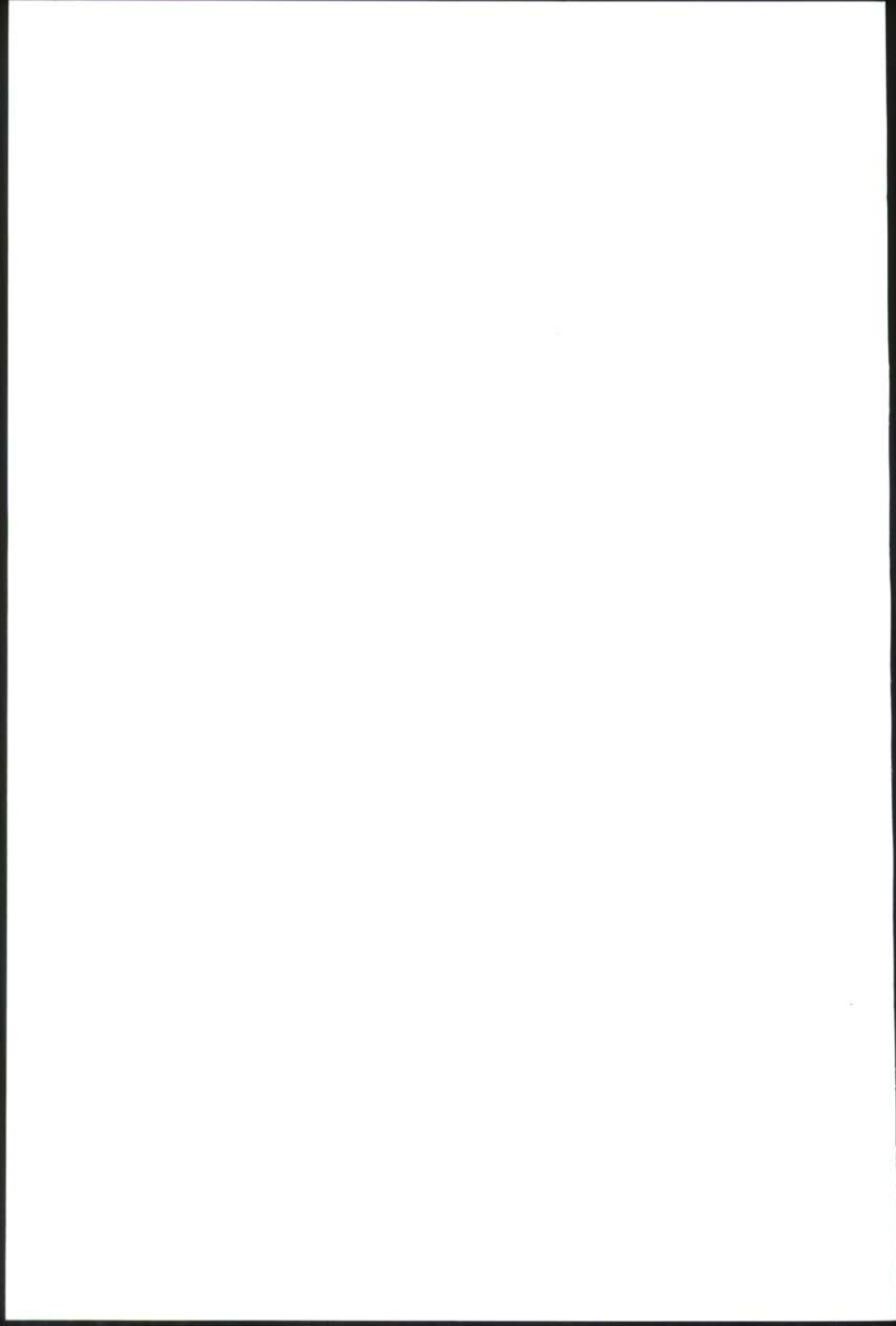
- Μακεδόνες, Μακεδονία, 57-71, 168, 171
 Μακεδονικός πόλεμος Α΄ 67
 Β΄ 70-71
 Μαραθῶνος λάφυρα 62
 Μαύσωλος 25
 Μεγαλάκκος 79, 149, 153, 169, 186, 203, 215
 Μέγαρον Α 85, 88, 90, 189, 197
 Μέγαρον Β 85, 88, 98 κέ., 112, 115, 140, 198
 Μέδουσα 130, 132, 133
 Μέθανα 94
 Μελάμπους 135
 μελανό στρώμα 119-123, 199
 Μελέαγρος 29, 32, 36
 Μεσσήνιοι 33, 52
 Μέταπα 21
 μετόπες 86, 88, 171, 203, 204, 208-209, 221
 μέτρο βάρους 83
 Μικρά Ἀσία 66, 161
 Μίλα 46
 Μοῖρες 135
 Μολύκρειον 52, 163
 μονοχρώματα 222
 Μυκῆναι 94
 μυκηναϊκή ἐπίδραση 91
 ναὸς Ἀπόλλωνος Θερμίου 65, 85, 112, 123,
 124, 143, 200
 Λυσειῦ 143, 215
 Ἀρτέμιδος (ι) 143, 225
 περίπτερος, δωρικός 118-119, 200-206
 πρόστυλος 216
 Ναύπακτος 22, 26, 33, 38, 57, 67, 73, 149
 νηὸς χαρίεις 214
 Νικόπολις 73
 νομίσματα 54, 59-60, 62, 63, 173
 νομογράφοι 55
 Νύμφες 137
 ὄβελος 194
 Ὀδυσσεὺς 37
 οἰκίες ἐλληγιστικὲς 169
 ΥΕ ἐποχῆς 91, 192-197
 οἰκιστὴρ 27-28
 Οἰνεὺς 25, 29, 32, 37
 Οἰνιάδαι 57, 65, 67
 Οἶτη 113
 Ὀλυμπία 26, 28, 29, 109, 113, 182
 Ὀλυμπος 135
 Ὀμηρικοὶ ὕμνοι 128
 Ὀμηρικὸν Ἔπος 29, 48-50, 128, 129
 Ὄξυλος 26-29, 125
 ὄπλα 131
 ὀπλίτης (δρόμος) 186
 ὄστα ζώων 93, 108, 113, 189
 Ὀφιονεῖς 37, 53
 Παιάνιον 21
 Παιδίας 180
 Πακτωλὸς 25
 Παλιόκαστρο Θέρμου 230
 Παμφία 21
 Πανατωλικὰ 145
 Πανατωλικὸ (ὄρος) 79
 Πανδίων 134
 πάνθηρ 209
 παρρησία 57
 παστὰς 169
 Πάτραι 73
 Πατρεῖς 59
 πειρατὲς 35
 Πελαγοῖ 37
 Πελλήνη 66
 Πελοποννησιακὸς πόλεμος 32, 37, 52
 Πελοπόννησος 66, 205
 Περαχώρα 143
 περίβολος βωμοῦ τέφρας 115

- περίδρομος τείχους 156
 περικτίονες 131
 Περσεύς (Μακεδονίας) 72, 173
 Περσεύς (μυθ.) 130, 132
 Πετροχώρι 230
 πηγές θερμές 77-78, 82
 πίθοι 93, 112
 πλατεῖα ὁδός 160
 Πλευρών 21, 39, 48-51, 142, 181
 Νέα 163
 Πλευρώνιοι 70
 Πολυδέκτης 132
 Πολυκλῆς 58
 πολυώνυμος (Ἀπόλλων) 129, 200
 Ποσειδί Χαλκιδικῆς 113
 Πριήνη 161
 Πρινιάς 113
 Προῖτος 130, 135
 Πρόκνη (Ἀηδών) 130, 134
 προμαντεία 59
 προξενία 65
 Πτολεμαῖος III 179
 Πύδνα 173
 πύλες 156
 Πυλῆνη 39
 Πύλος 94
 πυρὰ Ἡρακλέους 113
 πύραυνος 193
 πύργοι τείχους 156
 Ρωμαῖοι, Ρώμη 67, 70, 72, 73
 Σαλαμῖς 50
 σάλπιγξ 62
 Σελήνη 36
 σηκός ν. Ἀπόλλωνος 206
 δίδυμος (Λυσείου) 224
 Σθενώ 132
 Σικελία 52
 Σιληνοὶ 224
 σίμη 168, 208, 224, 227
 σκύλα 62
 σκύλος 221
 Σπαθάρι Στρατού 209
 Σπάρτη 32, 52, 59
 Σπαρτιάτες 38, 52, 59
 Σπάρτωλος 25
 σπονδῆς 93
 σπονδοφόροι 51
 στάδιον 186
 Σταμνά 46, 48
 στοῆς 163-173
 στρατηγός 55
 Στράτος 113, 209
 στρωματογραφία (ἀρχαιολογική-μυθολο-
 γική) 23
 συγγένεια 27
 συμμαχία 56
 Συμμαχικός πόλεμος 66
 συμπολιτεία 56
 σύνναοι (θεοὶ) 224
 σύνοδος 55
 σφηκωτῆρ 137
 Σωτήρια 55, 59, 65

 ταμίαι 55
 Ταξιάρχης Αἰτωλίας 113
 ταφῆς 48, 90, 191
 Ταφιασσός (Κλόκοβα) 21
 Τεγέα 143
 τεῖχος 153
 τέμενος 113, 117, 124
 Τηρεὺς 134
 Τίρυνς 135
 Τίσιππος 72
 Τίτορμος 32

- τοξοφόρος (Απόλλων) 129
 τράπεζα 108
 τριγλυφοί 171, 203, 204, 208, 209
 τριποδικοί λέβητες 141
 Τριφυλία 66
 Τριχόνειον 21, 47, 48, 51
 Τριχωνίς 21, 46, 79, 149
 Τροία 32, 39, 49
 τρόπαιον 59, 62-64
 Τρωική προομηρ. παράδοση 49
 Τρωικός πόλεμος 39, 49, 50
 Τυδεύς 29, 34
 τύμπανον αετώματος 209
 Τυμφρηστός 21
 Τυνδάρεως 32
Υαντες 54
ύβρις 129, 130, 135
 ύδρορροές 168, 208, 214, 224
Ύμνος εις Απόλλωνα 131
Φάνα 21
 Φερές 143
 Φθιώτιδες Θῆβαι 66
 φιλανθρωπία 56-57
 Φίλια 143
 φιλία 56
 Φίλιππος Β΄ 57
 Φίλιππος Ε΄ 34, 66, 67, 71, 82, 141, 149
 Φιλομήλα (Χελιδών) 130, 134
 Φίστιον 21
 Φλαμίνινος 34, 71
 Φοῖνιξ 32
 Φόλος 138, 221
 Φύταιον 21
 Φωκείς 21, 59
 Φωκίς 30, 109
Χαιρώνεια 57
 Χαλκιδική 113
 Χαλκίς Αιτωλίας 21, 24, 39, 48
 Χάνια Γαβρολίμνης 47
 Χαριξενός 171
 Χάριτες 131, 136, 221
 Χίμαιρα 221
 Χρεμωνίδειος πόλεμος 83
 χρεωφύλακες 55
 Χρυσοβίτσα 90, 113, 230
 χρώμα 214, 221-222
 χυτρόπους 193
Ψωρολίθι 42
Ωλενος 39
 Ωραι 131

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ - ΜΝΗΜΕΙΑ - ΠΕΡΙΓΗΓΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΤΟΥ Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΑΡ. 291 ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»

ΑΡ. 31 «ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ»

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2014

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

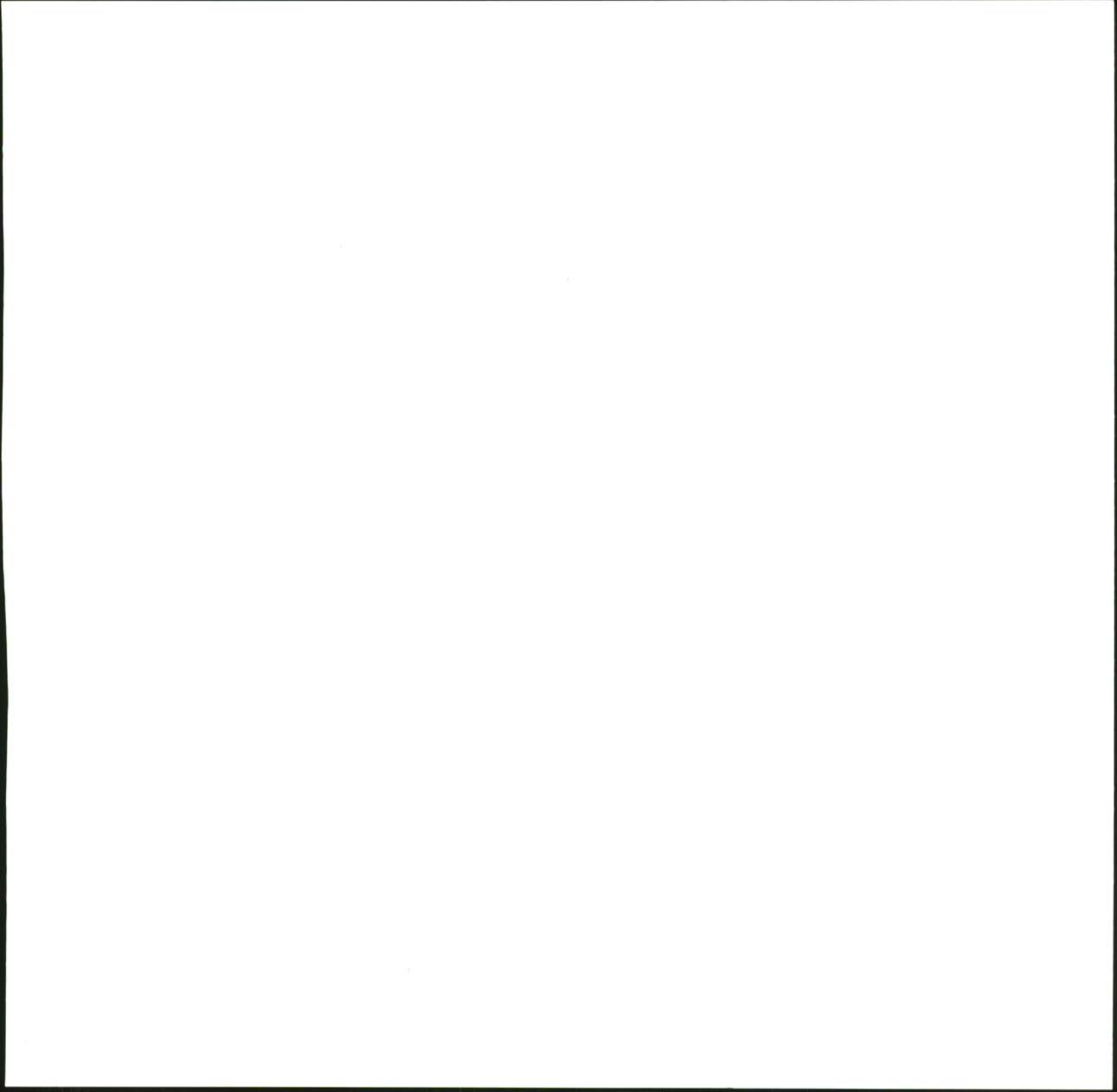
ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

ISSN 1105-7785

ISBN 978-618-5047-10-8